

A.N. Abbasbəyli

MÜASİR DÜNYANIN SİYASİ MƏNZƏRƏSİ

A. N. Abbasbəyli

**MÜASİR DÜNYANIN SİYASİ
MƏNZƏRƏSİ**

BAKI-2008

Ağalar Nəriman oğlu Abbasbəyli
tarix elmləri doktoru, professor

Elmi məsləhətçi: V.M.Məmmədəliyev
akademik

Elmi redaktoru: Q.H.Məmmədov

Rəyçilər: t.e.d. P.H.Darabadi,
h.e.d. Ə.İ.Əliyev

Abbasbəyli A.N. Müasir dünyanın siyasi mənzərəsi. Bakı, 2008

Monoqrafiyada (dəslik) müasir beynəlxalq münasibətlərin siyasi mənzərəsi ilə bağlı aktual problemləri işıqlandırılır. Siyasi elmin nəzəri və konseptual məsələləri, onların mövcud durumu və perspektivləri, müasir, ziddiyyətlərlə dolu dünyanın öz həllini gözləyən çoxsaylı problemləri monoqrafiyanın başlıca mövzudur.

Monoqrafiya müasir dünyada gedən proseslərlə maraqlanan auditoriya, siyasi elmin inkişafının nəzəri və praktiki problemləri ilə məşğul olan professor və müəllimlər, habelə ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

©Abbasbəyli A.N.2008

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. Dünya birliyində qüvvələrin bölünməsinin perspektivləri

II FƏSİL. Müasir beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması

III FƏSİL. Münaqişə və böhran

IV FƏSİL. Beynəlxalq siyasi münaqişələr

V FƏSİL. Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi güc faktoru

VI FƏSİL. Ermənistanın Azərbaycana qarşı terror-separatizm siyasəti

VII FƏSİL. Xəzər regionunda beynəlxalq təhlükəsizlik

VIII FƏSİL. Qafqaz münaqişələr reallığında

IX FƏSİL. NATO-nun Qafqaz və Azərbaycanda geostrateji maraqları

X FƏSİL. İstanbul sammiti və geosiyasi nəticələri

XI FƏSİL. Türkiyə Respublikasının Qafqazın geosiyasi konfigurasiyasında yeri

XII FƏSİL. Avropa inteqrasiyası anlayışı və zəmin yaradılması
NƏTİCƏ.

Sözünü

Dünyada baş verməkdə olan siyasi proseslər və bunların elmi baxımdan təhlili və ümumilləşdirilməsi müasir dünya inkişafının məzmununu, inkişaf meyilləri və perspektivlərini müəyyənləşdirmək baxımından elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Müasir ziddiyyət və qarşıdurmalarla, qloballaşma və inteqrasiya prosesləri ilə zəngin dünyamızda dünya siyasətinin dinamik inkişafı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Geosiyasi dünya qaydası konsepsiyasında dövlətlərin inkişaf meyilləri, təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü və suverenliyi, yaranmış problemlərə dünyanın böyüklü-kiçikli bütün dövlətləri tərəfindən sivil yanaşma öz aktuallığını zaman-zaman saxlayacaq problemləri sırasındadır.

Qloballaşma proseslərinin ümumplanet miqyası aldığı müasir şəraitdə dünya inkişafı meyillərində kəşif, orta q məqamların müəyyənləşdirilməsi qarşıdurma və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasının yeganə mütərəqqi yolu hesab edilə bilər.

Dünya siyasət meydanında qüvvələr nisbətinin kapitalizmin universal sisteminin xeyrinə dəyişməsi, ümumi sülhün və qarşılıqlı anlaşmanın xeyrinədir. Doğrudur, beynəlxalq münasibətlər tarixinin inkişaf yolu göstərir ki, eyni tipli dövlət quruluşuna malik dövlətlər sırasında müharibələr də daxil olmaqla müxtəlif xarakterli qarşıdurma və toqquşmalardan qaçılması mümkünsüzdür. Bununla belə, qloballaşma proseslərinin müasir inkişafı dövründə dünya siyasətində çox şeyin yeri dəyişmişdir.

İki ictimai-siyasi sistemin: kapitalizm və sosializmin mövcud olduğu XX yüzillikdə bəşəriyyət onun mövcudluğunu təhlükə altına alan çoxsaylı qarşıdurmalarla üzləmiş olsa da, bunlar artıq keçmişdə qalmışdır. Hər bir dövr özünə məxsus yeni problemlərlə səciiyyəvidir, bu isə siyasi elmlərdən dinamik inkişaf, baş verməkdə olanlara ayıq münasibət tələb edir.

Müasir beynəlxalq münasibətlər mürəkkəb və çəxtəbəqəli daxili məzmununa malikdir. Bu strukturda mərkəzi yerlərdən birini beynəlxalq siyasi münasibətlər tutur. Bu elə sahədir ki, onu həm dünya siyasətinə, həm də siyasi proseslər və münasibətlər sahəsinə aid etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünya siyasəti beynəlxalq münasibətlərdən ibarət təməl üzərində yaranmış və inkişaf etmişdir. Buna görə də, bu iki sahə ayrılmaz və vahid prosesdir.

Sürətlə dəyişməkdə və inkişaf etməkdə olan dünya bəşəriyyətin də öz inkişafında yeni mərhələyə daxil olduğunu göstərir, elə bil mərhələyə ki, yeni şəraitdə dünya təşkil olunur, xaotikləşir, qloballaşır və lokallaşır, birləşir və ayrılır, «vuruşur və barışır».

Oxuculara təqdim edilən monoqrafiya (dərslik) müasir dünyanın siyasi mənzərəsinin çoxsaylı problemlərinin işıqlandırılması sahəsində ilk cəhddir. Müəllifin başlıca məqsədi müasir şəraitdə siyasi elmin qarşısında duran ayrı-ayrı problemlərə elmi-nəzəri aspektdən yanaşma və ümumiləşdirmələr aparmaqdan ibarətdir. Gələcək dünyanın siyasi mənzərəsi xeyli dərəcədə bu proseslərin necə gedəcəyindən asılıdır.

I FƏSİL

Gələcəkdə dünya birliyində qüvvələrin bölünməsi

Bu gün biz nəinki sadə insanların, hətta beynəlxalq münasibətlər sahəsində çalışan ekspertlərin dilində də dünyanın dəyişilməsi barəsində mülahizələr eşidirik. Onun müsbət və ya mənfiyə doğru dəyişilməsi rəyini iddia etmək fikriiz yoxdur, hesab edirik ki, beynəlxalq siyasətdə müsbət və ya mənfi anlayışlar olduqca nisbi anlayışlardır. Öz qüvvəsini «soyuq müharibə»dən sonra toplamağa başlayan dövlət üçün dünya şübhəsiz ki, müsbətə doğru dəyişmişdir. Lakin, əvvəlki şöhrət və qüvvəsini itirmiş və cəhdlərinə baxmayaraq öz əvvəlki statusu və qüvvəsini bərpa etməyə müvəffəq olmayan dövlət üçün dünya mənfiyə doğru dəyişmişdir. Ümumiyyətlə dövlətlərin tarixindən danışsaq, təəssüflə qeyd etmək olar ki, bəşər tarixində zəif və güclü dövlətlərdən ibarət olmayan və güclü dövlətin zəif dövlətə öz iradəsini zorla qəbul etdirməyə çalışmadığı bir dünya mövcud olmamışdır. Digər tərəfdən, dünya hələ bir dövlətin bütün dünya və ya heç olmazsa insanların məskunlaşdığı bütün ərazilər üzərində tam hegemonluğunu həyata keçirdiyi bir təsvirlə də üzləşməmişdir. Halbuki bizə müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin dünyada tam hegemonluq yaratmaq cəhdləri də məlumdur. Misal olaraq, Fransanın I Napoleonun hakimiyyəti dövründə apardığı müharibələri, iki dünya müharibəsini və «soyüq müharibə» dövründəki qarşıdurmanı göstərmək kifayətdir. Mahiyyətcə tam hegemonluq cəhdlərini qonşularından güclü olan bütün dövlətlər etmişlər. Makedoniyalı İskəndərin imperiyası, Roma imperiyası, İran və Monqol imperiyaları buna tarixi misaldır. Coğrafi kəşflər və ümumilikdə elmin inkişafı dünyanın ictimai-siyasi mənzərəsini dəyişmiş, hegemonluq uğrunda mübarizəyə global xarakter vermiş, bununla da təkqütblü və ya çoxqütblü dünya qaydasının bərqərar olması üçün zəmin hazırlanmışdı.

Yer kürəsinin müasir siyasi mənzərəsi bir üstün der-

java, bu status iddiasında olan bir neçə ölkə və dövlətlər, bu statusa heç bir zaman nail ola bilməyəcəklərini başa düşən (ərazi və demoqrafik ehtiyatlarının məhdud olması səbəbindən) və özü üçün maksimum qazanc əldə etmək məqsədilə birinci və ikincilərin ziddiyyətləri arasında manevr edən dövlətlərin daxil olduğu dünyadan ibarətdir. «Üstün derjava» anlayışı ABŞ və SSRİnin «soyuq müharibə» dövründə qarşıdurması zamanı meydana çıxmışdır. Hər iki dövlət hərbi cəhətdən o qədər güclü və qüdrətli idi ki, dağıdıcılığına görə müharibənin nəticələri İkinci dünya müharibəsinin nəticələrini 10 dəfə aша bilərdi (xüsusilə də nüvə amilini nəzərə alsaq). Ümumiyyətlə dünya siyasəti qeyri-mümkün bir dilemma ilə qarşılaşmış oldu – sülh qeyri-mümkündür, müharibə ağılsızlıqdır. Bu ABŞ ilə SSRİ arasında bir dəfə də olsun birbaşa hərbi qarşıdurmanın baş vermədiyi bir müharibəyə oxşayırdı. Digər tərəfdən, o zaman dünyada mövcud olan bütün münaqişələr (xüsusilə də ideoloji zəmində) bu ölkələr tərəfindən dəstəklənir və müdafiə edilirdi. İdeologiya bipolyar dünyada bəzən bir milləti iki mübarizə aparan düşərgəyə bölməyə qadir olacaq dərəcədə mühüm rol oynayır. Vyetnam, Koreya və Almaniyada baş verən hadisələr bunu bir daha sübut edir.

Ümumilikdə, «soyuq müharibə»nin gedişi və nəticəsini, eləcə də bəşər tarixinin bütün məlum müharibə, qarşıdurma və böhranlarını təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmək olur ki, beynəlxalq iştirakçılar hər zaman bir-biri ilə mübarizə aparmış, aparır və aparacaqlar, bu mübarizə isə öz növbəsində 3 səviyyədə özünü biruzə verir:

1. *Siyasi səviyyə* – özünü bir dövlətin digər dövlət qarşısında bütün mümkün metodlar vasitəsilə ya tam siyasi nəzarəti təsbit etməsində, ya da ölkədəki siyasi rejimi dəyişmək cəhdlərində biruzə verir.
2. *İqtisadi səviyyə* – özünü dövlətin zənginləşmək cəhdlərində biruzə verir. Bu cəhd istər-istəməz digər dövlətlərin eyni şeyi etmək cəhdləri ilə üst-üstə düşür, bu

isə iqtisadi mübarizəyə gətirib çıxarır. Satış bazarları, hər hansı bir istehsal sahəsi üzərində inhisar nəzarəti, mühüm maddi ehtiyatlara nəzarət uğrunda mübarizə iqtisadi mübarizənin təzahürüdür.

3. *Mədəni səviyyə* – özünü dövlətin öz mədəniyyətini digər dövlətə zorla qəbul etdirmək cəhdlərində göstərir. Qarşı tərəf yeni dəyərlərin öz cəmiyyətinə sirayət etdirilməsinə qarşı heç zaman etiraz etmir. Bəzən dövlətin özü bir qayda olaraq hər hansı siyasi və ya iqtisadi maraqlar güdərəkən (Türkiyənin AB-yə daxil olmaq məqsədilə həyata keçirdiyi fəaliyyət buna misal ola bilər) yeni dəyərləri alqışlayaraq onların daxil edilməsinə yardım edə bilər.

Bəşər tarixində baş verən bütün müharibələrin hər üç səviyyədə baş verməsini qəbul etmək yanlış olardı. Müharibə yalnız siyasi səviyyədə baş verə bilər, lakin, demək olar ki, istənilən müharibədə ideoloji maşın və iqtisadi maraqlar münafiqənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Beləliklə, dövlətlər arasında münafiqə yalnız birinci və ya ikinci səviyyədə də baş verə bilər, yaxud bir səviyyə əsas rol, digərləri isə ikinci dərəcəli rol oynaya bilər.

Siyasi səviyyədə mübarizənin müvəffəqiyyətlə aparılması üçün dövlət hərbi və iqtisadi cəhətdən dünyada güclü təsirə malik qüdrətli subyekt olmalıdır. Siyasi hökmranlığa cəhd əsasən hərbi və iqtisadi qüvvənin artıq olması səbəbi ilə izah edilir.

İqtisadi səviyyədə mübarizə aparılması üçün dövlət digər ölkələrə yatırımlar qoymağa, dünya bazarlarını öz məhsulları ilə doldurmağa və bununla da digər ölkələri özündən iqtisadi asılılığa salmağa qadir güclü iqtisadi bazaya malik olmalıdır. Bundan əlavə, dövlət digər dövləti kreditlərin verilməsi vasitəsilə də özündən iqtisadi asılılığa sala bilər.

Mədəni səviyyədə mübarizə aparılması üçün dövlət güclü ideoloji maşına, mədəniyyətinin cəlbediciliyinə və onun ixracı üçün böyük vəsaitlərə malik olmalıdır. Öz mə-

dəniyyətini yaymaq cəhdləri bir çox amillərlə izah edilir. İlk növbədə bu onunla izah edilir ki, eyni bir mədəni dəyərlərə malik dövlətlər müxtəlif mədəniyyətlərə malik dövlətlərdən fərqli olaraq bir-biri üçün az təhlükəlidir. Bəzi idealist-alimlər bu məsələdə bir qədər də irəliləyərək ümumi mədəniyyətə malik dövlətlərin qarşılıdırma ehtimalını demək olar ki, tamamilə istisna edir.

Beləliklə, məs., filosof Kant sübut etmişdir ki, həqiqi demokratiyanın mövcud olduğu iki dövlət bir-birinə qarşı mübarizə apara bilməz. O, bu rəyi hökumətin digər bir demokratiyaya qarşı aqressiv siyasəti zamanı xalqın demokratik linglər vasitəsilə öz təcavüzkar hökumətini devirəcəyi ilə sübut etməyə çalışırdı. Lakin nədənsə, Kantın heç ağına belə gəlməmişdir ki, demokratik ölkələrdə hökumət öz aqressiyasını xalqa elə təqdim edə bilər ki, xalq dövlətin bütün bəşəriyyətin azad və ya xilas olması uğrunda mübarizə aparmasını fikirləşə bilər. ABŞ-ın bütün dünya üzrə hərbi əməliyyatları bunun üçün ideal misal ola bilər, Corc Buşun yenidən seçilməsi isə onun xalqı ABŞ-ın təcavüzkar deyil, bütün dünyanın xilaskarı olduğuna inandırmağa müvəffəq olduğunu sübut edir.

Digər tərəfdən, öz mədəniyyətini ixrac etmək cəhdləri mədəni dəyərlərin importunun eksportundan tam və ya qismən siyasi və ya iqtisadi asılılığı kimi başa düşülə bilər. Belə təzahür özünü «soyüq müharibə» dövründə iki ideoloji blokun qarşılıdırmasında daha aydın şəkildə biruzə verirdi. Kommunist inkişaf modelini seçmiş dövlət nəticədə Moskvadan çox güclü asılılığa düşmüş olurdu (rəhbəri Tito olan Yuqoslaviya, gələcəkdə isə Çin istisna təşkil etdilər). ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi kapitalist bloku ilə eyni hadisə baş verdi.

Beləliklə, bütün bu səviyyələrin sıx əlaqəsini adi gözlə də görmək mümkündür. Məs., dövlətlərin iqtisadi qarşılıdırmaları nəticədə silahlı münaqişəyə gətirib çıxara bilər və bununla da qarşılıdırmanı siyasi səviyyəyə çıxara bilər. Digər tərəfdən, dövlətlər bir səviyyədə əməkdaşlıq edə, digər sə-

viyyədə isə mübarizə apara bilər. Məs., ABŞ və Yaponiya dünyada əsas iqtisadi rəqiblərdir, lakin eyni zamanda Yaponiya ilə ABŞ Sakit okean regionunda başlıca siyasi müttəfiqlərdir.

«Soyuq müharibə» hər üç səviyyədə mübarizənin eyni dərəcədə miqyaslı şəkildə aparıldığı bir qarşıdurma idi. ABŞ-ın qalibiyəti və SSRİ-nin məğlubiyyəti də hər üç səviyyədə baş vermişdir. Siyasi səviyyədə mübarizənin sonu SSRİ-nin tamamilə dağılması, əsasən proamerika xarici siyasət xəttini götürmüş bir çox müstəqil dövlətlərin yaranması ilə başa çatmışdır. SSRİ-nin varisi Rusiya isə demək olar ki, bir onillik ərzində ölkə daxilindəki siyasi böhranlardan yaxa qurtara bilməmişdir.

Hələ «soyuq müharibə»nin başlandığı vaxtdan SSRİ iqtisadi cəhətdən ABŞ-dan xeyli geri qalırdı. SSRİ-ni haqlı olaraq «iqtisadi cırıtdan və hərbi nəhəng» adlandırırdılar. Başqa sözlə, iqtisadi mübarizədə SSRİ üzərində üstünlüyü ABŞ hələ «soyuq müharibənin» başlandığı vaxtdan əldə etmişdir. ABŞ bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən güclü iqtisadi imperiyaya çevrilməyə müvəffəq olmuşdur. İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın payına dünyanın DMM-nin 50%-i düşürdü. Nəticədə məhz sonradan siyasi böhrana çevrilən iqtisadi böhran SSRİ-nin dağılmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, demək olar ki, məhz ABŞ-ın iqtisadi səviyyədə qalibiyəti digər iki səviyyədə qabiliyyətin də təməlini qoydu.

Doğrudur, ABŞ ən irimiqyaslı qalibiyəti məhz mədəni səviyyədə mübarizədə əldə etmişdir. «Soyuq müharibə»nin sonu bir çox sosialist ölkələrinin kommunizmdən imtina etməsi və kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoyması ilə yadda qaldı. Kommunizm artıq cəlbədicə və rəqabət aparmağa qadir ideologiya kimi görünür, kommunist olaraq qalan ölkələr isə artıq bu ideologiyanın yayılmasının qeyri-mümkünlüyünü anlayır və bununla da, tədricən bütün dünyada kommunizmin müdafiə edilməsi prinsipindən imtina edərək öz xarici siyasətində dinc birgəyaşayış prinsipinə

keçmişlər. İş o yerə çatmışdır ki, hal-hazırda Rusiya Federasiyası da daxil olmaqla postsovet respublikaları vətəndaşlarının böyük əksəriyyəti kommunizmə neqativ şəkildə, bir çox hallarda isə hətta nifrətlə yanaşırlar.

ABŞ-ın öz yeganə rəqibi üzərində tam olaraq qələbə çalmasına baxmayaraq, siyasi mübarizə hələ də davam edir. Yeganə üstün dünya dövləti olan ABŞ dünyada yeganə hegemon qüvvəyə çevrilə bilmədi. Bu səbəbdən ABŞ hələ də öz qüvvəsini artırmaqda və dünya üzərində öz təsirini yaymaqda davam edir. Belə ki, layiqli rəqibin və ya heç olmazsa özünün əleyhinə layiqli koalisiyanın olmaması səbəbindən ABŞ dünya üzərində tam hegemonluq uğrunda mübarizəni genişləndirmiş, dünya ictimaiyyəti tərəfindən tez-tez əsassız və qeyri-düzgün metodlar kimi xarakterizə edilən yeni metodlarla mübarizə aparmağa başlamışdı.

Hal-hazırda dünyada məlum mənada bir hegemonun tam hegemonluğunun olmamasına baxmayaraq dünyada yeni tipli hegemonluq mövcuddur. Hegemonluq hərfi mənada «bir dövlətin digər dövlət və ya dövlətlər üzərində üstün mövqeyi» deməkdir. Dövlətlərin mövcud olma tarixi boyunca, güclü dövlətlərin digər dövlətlər üzərində öz hegemonluğunu bərqərar etmək cəhdləri göstərməsinə çoxsaylı misallar göstərmək olar.

Qədim zamanlarda Roma və Çin imperiyaları regionda öz hegemonluqlarını kifayət qədər müvəffəqiyyətlə bərqərar etməyə nail olmuşlar. Roma imperiyası bütün Aralıq dənizi regionunu, eləcə də ona bitişik əraziləri öz tərkibinə daxil etməyə müvəffəq olmuşdur. Çin imperiyası demək olar ki, həmin dövrdə Asiyanın şimal-şərq hissəsində yeganə hegemonu çevrilmişdir. Orta əsrlərdə Monqol imperiyası Avrasiya qitəsinin demək olar ki, ikidə bir hissəsini zəbt etmiş və bununla da ən böyük qitənin şərq hissəsində vahid hegemonu çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, adı çəkilmiş imperiyalar elə dövlətlər idi ki, onların mövcudluğu dövründə hegemonluq etmələrinə heç kəs şübhə ilə yanaşa bilməzdi. Bu impe-

riyalar sonralar dünya hökmranlığına iddialı dövlətlərin regional sələfləri olmuşlar. Roma və Çinin imperiya strukturları həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmuşdu, halbuki bu prosesdə mərkəzin mədəniyyətinin üstünlüyünün qəbul edilməsi mühüm rol oynayırdı. Bunun əksinə, Monqol imperiyası siyasi nəzarətin ardınca yerli şəraitə adaptasiya (hətta assimilyasiya) yarıdan hərbi istilalara əsaslanaraq qoruyub saxlayırdı.

Sonrakı mərhələlərdə Avropa dünya hakimiyyətinin mərkəzi və sülh uğrunda əsas mübarizə meydanına çevrildi. Əslində isə təqribən üç yüzillik dövr ərzində Avrasiya qitəsinin şimal-qərb hissəsi dəniz sahəsində üstünlük vasitəsilə ilk dəfə olaraq həqiqi dünya hökmranlığına nail oldu və öz mövqelərini dünyanın bütün qitələrinə qəbul etdirdi. Maraqlısı odur ki, Qərbi Avropanın hegemon imperiyaları, xüsusilə onların özlərinə tabe etdiyi dövlətlərlə müqayisədə çoxluq təşkil etmirdi. Artıq 20-ci əsrin başlanğıcında qərb yarımkürəsi hüdudlarından kənarında yalnız Çin, Rusiya, Osman imperiyası və Həbəşistan Qərbi Avropanın hökmranlığından azad oldu. Lakin hətta bu fakt belə, Qərbi Avropa hökmranlığının Qərbi Avropa tərəfindən dünya hakimiyyətinin əldə edilməsinə bərabər olmaması demək deyil. Reallıq belə idi ki, isə Avropa sivilizasiyasının dünyada hökmranlığı və Avropanın qitədə müvəqqəti olaraq hakimiyyəti baş vermişdir.

«Avrasiyanın ürəyi» olan quru torpaqların monqollar, sonradan isə Rusiya imperiyası tərəfindən zəbt edilməsindən fərqli olaraq okeanın o tayndakı Avropa imperiazizmi arasıkəsilməz coğrafi kəşflər və dəniz ticarətinin genişləndirilməsi hesabına əldə edilmişdir. Lakin, bu proses həm də aparıcı Avropa dövlətləri arasında okeanda üstünlüklə yanaşı, həm də Avropanın özündə də hökmranlıq uğrunda daimi mübarizədən ibarət idi. Bu vəziyyətin geosiyasi nəticəsi Avropanın dünya hökmranlığının hər hansı Avropa ölkəsinin Avropada hökmranlığının nəticəsi olmamasından iba-

rətdir.

Beləliklə, müxtəlif ölkələrin tarixin müxtəlif dövrlərində öz hegemonluğunu bərqərar etmək cəhdlərini nəzərdən keçirərək bu cəhdlərin nəticələrinə aşağıdakı kimi izah vermək olar: Roma öz hökmranlığını əsasən daha mükəmməl hərbi struktur və mədəni cazibə vasitəsilə təmin edirdi. Çin ümumi etnik mənsubiyyət əsasında qurulmuş imperiyanı idarə edir və öz nəzarətini mədəni üstünlük hesabına möhkəmləndərək əsasən səmərəli bürokratik aparata arxalanırdı. Monqol imperiyası öz hakimiyyətinin əsası kimi istilalar zamanı qabaqcıl hərbi taktika və assimilyasiya meylinin tətbiqini birləşdirirdi. İngilislər (ispanlar, hollandlar və fransızlar kimi) öz üstünlüklərini bayraqlarının onların ticarətinin inkişafını müşayət etməsi boyunca təmin edirdilər: onların üstünlüyü həm də daha mükəmməl hərbi struktur və mədəni özünütdəqlə qorunurdu. Lakin bu imperiyalardan heç biri, hətta Böyük Britaniya belə həqiqətən də dünya imperiyası olmamışdır. İngiltərə Avropaya nəzarət etmir, yalnız burada qüvvələr nisbətini qoruyub saxlayırdı. Sabit Avropa Britaniyanın beynəlxalq aləmdə hökmranlığı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi və Avropanın özünüməhvi sözsüz ki, Britaniyanın baş rolunun sonu demək olardı.

Əksinə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının bir dünya dövləti kimi miqyası və təsiri hal-hazırda özünəməxsusdur. ABŞ bütün dünya okean və dənizlərinə nəzarət etməklə yanaşı, həm də dəniz desant qüvvələri hesabına sahil nəzarəti üçün güclü hərbi imkanlar yaratmışdır, bu isə onlara böyük siyasi nəticələri əvvəlcədən nəzərə alınmaqla quruda öz hökmranlıqlarını həyata keçirməyə imkan verir. Onların hərbi legionları Avrasiyanın qərb və şərq hissələrində bərqərar olmuşdur. Bundan savayı, onlar Fars körfəzinə nəzarət edir, Amerika vassalları və habelə Vaşinqtonla daha sıx əlaqələr yaratmağa çalışan tabe dövlətlər bütün Avrasiya qitəsi boyunca yayılmışlar. Başlıca fakt isə ondan ibarətdir ki, ABŞ texniki müqayisədəilməz **dərəcədə güclü silahlı qüvvələr ya-**

radaraq hərbi məqsədlərlə ən yeni elmi kəşflərin istifadəsi sahəsində öz üstünlüyünü qoruyub saxlamış və hətta genişləndirmişdir. Bütün bu zaman ərzində Amerika iqtisadiyyatının inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malik informasiya texnologiyaları sahəsində öz üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır. Amerikanın hal-hazırkı iqtisadiyyatın qabaqcıl sektorlarındakı üstünlüyü yaxın gələcəkdə onun texnoloji hökmranlığına qalib gəlmək çox güman ki, o qədər də asan olmayacağını sübut edir; xüsusilə də nəzərə alsaq ki, amerikalılar qərbi avropa və yapon rəqibləri ilə müqayisədə iqtisadiyyatın həlledici əhəmiyyətə malik sahələrində öz istehsal üstünlüklərini qoruruyub saxlayır və hətta artırır. ABŞın üstünlüyə malik olduğu yeni tipli hegemonluq Con İnkenberi tərəfindən gözəl təsvir edilir: «O, Birləşmiş Ştatlar ətrafında cəmləndiyi və Amerika nümunəli siyasi mexanizmləri və təşkilati prinsipləri əks etdirdiyinə görə hegemon idi. Bu, qanuni olduğuna və ikitərəfli qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə olduğuna görə liberal idi. Avropalılar (həm də yaponiyalılar) öz cəmiyyətlərini və iqtisadiyyatlarını Amerika hegemonluğuna müvafiq şəkildə yenidən qurmağa və birləşdirməyə müvəffəq oldular, lakin həm də özlərinin muxtar və yarımüstəqil siyasi sistemləri ilə eksperiment üçün yer saxlamışlar... Bu kompleks sistemin təkamülü aparıcı qərb ölkələri arasında münasibətlərin «əhilləşdirilməsi»nə yardım göstərirdi. Bəzən bu ölkələr arasında gərgin münaqişələr yaranırdı, lakin əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, münaqişə sabit və daha aşkar siyasi quruluş çərçivəsinə sığsın... Müharibə təhlükəsi artıq aradan qalxmışdır...»

Beləliklə, Amerikanın dünyada hegemonluğu Amerika Qlobal Sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Amerikanın üstünlüyünün beynəlxalq miqyasda keçmiş imperiya sistemləri ilə oxşarlıq haqqında təsəvvür yaratmasına baxmayaraq bu sistemdəki fərqlər daha əhəmiyyətlidir. Onlar ərazi sərhədləri haqqında məsələdən kənara çıxır. Amerikanın qüdrəti özünü amerikanın daxili təcrübəsini əks etdirən

Amerika biçimli qlobal sistem vasitəsilə biruzə verir. Bu daxili təcrübədə mərkəzi yeri həm Amerika cəmiyyətinin, həm də onun siyasi sisteminin plyuralist xarakteri tutur.

Keçmiş imperiyalar aristokrat siyasi elita tərəfindən yaradılmış və əksər hallarda mahiyyətə avtoritar və ya absolyutist rejimlərlə idarə edilirdi. İmperiya dövlətləri əhalisinin əsas hissəsi ya siyasi cəhətdən indifferent idi, ya da az öncə imperiya emosiyaları və simvolları ilə yoluxmuşdur. Milli şöhrətə can atma cəhdləri «ağ insanın yükü», «mədəniyyətyayıcı missiya»dır, biz hələ şəxsi zənginləşmə imkanlarından danışmırıq, bütün bunlar imperiya macərələrinin müdafiə edilməsi və imperiyanın ierarxiya hakimiyyət piramidalarının qorunmasının səfərbər edilməsinə xidmət edirdi.

Bu daxili amillər səbəbindən amerika qlobal sistemi əvvəlki imperiya sistemləri ilə münasibətdə kooptasiya metodlarına xüsusi diqqət yetirir (məğlub edilmiş düşmənlərlə – Almaniya, Yaponiya və sonralar isə hətta Rusiya ilə olduğu kimi). Çox güman ki, o, eyni zamanda öz demokratik prinsiplərinin və institutlarının cəzbediciliyindən mənfəət götürərək asılı xarici elitalara təsirin dolayı şəkildə istifadə edilməsinə əsaslanır. Bütün yuxarıda söylənənlər qlobal kommunikasiya, xalq əyləncələri və kütləvi mədəniyyət sahəsində Amerika hökmranlığının geniş, lakin, hissedilməz təsiri ilə, eləcə də amerikanın texnoloji üstünlüyünün və qlobal hərbi iştirakının potensial təsiri ilə bir daha möhkəmləndirilir.

Amerika inkişaf yoluna bənzəmə tədricən bütün dünyaya sirayət edir, dolayı Amerika hegemonluğunun bərqərar edilməsi üçün daha əlverişli şəraitlər yaradır. Daxili Amerika sistemində olduğu kimi bu hegemonluq ardınca konsensusun və hakimiyyət və təsir sferasında nəzərə çarpmayan asimmetriyanın əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş bir-birindən asılı institut və prosedurların kompleks strukturunu da çəkir. Amerikanın qlobal üstünlüyü beləliklə demək olar ki, bütün dünyanı əhatə edən mürəkkəb birlik və koalisiyalar sistemi ilə bir daha möhkəmlənir.

Şimali Atlantika müqaviləsinin (NATO) təşkili Birləşmiş Ştatları hətta avropa işləri daxilində əsas simaya çevirərək Avropanın ən inkişaf etmiş və təsirəməlik dövlətlərini Amerika ilə əlaqələndirir. Yaponiya ilə ikitərəfli siyasi və hərbi əlaqələr ən qüdrətli asiya iqtisadiyyatını Birləşmiş Ştatlara bağlayır, belə ki, mahiyyətə Yaponiya Amerika protektoratı olaraq qalır (hər halda hal-hazırda). Amerika həmçinin regionun işlərində əsas təsirə məlik simaya çevrilərək iqtisadi əməkdaşlığın Asiya-Sakit okean forumu (ARES) kimi yaranan çoxtərəfli trans sakit okean təşkilatlarının fəaliyyətində iştirak edir. Qərb yarımkürəsi yarımkürənin mövcud çoxtərəfli təşkilatlarında əsas rol oynamağa imkan yaratmaqla əsasən xarici təsirdən mühafizə edilmişdir. Hətta keçmiş sovet məkanında belə amerikalılar tərəfindən maddi cəhətdən himayə edilən «sülh uğrunda əməkdaşlıq» proqramı kimi NATO ilə müxtəlif daha sıx əməkdaşlıq sxemləri də yayılmışdır.

Keçmiş imperiyalardan fərqli olaraq bu böyük və mürəkkəb qlobal sistem ierarxiya piramidası deyil. Əksinə Amerika qarşılıqlı «kainat» asılılığının mərkəzində yerləşir. Burada hakimiyyət daimi manevr etmə, dialoq, diffuziya və formal konsensusun əldə edilməsinə cəhd vasitəsilə həyata keçirilir; bu hakimiyyət nəticədə vahid mənbədən, daha dəqiq desək Vaşinqton, Kolumbiya dairəsindən irəli gəlir.

Beləliklə, Amerikanın üstünlüyü amerika sisteminin bir çox xüsusiyyətlərinin nəinki sürətini çıxaran həmçinin onun sərhədləri xaricində onları həyata keçirən yeni bir beynəlxalq quruluşun yaranmasına səbəb olmuşdur. Onun başlıca elementlərinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

*kollektiv təhlükəsizlik sistemi, o cümlədən komandanlıq və silahlı qüvvələr, məsələn NATO, təhlükəsizlik haqqında Amerika-yapon müqaviləsi və s;

*regional iqtisadi əməkdaşlıq, məsələn, ARES, NAFTA (azad ticarət haqqında Şimali Amerika sövdələşməsi) və ixtisaslaşdırılmış qlobal əməkdaşlıq təşkilatları,

məsələn Ümumdünya bankı, BVF, ÜTT (ümumdünya ticarət təşkilatı);

*hətta birləşmiş Ştatların hakimliyi zamanı qərarların müştərək şəkildə qəbul edilməsinə xüsusi diqqət ayıran prosedurlar;

*mühüm birliklərdə demokratik üzvlüyə üstünlük verilməsi;

*rudimentar qlobal konstitusion və hüquqi struktur (Beynəlxalq Məhkəmədən Bosniyada hərbi cinayətlərə baxılması üzrə xüsusi tribunaladək).

«Amerikan qlobal sistemin» yaranması heç də o demək deyildir ki, dünyada Amerika imperializminə qarşı müqavimət göstərməyə qadir bir siyasi qüvvə yoxdur. Əksinə, bu qüvvələr getdikcə daha tez-tez özünü biruzə verir, İrakda baş verən sonuncu münaqişə isə ABŞa Almaniya Fransa və İspaniya simasında sadıq tərəfdaşlar ənənəvi müxalifətçilər – Çin və Rusiya ilə eyni səviyyədə birincinin militarist siyasətinə qarşı açıq aşkar çıxış edə bilər. Diqqətimi xüsusi olaraq İrak böhranında cəmləmək istərdim, belə ki, mahiyyətcə, məhz bu böhran dünyanı «soyuq müharibə»dən sonra ilk dəfə olaraq ziddiyyət təşkil edən tərəflərə böldü.

ABŞ və onun tərəfdaşları Səddam Hüseynin əl-Kaidəyə aid olması və İraqa daxil olmamışdan əvvəl onda kütləvi qırğın silahının olması haqqında heç bir həqiqi məlumata malik deyildilər. İraqınışğalından sonra bu ittihamların təsdiq olunmaması faktı bir tərəfdən Amerika rəhbərliyinin nüfuzuna zərbə vurdu, digər tərəfdən isə göstərdi ki, ABŞ öz siyasi təsirini hər bir vasitə ilə zorla qəbul etdirməyə çalışacaqdır. ABŞı İraqa zorla soxulmağa vadar edən mümkün səbəblərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

1) Ən aydın səbəb neft və İraqın Səudiyyə Ərəbistanından sonra ikinci ən böyük neft dövləti olması faktından ibarətdir. Bu versiyanı həm də ABŞın «soyuq müharibə»nin bitməsindən və SSRİnin dağılmasından sonra Yaxın Şərqdə

qüvvələr boşluğunun yaranmasından məharətlə istifadə etməsi və Çin kimi yeni yaranmış derjavalara qarşı müqavimət göstərməyə qadir olmaq üçün bu boşluğu doldurmağa tələsməsi faktı təsdiq edir. Edd Vilyam öz məqaləsində məhz bu versiyanı müdafiə edir. O bu zaman Amerika əsgərlərinin 9 aprel 2003-cü ildə Bağdada daxil olduqları zaman onların dərhal effektiv şəkildə neft nazirliyini müdafiə etməyə başlaması faktına əsaslanır, halbuki onlar Mosulda yerləşən Milli Muzeyin vandallar tərəfindən dağıdırmasına yol verdilər. ən qədim şəhərlərdən biri olan Ura şəhərinin divarı və bütün dünyada məşhur olan Quran Kitabxanası ilə eyni şey baş verdi. Ölkənin cənubunda yerləşən neft yataqları da öz növbəsində Amerika qoşununun müdafiəsi altına alındı.

2) Daha bir tutarlı səbəb ABŞ'nın bu müdaxiləni Buş administrasiyasının daxili siyasət sahəsində müəyyən çətinliklər çəkməsi səbəbindən həyata keçirməsi və bununla da öz xalqını çətinliklər və kritikadan kənarlaşdırmağa cəhd etməsinə əsaslanır. Prinsip etibarilə bu, dövlətin ilk növbədə əhaliyə iqtisadi və siyasi çətinliklərdən yayındırmağa, ikincisi isə daxili müvəffəqiyyətsizlikləri xarici qələbələrlə kompensasiya etməyə cəhd etdiyi klassik bir addımdır. Bu versiyaya sübut olaraq kiçik Buşun prezidentliyinin ilk ilinin ABŞ'nın ümumiyyətlə Yaxın Şərqi, xüsusilə də İraqın işlərinə birbaşa olaraq müdaxilə etməsinin kəskin surətdə azalması ilə yadda qalması faktını göstərmək olar. Bunu bir sıra səbəblərlə izah etmək olar:

Birincisi, hələ seçkiqabağı kompaniya zamanı Buşun xarici siyasətdən kənar olmağa meyilliliyi və əsas diqqəti daxili prioritetlərə yönəltmək istəyi aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, Buşun beynəlxalq münasibətlər göstərdiyi soyuq münasibət birbaşa olaraq onun siyasi təcrübəsi və keçmişindən irəli gəlir. İş o yerdədir ki, ABŞ elə formalaşmışdır ki, prezident olan keçmiş qubernatorlara beynəlxalq münasibətlərin bütün mürəkkəbliyinə şəxsən daxil olmaq üçün keçmiş hərbi və ya konqressmen

koryerası dövründə siyasi bacarıqları artıq möhkəmlənmiş prezidentlərə lazım olduğundan xeyli çox zaman tələb olunur. Beləliklə, əvvəl qubernator olmuş ABŞ prezidentləri Ruzvelt, Reyqan, Karter və Klinton prezidentliyə qədəm qoymazdan öncə beynəlxalq münasibətlər sahəsində məsuliyyətli vəzifəyə başlamazdan əvvəl beynəlxalq təcrübəyə malik olmuş Eyzenxauer, Kennedi, Conson, Nikson, Ford və ata Corc Buşdan az təcrübəli idilər. Beləliklə, prezident kürsüsünə oturmazdan əvvəl Texas ştatının qubernatoru olmuş kiçik Corc Buş da beynəlxalq münasibətlər sahəsində böyük təcrübəyə malik deyildi.

İkincisi, 2000-ci ilin noyabrında seçilmiş və yerlərin demokratlar və respublikaçılar arasında demək olar ki, bərabər bölüşdürülmüş Konqres heyəti Buş administrasiyasından diqqəti müstəsna olaraq daxili problemlərə yönəltməyi tələb edirdi. Nümayəndələr Palatasında yerlərin iki partiya arasında demək olar ki, bərabər şəkildə bölüşdürüldüyü və Senatda respublikaçıların minimum üstünlük təşkil etdiyi halda Buş Administrasiyası bu üstünlüyü 2002-ci il Konqress seçkilərində də saxlamağa ümid bəsləyərək xarici prioritetləri daxili prioritetlərə qurban verməyə məcbur oldu.

Və nəhayət üçüncüsü, Yaxın Şərqlin «daimi tərəddüdlər» vəziyyətində qalmaqda olmasına baxmayaraq heç bir şey regionun ABŞın milli maraqlarına Birləşmiş Ştatların birbaşa müdaxiləsini tələb edə biləcək açıq aşkar təhlükə yaratmasına dəlalət etmirdi. Beləliklə, Yaxın Şərqdən ABŞa və Avropa ölkələrinə azad neft axınının daxil olması şübhə altında idi. Yaxın Şərq və Şimali Afrikanın mötədil rejimləri onların iqtisadiyyatının acınacaqlı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq nisbətən sabit olaraq qalırdı. Səddam Hüseyin Klintonun prezidentliyinin son dövründə maneə olaraq qalmaqda idi. Buşun hakimiyyətdə olduğu ilk dövrlərdə o, öz sələfinin iraq liderinə qarşı geniş miqyaslı əməliyyatların aparılmasını istəməməsi fikri ilə razılaşdı və yalnız qüvvəsinin simvolik nümayişi ilə məhdudlaşdı. Hal-

buki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi beynəlxalq birlik ABŞın 2001-ci ilin fevralında İraqa qarşı hava hücumunu yeni administrasiyanın açıq aşkar şəkildə Səddamı devirmək tələbi kimi başa düşdü.

3) Bundan əlavə əsas səbəblərdən biri olaraq İsrailin və yəhudi lobbisinin ABŞını xarici siyasətinə təsirini hesab etmək olar. İsrail üçün İraq həqiqətən də bir nömrəli təhlükə idi. İraq ərəbləri İsrailə qarşı müştərək mübarizəyə inadla səsləyən yeganə ərəb dövlətidir. İraq həm də son 10 il ərzində İsraili raket zərbələri vurmaqla hədələyən (onlar bir neçə dəfə buraxılmış, lakin son həddə ya İsrailin HHM qüvvələri ilə vurulmuş, ya da hədəfə çatmamışdır) yeganə dövlətdir. Beləliklə, İsrail və onun lobbisi düşməyə qalib gəlməkdən ötrü hər bir şeyə əl atmışlar. Öz növbəsində yəhudi lobbisinin amerika siyasətinə nə dərəcədə təsirə malik olmasını göstərmək məqsədilə bir neçə faktı qeyd etməyə çalışacağam: birincisi, bu İsrailin özü tərəfindən də gizlədilmir, beləliklə İsrailin əsas qəzeti olan «Maariv» 2 sentyabr 1994-cü il buraxılışında yazır: «ABŞda artıq yəhudi olmayan hakimiyyət mövcud deyildir. Hazırki hakimiyyətdə yəhudilər bütün səviyyələrdə qərarların qəbul edilməsi məsələsində tam hüquqlu partnyordurlar. Ola bilsin ki, yəhudilərin dini qanunlarının «yəhudi olmayan hakimiyyət» anlayışına aid olan bəzi aspektlərini nəzərdən keçirməyinə dəyərdi, belə ki, onlar ABŞ üçün artıq köhnəlmişdir». Hamıya məlumdur ki, Yəhudi lobbisi hər bir zaman ABŞın daxili və xarici siyasətinə böyük təsir göstərmişdir. Ayrıca olaraq xarici siyasətə gəldikdə isə ABŞın aşağıdakı ölkələrdəki səfirləri olan amerika vətəndaşlığı almış yəhudiləri göstərmək kifayətdir:

Şimali Amerika: Meksika, Kanada, Avropa: Fransa, Belçika, Almaniya, Danimarka, Norveç, İsveç, İsveçrə, Polşa, Macarıstan, Rumıniya, Belarus

Digər: Türkiyə, Misir, İsrail, Hindistan, Yeni Zelandiya, Mərakeş, CAR, Sinqapur, Braziliya.

Beləliklə, bu faktları görərək İsrailin İraqa qarşı

müharibənin başlanmasında mühüm rol oynamasını güman etmək olar.

4) ABŞ üçün İraqa girməyin bu qədər zəruri olmasının daha bir səbəbi onun Səudiyyə Ərəbistanından asılı olmaq istəməməsidir. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı ən böyük neft ehtiyatlarına malik dövlətdir. Bundan əlavə, ən böyük neft yatağı – Qavar da onun ərazisində yerləşir. Son kəşfiyyat məlumatlarına əsasən orada 11,9 mlrd ton neft yerləşir. Krallıq ərazisində neftin aşkar edildiyi vaxtdan ABŞ ona dərhal böyük diqqət yetirməyə başladı. 1938-ci ildə əvvəllər hər tərəf üçün 50% mənfəətlə neft hasil edən müştərək ərəb-amerika neft şirkəti – Aramco (Arabian-American Oil Company) yaradılmışdır. Bu şirkətin fəaliyyətinə Amerikanın Texaco, Standart Oil of New Jersey (Exxon) və Sacony-Vacuum (Mobil) kimi neft nəhəngləri cəlb edilmişdir. Lakin artıq 1988-ci ildə krallığın fərmanı nəşr edildi. Bu fərmana əsasən Səudiyyə Ərəbistanı ölkənin bütün neft və qaz yataqlarına tam nəzarət əldə etdi. Beləliklə, Aramco Saudi Aramco-ya çevrildi. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq Amerikanın Səudiyyə Ərəbistanı ilə əməkdaşlığı davam edirdi, belə ki, bir nömrəli dərijava ən iri neft ölkəsinə qarşı biganə qala bilməzdi. Bütün maneələrə rəğmən ABŞ bu ölkədən böyük miqdarda neft idxal etməkdə davam edirdi. Bundan əlavə ABŞ bu ölkə ərazisində öz hərbi qüvvələrinə malik idi. Şahzadə Sultan hərbi-hava bazası Yaxın Şərqi ərazisində yerləşən ən müasir aviabazadır. İraqa qarşı aparılan iki müharibə zamanı ən yüksək vəzifə məhz bu baza üzərinə qoyulmuşdur. Ümumilikdə bu bazadan bu və ya digər hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək üçün 286 min hərbi təyyarə uçuşmuşdur. 1980-ci ildə bu aviabazanın ümumi məbləği təxminən 1,07 mlrd dollara bərabər idi.

Eskan kəndi hərbi bazası da ABŞ'nin yüksək səviyyədə təchiz edilmiş hərbi bazasıdır. Lakin, ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanının iqtisadi və hərbi əməkdaşlığının davam etməsinə baxmayaraq ABŞ bu ölkədə özünü hər zaman narahat

və təhlükədə hiss edirdi. ABŞ bu ölkədə yerləşən hərbi bazaları Səudiyyə Ərəbistanının bütün vətəndaşları üçün qadağan edilmiş zonalardır, daha dəqiq desək, bu bazalara bitişik 70 km. Ərazi də xüsusi təhlükəli zonalar hesab edilir. Kənar şəxslər tərəfindən bu zonalara nə fotoaparət, nə videokamera gətirilə bilməz. Bundan əlavə ABŞ gözəl başa düşür ki, onun bu ölkədə iştirakı istər istəməz həm əl-Kaidə, həm də iki ən başlıca müsəlman ocaqlarının – Məkkə və Mədinənin yerləşdiyi torpaqda kafir əsgərlərin mövcudiyətini yol verilməz hesab edən digər radikal müsəlman təşkilatları tərəfindən özünə qarşı terrorçu hücumlarını təhrik edir. ABŞın bu misli görünməmiş dərəcədə zəngin ölkədən, daha doğrusu onun neftindən asılılığını azaltmaq cəhdləri bu ölkənin vətəndaşlarına və avropa ölkələrinin digər nümayəndələrinə qarşı sistemik terrorçu hücumlarının artırılmasına səbəb oldu. ABŞın İraqa soxulmasından öncə hələ yalnız Küveytin azad edilməsi dövründə Krallıqda aşağıdakı hadisələr baş verdi: 1991-ci ilin fevral və mart aylarında terrorçular amerikanın hərbi yük maşınlarını partlatmağa cəhd göstərdilər; 13 noyabr 1995-ci il tarixində terrorçuların bir çox hədəsindən sonra Er-Riyadda – amerika hərbi-təlim Missiyası yaxınlığında 5 amerikalının və 2 hindistan vətəndaşının ölümü ilə nəticələnən maşın partlayışı baş verdi; 25 iyun 1996-cı ildə daha bir partlayış nəticəsində 19 amerikalı həlak oldu, yüzlərlə isə yaralandı. Beləliklə, bütün bunlardan sonra Amerika siyasətini bu şüar altına salmaq olar: «Bizə neft lazımdır, Səudiyyə Ərəbistanı isə yox», İraqdan başqa isə harada bu dərəcədə asan şəkildə və böyük miqdarda neft əldə etmək olar. Bundan əlavə, bu hadisələr hamıdan çox Krallığın hakimiyyətini narahat edir. Bir tərəfdən monarxiyanı devirməyə can atan qüvvələr bu hadisələrdən məharətlə istifadə edir, digər tərəfdən isə o dünya ictimaiyyəti tərəfindən tənqidlə qarşılır, belə ki, hesab edir ki, o, terrorçuluğa qarşı qeyri-effektiv mübarizə aparır. Bu o yerə gəlib çıxdı ki, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığın təhlükəsiz-

liyini qorumaq məqsədilə amerika qoşunlarının ölkədən çıxarılmasında hamıdan çox marağı olan ölkəyə çevrildi. Bu istək hələ ki şifahi bəyənətlə təmin edilmişdir. 29 aprel 2003-cü il tarixində ABŞın müdafiə naziri Donald Ramsveld və Səudiyyə Ərəbistanının müdafiə naziri Şahzadə Sultan Əbdül Əziz bəyan etdilər ki, Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsi amerika əsgərlərinin tezliklə ölkə ərazisini tərk edəcəyinə dəlalət edirdi. Buna baxmayaraq mən hesab edirəm ki, bu proses uzun və üzücü bir proses olacaqdır. Həm də mən əmin deyiləm ki ABŞ Səudiyyə Ərəbistanını tamamilə tərk etməyə hazırlaşır. Belə ki, realizm nəzəriyyəsi tərəfdarlarının hesab etdiyi kimi heç bir əxlaqi və hüquqi norma kifayət qədər potensiala malik olduğu halda dövləti öz təsir sahəsini genişləndirməkdən qaçındıra bilməz.

Beləliklə, ABŞ bu nəzəriyyəni terrorizmə qarşı mübarizə şüarı altında həyata keçirməyə başladı. Terrorçuluq həmin görünmək, lakin eyni zamanda son dərəcə universal və əlverişli düşməyə çevrildi. Bu düşmə ABŞna İraq, İran və Şimali Koreya (müsibət oxu) kimi mənfur düşmənləri öz qara siyahısına daxil etməyə imkan verdi. 11 sentyabr tarixində baş verən terakt ABŞ üçün öz hegemonluğunu daha da genişləndirmək yolunda nadir bir şans oldu. Bu həm də qatı düşmənlərlə hesablaşmaq üçün nadir bir şans idi. İlk öncə ABŞ Ben Ladeni antiterror əməliyyatının başlıca məqsədi elan edərək əvvəl Əfqanıstana hərbi intervesiyaya hazırlaşır. Dünya ictimaiyyəti, eləcə də derjava-ölkələrə amerikanın Əfqanıstana hərbi intervensiyasını müdafiə etdilər, heç olmazsa, bu hərəkətə qarşı açıq şəkildə etiraz etmədilər; əvvəla ona görə ki, ABŞın əl-Kaidənin 11 sentyabr teraktı ilə əlaqəsinin əsaslı sübutu var idi. İkincisi, Səyisiz-hesabsız günahsız insan qurbanları dünya ictimaiyyətini o dərəcədə şoka salmışdır ki, o an ABŞın Əfqanıstana qarşı cəzalandırıcı intervensiyasına qarşı hər hansı bir ölkənin etirazı müsbət halda insaniyyətsizlik, mənfəi halda terrorçuluğa yardım kimi qarşılana bilərdi. Üçüncü, Əfqanıstan dünya derjavaları

üçün həyati əhəmiyyətli maraq dairələrinə aid olan ölkə deyldi və terakt faciəsini nəzərə alaraq onlar onu Amerikaya bəxş etməyi qərara aldılar. Beləliklə, Əfqanıstandakı hərbi əməliyyatı 40 ölkə müdafiə etdi. Bu hətta 1991-ci ildə Küveytin azad edilməsi zamanı olduğundan da artıqdır. O zaman ABŞ-ni cəmi 28 ölkə müdafiə etmişdir. Lakin, ABŞ başa düşürdü ki, onun təsirinin dünyaya yayılması Əfqanıstanla bitə bilməz və tezliklə elan etdi ki, terrorizmə qarşı müharibə Ben Ladenin məhv edilməsi ilə bitməyəcəkdir. «Usama Ben Laden hələ də sağ ola bilər. Bu təqdirdə biz onu aradan götürəcəyik. Yox, əgər bu belə deylsə, demək biz artıq onu aradan götürmüşük. Biz onun haqqında artıq uzun müddətdir ki, bir şey eşitmirik. Onun sağ olduğundan ya öldüyündən xəbərim yoxdur, lakin bir şeyi dəqiq bilirəm: terrorla müharibə bir insandan xeyli böyükdür» deyə ABŞ prezidenti Corc Buş 2002-ci ilin iyul ayında bəyan etmişdir. Beləliklə, siyasi səviyyədə gedən bugünkü mübarizəni aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar: ABŞ «soyuq müharibə»dən sonra ilk dəfə olaraq dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda irimiqyaslı mübarizəyə başladı. Dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda baş verən əvvəlki müharibələrlə müqayisədə (məsələn iki dünya müharibəsi) ABŞ tərəfindən başlanmış müharibə kəskin surətdə fərqlənir. İkinci Vilhelm və Hitler özlərinin bütün Avropanı, sonra isə bütün dünyanı tabe etmək niyyətlərini gizlətmirdilər. ABŞ isə bu gün bir nömrəli derjəva olaraq yenə də özünün mövcud status-kvosu ilə razı deyil və öz imperiyasının təsir sahəsini genişləndirmək məqsədilə var qüvvəsini səfərbər edir. Lakin, dünyanın bir çox yerlərində öz təsirinin artırılması uğrunda hərbi əməliyyatlar apararaq ABŞ bunu ya demokratiya uğrunda, ya da terrorizmə qarşı mübarizə bayrağı altında edir. Bununla belə ABŞ adətən qeyd edir ki, demokratiyanın bütün dünyada yayılması üçün terrorizmə qarşı mübarizədə olduğu kimi güc tədbirləri münasib şərtidir. MKİ-nin direktoru Ceyms Vulsey 1993-1995-ci illərdə bu məsələ ilə bağlı demişdir: «Ame-

rikanın vəzifəsi hər bir vasitə ilə hətta müharibə vasitəsilə olsa belə demokratiyanı dünyaya çatdırmaqdan ibarətdir. Yaxın Şərqlə də demokratiyanı məhz bu metodlarla çatdırmaq lazımdır».

ABŞ öz təcavüzünü dünya ictimaiyyəti qarşısında gizlətməyə imkan verən bir neçə metoda malikdir. Biz çox tez-tez ABŞnın öz qoşunlarını digər dövlətlərin qoşunları ilə birləşdirərək məharətlə problemin hərbi surətdə həllinin kollektiv qərar olması haqqında yaratmasının şahidi oluruq.

ABŞnın öz hegemon siyasətini həyata keçirmək üçün daha bir orijinal metodu vardır – ABŞ bunu adətən müstəqil dövlətlər vasitəsilə edir. Məsələn, ABŞ bu siyasəti İsrail vasitəsilə Yaxın Şərqlə, Türkiyə vasitəsilə Qafqazda, Cənubi Koreya və Yaponiya vasitəsilə isə Sakit okean regionunda həyata keçirir. Məsələn, bu yaxınlarda baş vermiş hadisəni misal göstərmək olar: NTV-nin informasiya xidməti məlumat vermişdir: «Türkiyə Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinə 2 mln dollar məbləğində qarşılıqsız yardım göstərəcəkdir. Bu barədə bazar ertəsi günü Gürcüstanın müdafiə Nazirliyinin informasiya departamentində məlumat verilmişdir.

Bu yardımın göstərilməsi barəsində protokol 19 oktyabr tarixində Tbilisidə hər iki ölkənin SQ Baş qərargah nümayəndələri tərəfindən imzalanacaqdır. Buna müvafiq olaraq yardımı Gürcüstan Milli hərbi akademiyası, Marneuli hərbi aerodromu (Tbilisi yaxınlığında), Baş qərargahın bölmələrindən bir, ölkənin HDQ bölmələri alacaqdır.

Bundan əlavə, İTAR-TASS xəbər verir ki, 19 oktyabr tarixində Türkiyə nümayəndələri xüsusi təyinatlı briqadaya və Gürcüstanın müdafiə Nazirliyi briqadalarından birinə 7 Landrover avtomasını, 10 əl ratsiyası, bir stasiona mərkəzi ratsiya, onların təchizat elementlərini verəcəkdir. Müdafiə Nazirliyinin informasiya departamentinin məlumatlarına əsasən, *1998-ci ildən indiyə kimi Türkiyə Gürcüstana 37 mln. 400 min dollar həcmində qarşılıqsız hərbi*

yardım göstərmişdir».

Bu cür «müttəfiqlik bağrağı altında» həyata keçirilən siyasət nəticəsində bu əməliyyatların istiqamətləndirildiyi ölkələr ABŞna rəsmi surətdə öz maraqları üçün təhlükənin yaranması barəsində elan edə bilmirlər, belə ki, bu əməliyyatlar müstəqil iştirakçılar vasitəsilə həyata keçirilir. Beləliklə, dünya ilk dəfə olaraq özü-özlüyündə demokratiyanın gözəl nümunəsi olan və bəzən bu demokratiyanı zor gücünə yaymağa çalışaraq hegemonluq uğrunda mübarizə aparan bir ölkə tərəfindən hegemonluq təhlükəsi ilə qarşılaşır. Eyni zamanda bu gün dünyada siyasi səviyyədə mübarizə yaranmış təhlükəni dayandırmaq vasitələrinin və hansı koalisiya və alyanslarda birləşmək yollarının axtarışı səbəbindən şübhə altındadır.

Bu gün **iqtisadi səviyyədə** mübarizə elə birmənzərəyə yaraşır biz orada üç iqtisadi mərkəz görürük: ABŞ, Avropa Birliyi və Yaponiya və ya «böyük triada». Burada da ABŞ bir neçə səbəbə görə mühüm rol oynayır: əvvəla, ABŞnın iqtisadi göstəriciləri hətta fərdi qaydada belə aparıcı mövqe tutur. Bu gün ABŞnın payına dünya üzrə bütün ÜMM 30 % düşür, ixrac və idxal isə dünya üzrə birinci yer tutur: hal-hazırda ABŞnın ixracı624,8, idxalı isə 817,3 mlrd dollar təşkil edir.

İkincisi, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Ümumdünya bankı kimi ixtisaslaşdırılmış qlobal beynəlxalq maliyyə institutları amerikalıların əsas mövqe tutduqları təşkilatlardır və onların yaradılmasında amerika təşəbbüsləri (xüsusilə də 1944-cü ildə Bretton-Vudsdə keçirilmiş konfransda) aydın sezilir. Bu maliyyə təşkilatları demək olar ki, qlobal maraqlara səbəb olur və onların müştəriləki olaraq bütün dünyanı göstərmək olar.

Üçüncüsü, bu «triadada» Yaponiya kimi Avropa birliyi ölkələri də ABŞdan qismən siyasi asılılıqda və tam hərbi asılılıqdadırlar. NATO qoşunları Avropada bu günə kimi əksər ölkələrdə yerləşir, hətta NATO-nun Şərqi doğru olan

sərhədləri Avropa birliyinin sərhədlərinə paralel olaraq uzanır. 1960-cı il Amerika-yapon müqaviləsinin şərtlərinin hələ də qüvvədə olmasını nəzərə alsaq, Yaponiyanın vəziyyəti daha da mürəkkəbdir. Digər tərəfdən ABŞ'nın «böyük triadada» əsas mövqə tutması heç də onlar arasında rəqabətin olmamasına dəlalət etmir. Əksinə, Avropa ölkələri və Yaponiya artıq uzun müddətdir ki, sənayenin və hətta iqtisadiyyatın müəyyən sahələrində rəhbər mövqə tuturlar. Belə ki ABŞ öz çoxsaylı cəhdlərinə baxmayaraq bu mövqeyi onların əlindən almağa müvəffəq olmamışdır. Beləliklə, məsələn, Avropa birliyi dünyada ən böyük eksportçu (57%) və importçudur (55%). Bununla yanaşı Avropa ölkələrindən ixrac edilən məhsul «avropa məhsulları» adlanmaqla yanaşı həm də «made in USA» və «made in Japan» nişanları ilə eyni olaraq «made in Europe» yazısına rast gəldikdə artıq təəccübə səbəb olmur.

Yaponiya da bir çox iqtisadi göstəricilərə görə birinci yeri tutur. Bu birincilik maşınqayırma sahəsində xüsusilə nəzərə çarpır. Yaponiya bu sahənin eksportunda birinci yeri (67%) tutur. Lakin ədalət xatirinə qeyd etmək lazımdır ki, hətta iqtisadi sahədə belə «triada»nın daha güclü üzvü yenə də ABŞdir. Yalnız ABŞ bütün növ ehtiyatlara və faydalı qazıntılara (böyük neft ehtiyatları da daxil olmaqla), hələ üstəlik öz ərazisində bütün iqlim qurşaqlarına malikdir (heç bir ehtiyatlara və faydalı qazıntılara malik olmayan və hər cəhətdən idxaldan asılı olan Yaponiyadan fərqli olaraq). Bununla da «triada»nın üzvləri arasında çox tez-tez «ticarət müharibələri»nə gətirib çıxaran şiddətli rəqabət mövcuddur. Məsələn, ABŞ və AB və onların latın amerikası tərəfdaşları arasında 1993-cü ildə baş vermiş «banan müharibəsi». Bu şiddətli rəqabətə baxmayaraq «triada» üzvləri həm də iqtisadi cəhətdən bir-birindən asılı vəziyyətdədirlər. Adətən birinin məhsulu idxal və ixrac prosesində digərininkini təmamlayır. Misal olaraq elektron texnikası və bu texnika üçün proqramın qarşılıqlı istifadəsini göstərmək olar. Bura-

da proqramların əsas istehsalçısı ABŞ, elektron texnikanın əsas istehsalçısı isə Yaponiyadır və nəticədə hər iki istehsalçı ümumi mənfəət uğrunda əməkdaşlıq etməyə məcbur olurlar. Məhz bu qarşılıqlı asılılıq sayəsində «triada» üzvləri iqtisadi münaqişələrin həll edilməsi üçün yol tapırlar.

Mədəni mübarizədə bu günün danılmaz qalibi ABŞ başda olmaqla qərb mədəniyyətidir. Bu birincilik SSRİnin dağıldığı vaxtdan etibarən qorunub saxlanmaqdadır. Bundan əlavə, hal-hazırda Avropa birliyinin güclənməsi tendensiyası üzə çıxmaqdadır, bu isə həm də bu mədəniyyəti ehtiyatda saxlayacaq və bütün qüvvəsini onun yayılmasına sərf edəcək vahid siyasi və iqtisadi nəhəngin meydana çıxması deməkdir. Eyni zamanda Qərb mədəniyyəti dar və geniş mənalarda da şərh edilə bilər. Dar mənada bu mədəniyyət ABŞ, Kanada, avropa ölkələri, Avstraliya və Yeni Zelandiyanı əhatə edir. Bu fikri Samuel Xantinqton da təsdiq edir. Mən isə hesab edirəm ki, qərb mədəniyyətini geniş mənada dərk etmək daha düzgün olardı. Daha doğrusu, qərb mədəniyyəti demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, insan hüquqları, humanizm, cinsi, irqi mənsubiyyətindən, dərisinin rəngindən, dinindən və s. asılı olmayaraq isanların bərabərliyi kimi prinsiplərin məcmusundan ibarətdir və bir qayda olaraq öz əksini ölkənin qanunvericiliyində və mühakimə üsulunda tapır. Qərb mədəniyyətinə bu cür yanaşma bizə onun hüdudlarını üç dəfə artırmağa imkan verir, belə ki, bu gün müstəqil olan dövlətlərin böyük hissəsi ya Amerika konstitusiyası modelinin ya da hansı isə bir avropa ölkəsinin konstitusiyası modeli əsasında yaradılmış konstitusiyası modelindən istifadə edir. Yuxarıda qeyd edilənlərdən irəli gələrək afrika ölkəsi olan CAR-nı cəsarətlə qərb mədəniyyətinə və ya «qərb dəyərlərinə» tərəfdar olan ölkə adlandırmaq olar. Bu ölkənin konstitusiyası və qanunvericiliyi bunu sübut edir. ABŞ-nin və Avropa ölkələrinin konstitusiyası kimi CAR-nın da konstitusiyası insan ləyaqətinə, insan hüquqlarına, irqi, dini və cinsi ayrı-seçkiliyin olmamasına əsaslanır, söz azadlığı və

s. xüsusi qeyd edilir. Məhkəmə sistemi isə roma-alman hüququna əsaslanır və hal-hazırda demək olar ki, tamamilə holland qanunvericiliyinə müvafiq gəlir. Mədəniyyətlər arasında qüvvələr nisbətində bu cür yanaşma bizə bu gün bütün inkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyət cəhətdən qərb mədəniyyətinin nümayəndələri olması faktını qeyd etməyə imkan verir. Bu isə öz növbəsində bu mədəniyyətin bütün dünya üzrə birinciliyini göstərir.

Siyasi, iqtisadi və mədəni dünya şübhəsiz ki, gələcəkdə tamamilə fərqli bir formaya malik olacaqdır. Mən də daxil olmaqla heç bir kəs bu formanın nədən ibarət olmasını əvvəlcədən dəqiqliklə söyləyə bilməz. Bu səbəbdən də bütün proqnozlar nisbi xarakter daşıyır.

Bu gün dünyanın siyasi mənzərəsi, demək ki, siyasi mübarizə ətraflı tədqiqat zamanı bizə nisbi xarakterli proqnozlar verməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, bu günün siyasi mübarizəsinin inkişafının aşağıdakı ssenarisini proqnozlaşdırmaq imkanı yaradır:

1) Orta hissəni Qərbin daim genişlənən orbitasına (Amerikanın rəhbər mövqeyə malik olduğu hissəyə) daxil etsək, cənub regionunda yeganə hegemonun hökmranlığı bərqərar olmazsa və Şərqi Amerikanı öz dəniz bazalarını tərk etməyə vadar edəcəyi dərəcədə birləşmədiyi halda söyləmək olar ki, Amerika Avrasiyada da demək olar ki, tam hegemonluq əldə edəcəkdir.

2) Lakin əgər orta hissə Qərbə müqavimət göstərərsə, fəal yeganə vahidə və ya

3) Cənub üzərində nəzarət əldə edərsə, və ya

4) İri şərq derjivasının iştirakı ilə birlik yaradarsa, Amerikanın Avrasiyadakı birinciliyi kəskin şəkildə daralacaqdır.

5) İki iri şərq oyunçusunun (Rusiya və Çin) birləşdiyi təqdirdə də eyni hadisə baş verəcəkdir.

6) Əgər qərb partnyorları Amerikanı onun qərb perife-

riyasındakı tarından qovarlarsa, bu avtomatik olaraq Amerikanın Avrasiyada təsirinin sonu demək olacaq, hətta bu belə olsa da nəticədə bu qərb qurtaracağıının orta mövqe tutan dirilmiş dövlətə tabe olunması demək olacaqdır.

Dünyanın siyasi gələcəyinin müəyyənləşdirilməsinin bu mənzərəsinə açıqlama verməyə çalışacağam. Mənim hələ əvvəldə demək istədiyim yaxın gələcəkdə dünyada əsas siyasi oyunçunun yenə də ABŞ olacağıdır. Lakin, digər dövlətlərin imkanlarının və digər subyektlərin qüvvələrinin ABŞna qarşı birləşdirilməsi ehtimalının artmasını nəzərə alaraq çox güman ki, ABŞ öz strategiyasında özündə geostrateji nöqtəyi nəzərdən dinamik dövlətlərlə məqsədyönlü rəhbərliyi və katalizator-dövlətlərlə ehtiyatlı münasibətləri ehtiva edən strategiyanın tərəfdarı olacaqdır. Bununla da ABŞ geosiyasi planda iki bərabər maraq güdəcəkdir: yaxın perspektivdə öz müstəsna qlobal hakimiyyətinin qorunmasını, uzaq perspektivdə isə onun daha da qlobal əməkdaşlığa çevrilməsini. Qədim imperiyaların amansız dövrlərinin terminologiyasından istifadə edərək imperiya geostrategiyasının üç əsas vəzifəsi vassallar arasında sövdələşmənin aradan qaldırılması və onların ümumi təhlükəsizlikdən asılılığının qorunmasından, tabelilərin itaətkarlığının qorunmasından, onların müdafiəsini təmin etmək və varvarların birləşməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Beləliklə, ABŞnin gələcəyini Henri Kissincer özünün «Diplomatiya» kitabında gözəl şəkildə yekunlaşdırır: «Çox güman ki, Birləşmiş Ştatlar gələcəkdə dünyada ən güclü iqtisadiyyatını saxlamağa müvəffəq olacaqdır. Bununla Birləşmiş Ştatlar «soyuq müharibə» dövründə belə olmamış iqtisadi rəqabət qarşısında durmuş olacaqdır.

Amerika iri və qüdrətli millət olaraq qalacaqdır, lakin artıq onunla rəqabət apar biləcək qüvvələr də olacaqdır; «bərabər millətlər arasında birinci», lakin bununla yanaşı oxşar sıralardan biri. Vilsonun xarici siyasətinin ayrılmaz fundamenti olan Amerikanın müstəsnalığı çox güman ki, gələn yüzillikdə öz əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirəcəkdir».

Digər bir derjava – Böyük Britaniya da çox güman ki, yaxın gələcəkdə öz xarici siyasətini dəyişməyə hazırlaşmır. Bu gün o özünü AB ilə ABŞ arasında yeganə birləşdirici bənd hesab edir və bununla da onlardan hər biri ilə xüsusi münasibətlərə malikdir. AB-nə münasibətdə onun siyasəti aşağıdakı kimidir:

- 1) Böyük Britaniya siyasi birlik məqsədini rədd edir;
- 2) Böyük Britaniya azad ticarət əsasında iqtisadi inteqrasiya modelinə üstünlük verir;

- 3) Böyük Britaniya xarici siyasətin, təhlükəsizliyin və AC-nin qeyri-struktur çərçivələrinin müdafiəsinin birləşdirilməsinə üstünlük verir;

- 4) Böyük Britaniya özünün AC-dəki avtoritetindən çox nadir hallarda istifadə edir. Böyük Britaniya bu siyasətə bir tərəfdən o səbəbdən tərəfdardır ki, o, tarixi cəhətdən özünü Avropadan ayrı bir ada hesab edir (siyasi münasibətdə bu mülahizə Qladstonun «möhtəşəm təcridi» siyasətində aydın şəkildə əks olunmuşdur.), digər tərəfdən isə dünyada ən güclü dövlət qarşısında sadıq tərəfdaş ola bilməyəcəyindən qorxur. Şübhəsiz ki, Böyük Britaniya Avropa ilə münasibətlərə nisbətən ABŞ ilə münasibətlərə daha böyük üstünlük verir. Bu həm mədəniyyət və dil cəhətdən yaxınlıq, həm də geosiyasi tələbatla izah edilir. ABŞ-da və Britaniya-da adətən bu iki ölkə arasında münasibətləri «xüsusi» münasibətlər – special relations adlandırırlar. ABŞ öz növbəsində hələ Ruzvelt və Çerçillin dövründən etibarən bütün xarici siyasi məsələlərdə onun daimi yardımına görə öz ən yaxın müttəfiqini dostcasına qiymətləndirir. Beləliklə, Corc Buş Böyük Britaniya baş nazirinin də iştirak etdiyi Senatdakı çıxışında bildirmişdir: «America has no true friend than Great Britain» («Amerikanın Britaniyadan sadıq dostu yoxdur»). Böyük Britaniya da öz növbəsində ABŞ üçün AB-də ən sadıq müttəfiqdir. Burada Britaniyanın köməyi ilə AB heç zaman tamamilə antiamerika siyasi birliyinə çevrilə bilməz. Beləliklə ABŞ hesab edir ki, xüsusilə AB-nin müstəqil

siyasi orqanizm kimi güclənməsi şəraitində avropa işlərində vetoya malik olmaq mühüm amildir. AB-nin vahid subyekt kimi güclənməsi istər-istəməz AB-nin ABŞ ilə bərabər münasibətlərə can atması ilə nəticələnir. Məhz bu cəhd NATO-nun mövcud strukturunu şübhə altına alır. Beləliklə, AB bu strukturun ənənəvi terminologiyadan istifadə etsək hegemon və vassallardan ibarət olan alyans əvəzinə iki bu və ya digər dərəcədə bərabər partnyorlara əsaslanan alyansın yeni reallığına uyğunlaşmasını tələb edir. NATO çərçivəsində qərbi Avropa Birliyinin (QAB), Qərbi Avropa ölkələrinin hərbi koalisiyasının rolunun artırılmasına yönəldilmiş 1996-cı ildə görülmüş son dərəcə ciddi tədbirlərə baxmayaraq bu məsələyə hələ indiyə kimi baxılmır. Beləliklə, birləşmiş Avropa lehinə real seçim NATO-nun tamamilə yenidən təşkili-nin həyata keçirilməsini tələb edəcəkdir, bu isə alyans çərçivəsində Amerikanın rəhbər rolunun azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu o deməkdir ki, AB və ABŞ hərbi cəhətdən hələ uzun müddət əməkdaşlıq edəcəklər, belə ki, onlar Rusiya və Çinin simasında ümumi potensial düşmənlərə malikdirlər. ABŞ-nin Avropada əsas geostrateji məqsədi məhz bundan ibarətdir. O, kifayət qədər sadə şəkildə ifadə edilə bilər: da-im böyüyən Avropanın beynəlxalq demokratik quruluşun və əməkdaşlığın Avrasiyaya daxil olması üçün daha real trampilinə çevrilməsi məqsədilə daha səmimi transatlantik partnyorluq vasitəsilə Avrasiya qitəsində amerika meydanını möhkəmləndirmək. Rusiyaya münasibətdə ABŞ və AB-nin siyasətini iki rusiya geosiyasətçisi gözəl şərh etmişlər: «Birləşmiş Ştatlar və NATO ölkələri Rusiyanın özünə hörmət hissinə hörmətlə yanaşmalarına baxmayaraq Rusiyaya dünya siyasətində Sovet İttifaqına məxsus ikinci derjava statusunun əldə edilməsinə ümid bəsləməyə imkan verən geosiyasi əsasları məhv edirlər».

AB-nin özünə gəldikdə isə onun birləşməsi prosesi hələ də davam edir. Lakin avropa klubunun 25 üzvdən ibarət olmasına baxmayaraq problemlər hələ də mövcuddur.

Problem ondan ibarətdir ki, həqiqi avropa «Avropası» mövcud deyildir. Bu tam reallıq deyil, surət, konsepsiya və məqsəddir. Qərbi Avropa artıq geniş bazar deyildir, lakin yeganə siyasi təşkilat olmağına da çox var. Hələ ki, siyasi Avropa mövcud deyildir, belə ki, ümumi avropa konstitusiyası hələ Litvadan başqa heç kim tərəfindən təsdiq edilməmişdir. İraq böhranı AB-nin yaxın gələcəkdə vahid siyasi qərarın hakim olduğu siyasi təşkilata çevrilə bilməyəcəyinin bir sübutu oldu. Xüsusilə də ABŞ siyasətinə aid olan məsələlərdə... Türkiyənin AB-nin üzvü olacağı təqdirdə AB siyasi cəhətdə daha da parçalanmış olacaqdır. Acınacaqlı bir fakt ondan ibarətdir ki, Qərbi Avropa və getdikcə həm də Mərkəzi Avropa xeydi dərəcədə Amerika protektoratı olaraq qalmaqdadır, bununla belə müttəfiq dövlətlər qədim vassallar və tabe dövlətlərə bənzəyir. Bu cür vəziyyət nə Amerika, nə də Avropa dövlətləri üçün normal vəziyyət deyil.

Türkiyəyə gəldikdə isə çox güman ki, bu Avropa üçün mühüm problemlərdən biridir. 80 milyonluq bu müsəlman ölkəsi AB-nin üzvü olmaqdan ötrü böyük qüvvə sərf etmişdir. AB Türkiyənin üzvlüyü səbəbindən öz siyasi məhvi təhlükəsini dərk edərək böyük bir tərəddüd içərisindədir. Türkiyənin Almaniya və Fransanın öz liderliklərini Türkiyə ilə bölüşməyə məcbur olacaqları faktını dərk edən AB çox güman ki, Türkiyənin 2004-cü ilin dekabrında üzvlüyə qəbul edilməsi məsələsini təxirə salacaqdır, ya da onu hər hansı bir əməkdaşlıq layihəsinə cəlb edəcəkdir ki, bu da mahiyyətcə «bir az gözlə» demək olacaqdır. AB-nin Türkiyə ilə bağlı məsələdə tələsməyə məqsədi yoxdur. Ukraynadan fərqli olaraq onun Avropa tərəfə olmaqdan savayı inkişaf yolu yoxdur. Lakin AB-nin də Türkiyə ilə əməkdaşlıq etməkdən savayı yolu yoxdur, buna görə də incidiyi təqdirdə Türkiyə Avropanın «acığın» daha da islamlaşa bilər.

Avropada isə iki lider mövcuddur ki, bu da Almaniya və Fransadır. Şübhəsiz ki, Almaniya demək olar ki hər

cəhətdən Fransadan üstündür. Onun hakim rolu şübhəsizdir, lakin digər ölkələr, xüsusilə də ABŞ Almaniyanın Avropada liderliyinin açıq şəkildə müdafiə edilməsi məsələsində bir qədər ehtiyatlı davranırlar. Bu liderlik Avropanın sərqə doğru genişləndirilməsi sahəsində alman tədbirliliyini qiymətləndirən Mərkəzi Avropanın bir neçə dövləti üçün faydalı ola bilər və o qərbi avropalıları ABŞ-nın birinciliyinin davam etməsi boyunca qane edə bilər, lakin uzunmüddətli perspektivdə Avropanın qurulması ona əsaslanma bilməz. Yadda qalan xatirələr hələ ki çoxdur, üzə çıxma biləcək qorxular çoxdur. Berlin tərəfindən təşkil və başçılıq edilən Avropa – həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olan bir ideyadır. Məhz bu səbəbdən Fransa Almaniyaya, Almaniya isə Fransaya lazımdır. Kim inana bilər ki, Üçüncü Napoleon və Bismarkın dövründən Almaniyanın qatı düşməni olan, iki dəfə təcavüz qüvvəsini öz üzərində hiss etmiş və iki dəfə Almaniyaya təslim olmuş ölkə olan Fransa 50 il ötməmiş belə Almaniyanın fəal müttəfiqi olacaq və bu ölkənin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının bərabərhüquqlu üzvü olması daha doğrusu, BMT-də islahatların aparılması uğrunda mübarizə aparacaq. Lakin Avropaya fransa-alman qarşılıqlı əlaqəsi gərəklidir, ABŞ isə Almaniya və Fransa arasında seçim edə bilməz. Qısamüddətli perspektivdə ABŞ-nın Fransa siyasətinə qarşı taktiki qarşıdurması və Almaniyanın liderliyinin müdafiə edilməsi haqlı idi; gələcəkdə isə əgər həqiqi Avropa doğrudan da reallığa çevrilməlidirsə avropa birliyi daha xarakterik siyasi və hərbi bənzərliyi qəbul etməyi tələb edəcəkdir. Bu tədricən səlahiyyətlərin atlantik orqanları arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələnin fransızsayığı şəkildə həll edilməsinə uyğunlaşmağı tələb edir.

Bir dövlətin liderliyi altında vahid Avropanın yaranması məsələsinə gəldikdə isə bu məsələni qeyri-mümkün hesab edirəm, belə ki, nə Fransa, nə də ki, Almaniya Avropanı tək öz gücü hesabına qurmağa və ya Avropanın coğrafi məkanının müəyyənləşdirilməsi məsələsində Rusiya ilə qey-

ri-müəyyənlikləri həll etməyə qadir olacaq dərəcədə qüvvətli deyil. Bu ABŞ-nın, xüsusilə avropa məkanının müəyyən edilməsində və demək ki, xüsusilə Rusiya üçün avropa sistemində Baltikyanı və Ukrayna respublikalarının mümkün statusu kimi məsələlərin aradan qaldırılmasında almanlarla birgə ciddi, gərgin və qəti iştirakını tələb edir.

Eyni zamanda bu, gələcəkdə Fransa ilə Almaniya arasında siyasi münaqişənin tam olaraq aradan qalxması demək deyildir. Əgər ABŞ yalnız Almaniya böyük yardım göstərərsə, Almaniya isə öz növbəsində Avropanı təklikdə idarə etməyə can atacaqsa, bu halda Fransa Amerikanın avropa siyasətinin qarşısını almaq və bunu münasib vaxtda yenidən bərpa etmək məqsədilə özünün Rusiya ilə ənənəvi əlaqələrindən taktiki surətdə istifadə edə bilər. Bu siyasi inkişaf variantının yaxın gələcəkdə inanılmaz görünə də avropa ölkələri içərisində siyasi cəhətdən Rusiyaya ən yaxın ölkə olan Fransa bu mövqeyi itirməyə hazırlaşmır. Bu mövqə Fransa tərəfindən bir daha onun xarici işlər Nazirinin 1996-cı ilin avqustunda açıq-aşkar verdiyi bəyənətində qeyd edildi. O, söyləmişdir ki, «əgər Fransa beynəlxalq səviyyəli rol oynamaq istəyirsə, Rusiyanın güclü olması və onun güclü derjava kimi təkrarən özünü təsdiq edilməsində ona yardımın göstərilməsi onun üçün əhəmiyyətli» və Rusiya xarici işlər nazirini buna bu cür cavab verməyə vadar etdi: «bütün dünya liderləri içərisində Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlər sahəsində ən konstruktiv yanaşma fransız rəhbərlərinə məxsusdur».

Zənnimcə ən ağlabatmaz gələcək nəhəng derjavalardan Rusiyaya məxsusdur. Məhz o gözlənilməz olaraq kommunist «müsbətinə» çevrilmiş və gözlənilməz olaraq da bu «müsbəti» tərk etmişdir. Rusiya kommunizm dövründə fərqli ideologiyaya malik idi, bu isə ona şərəf hissi verirdi. Bu səbəbdən də artıq o zaman Rusiyanın öz ideologiyası olamadan mövcudiyatını proqnozlaşdırmaq çətin idi. «Əgər ruslar üçün dəhşətli olan hadisə baş verərsə və dövlət his-

sələrə parçalanarsa, öz 1000 illik tarixi boyunca talan edilmiş və aldadılmış ruslar tək qalacaqlar, bu zaman onların bu yaxındakı «qardaşları» öz şeylərini götürüb «milli xilətmə qayıqlarına» minəcək və əyilmiş gəmidən kənara üzəcəklər; nə etməli, bizim getməyə başqa yolumuz yoxdur... Siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən «rusiya ideyasını» təcəssüm etdirən Rusiya dövlətçiliyi yenidən yaradılacaqdır. O, çarizmin mövcud olduğu uzun 1000 il və bir an kimi ötüb keçmiş 70 sovet ili təcrübəsindənən ən yaxşı cəhətləri özündə ehtiva edəcəkdir». Bu səbəbdən də Rusiya üçün günümüzə kimi onu dərhal Qərbdən və onun keçmiş qatı düşməni olan ABŞ-dan mədəni cəhətdən asılı vəziyyətə salacaq demokratik-avropa örtüyü altına girmək çox çətinidir. Dövlət duması deputatlarından biri Rusiya mövcud olan vəziyyəti bu cür təsvir etmişdir: «Keçmişdə Rusiya özünü Avropadan arxada olsa da, Asiyanın başında görürdü. Lakin, sonradan Asiya daha cəld tempdə inkişaf etməyə başladı... və biz özümüzün «müasir Avropa» və «geridə qalmış Asiya» arasında olmaqdan çox, bir qədər qərribə mövqə tutaraq iki «Avropa» arasında olduğumuzu müəyyən etdik». Sovet İttifaqının dağılmasından heç bir ay keçməmiş ilk Rusiya xarici işlər naziri bəyan etdi: «Messianizmdən imtina etməklə biz pragmatizm kursu götürdük... biz tezliklə anlamağa başladığımız ki, geosiyasət... ideologiyayı əvəz edir». Geosiyasət dedikdə bir çox siyasətçilər ABŞ-nın Şərqi doğru irəliləməsini dayandırmaq və nəticədə özlərinin sağ qalması üçün bütün mümkün vasitələrə əl atmağı başa düşürlər. Buna baxmayaraq aparıcı geosiyasətçilər əvvəlki kimi hələ də «Birləşmiş Ştatlarla konfrontasiya – qaçılması zəruri olan varian» olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Bundan əlavə onlar sübut etməyə çalışırlar ki, ABŞ «Nəticədə qitədə bir aparıcı dövlətin deyil, bir çox orta, nisbətən sabit və orta güclü ..., lakin mütləq həm birlikdə, həm də ayrı-ayrılıqda Birləşmiş Ştatlarla müqayisədə xeyli zəif dövlətlərin olması üçün bütün Avrasiyada dövlətlərarası münasibətlərin yenidən təşkilinə»

can atır.

Lakin eyni zamanda Rusiyanın bir çox siyasətçiləri yenə də ideoloji boşluğu qərb tipli demokratiya ilə doldurmağa razı deyilər. Bu boşluğu rusiya ideoloqları daha da cəlbedici görünən «yaxın xaricə» doğru olan fokuslu «Avrasiya» doktrinası ilə doldurmağa cəhd etdilər. Terminologiyada mədəniyyət, hətta mistika ilə əlaqələndirilən bu istiqamətənin başlanğıc nöqtəsi ondan ibarət idi ki, geosiyasi və mədəni münasibətdə Rusiya tam olaraq nə avropa, nə də asiya ölkəsidir və bu səbəbdən də avrasiya dövlətindən ibarətdir, bu isə yalnız ona xas olan keyfiyyətdir. Bu Rusiyanın Mərkəzi Avropa ilə Sakit okean arasında yerləşən geniş əraziyə nəzarət irsidir, Moskva şərqə doğru irəliləməsinin 400 ili ərzində yaratdığı imperiyanın irsidir. Bu irəliləmə nəticəsində Rusiya saysız-hesabsız rus və avropalı olmayan xalqları asimilyasiya etmişdir, bununla da vahid siyasi mədəni fərdiliyə nail olmuşdur.

«Avrasiyalıq» bir doktrina kimi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranmışdır. O, ilk dəfə 19 əsrdə yaranmış lakin, sovet kommunizminin aydın şərh edilmiş alternativivi və Qərbin guya ki, tənəzzülünə reaksiya kimi 20 əsrdə geniş yayılmışdır. Rus mühacirləri bu doktrinanı sovet yolunun alternativivi kimi xüsusi fəallıqla yayırdılar, belə ki, başa düşürdülər ki, kommunizmin tamamilə iflası uğraması Böyük Rusiya İmperiyasının dağılmasına gətirib çıxarmasının qarşısını almaq üçün rus olmayan xalqların Sovet İttifaqında milli oyanışı hərtərəfli milli doktrinanı tələb edir. Lakin, istənilən halda etiraf etmək lazımdır ki, avrasiyalıq nəzəriyyəsi dövlət ideologiyası olmaq nəzəriyyəsiindən uzaqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya indi də, xüsusilə Ukraynada baş verən hadisələrdən sonra özü üçün Qərb ideologiyasından fərqli ideologiyanı götürməyin zəruri olduğunu hiss edir.

İdeoloji müharibədə məğlub olan Rusiya həm də geosiyasi müharibədə də məğlub oldu. Lakin, ideoloji mühari-

bədə tamamilə məğlubiyyətdən fərqli olan Rusiya tam geosiyasi məğlubiyyətdən hələ ki, uzaqdır. Bu gün Rusiyanı hər şeydən çox ABŞ-nın hərbi müttəfiqlərinin – NATO-ya üzv-ölkələrin sərhədlərinin Rusiyanın sərhədlərinə yaxınlaşması faktı narahat edir. Bu faktı nəzərə alaraq Rusiya mexaniki surətdə ABŞ-nın Avrasiyaya doğru gələcək irəliləməsinə qarşı müttəfiqlər axtarmağa başladı. Öz təsir sahələri olan regionlarda (məsələn, Tayvan) ABŞ-nın hegemonluğu ilə razılaşmaq üçün kiyayət qədər güclü ölkə olan Çin Rusiyanın ideal potensial müttəfiqi ola bilərdi. Beləliklə, ABŞ-nın bugünkü militarist siyasətindən narazı olan iki ölkənin daha sıx surətdə yaxınlaşması ehtimalı mövcuddur. Hər iki dövlətin siyasi elitasının ABŞ-nın yeganə üstün derjava olmasından narazılıq əsasında ikitərəfli rusiya-çin münasibətlərinin bərpası 1996-cı ilin başlanğıcında Eltsinin Pekində səfərdə olduğu və qlobal «hegemon» tendensiyaları birmənalı şəkildə pisləyən bəyənnaməni imzaladığı zaman baş vermişdir. Bu Rusiya və Çinin Birləşmiş Ştatlara qarşı ittifaqa daxil olması demək idi. 1996-cı ilin dekabr ayında Çinin baş naziri Li Pen cavab səfəri ilə Rusiyada oldu və hər iki tərəf «bir dövlətin hakim olduğu» beynəlxalq sistemin qəti surətdə əleyhinə olduqlarını bir daha təsdiq etməklə yanaşı həm də mövcud ittifaqların güclənməsini bəyəndilər. Rusiya müşahidəçi və politoloqları hadisələrin bu cür inkişafını rəğbətlə qarşılayırdılar, belə ki, onu qlobal qüvvələr nisbətində müsbət irəliləyiş və Birləşmiş Ştatlar tərəfindən NATO-nun genişlənməsinə yardıma cavab hesab edirdilər.

Bu antihegemonçu ittifaqa olan tendensiya hər iki dövlətin sərhədlərində ABŞ-nın hərbi iştirakının təsdiq olunmasından sonra getdikcə daha da gücləndi – Əfqanıstan, Özbəkistan, Baltikyanı dövlətlər və İraq. Bundan savayı, bu ittifaq Rusiyaya Çindən çox lazımdır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, Rusiya həm iqtisadi, həm də hərbi nöqtəyi nəzərdə daha zəifdir. Bundan əlavə, geosiyasi nöqtəyi nəzərdən Çin Rusiya üçün ABŞ və Avropadan böyük təhlü-

kədir. Belə ki, ABŞ və Avropanın şərq ərazilərində əhali məskunlaşmamış, əhalinin yerləşdirilməsi üçün daha böyük ərazi axtaran Çində isə həddən artıq məskunlaşmışdır. Bu səbəbdən Rusiya bir tərəfdən ABŞ və Avropa, digər tərəfdən isə Çinlə ittifaq arasında patoloji qorxu qarşısındadır. Rusiya üçün bu bismark Almaniyası üçün Fransa və Rusiya ittifaqı qarşısında olan dəhşətə bərabərdir. Bir sözlə Rusiya diplomatiyası bu ittifaqın baş tutmaması üçün Çinin Tayvan məsələsində yardımını və ola bilsin Koreya məsələsində şifahi yardımını da nəzərə almaqla əlindən gələni edəcəkdir (heç olmazsa etməlidir). Digər tərəfdən yaxın perspektivdə bu ittifaqın baş tutması çətin həyata keçsin, belə ki, Rusiya antihegemon istiqamətli koalisiya üzrə həqiqətən də layiqli müttəfiq olmaqdan ötrü rusiya-çin ittifaqına az şey təklif etməyə qadirdir.

Ümumi ideologiyadan məhrum və antihegemonçu hisslərlə birləşmiş bu cür koalisiya mahiyyətcə «üçüncü dünya» ölkələrinin bir hissəsinin daha inkişaf etmiş dövlətlərə qarşı ittifaqı olacaqdır. Bu koalisiyanın üzvlərindən heç biri çox şey əldə edə bilməyəcəkdir, Çin isə böyük sərmayə axınına itirmək riskinə gedir. Rusiya üçün isə «rusiya-çin ittifaqı kabusu... onun yenidən qərb texnologiyası və kapitalından təcrid edilməsi şansını kəskin surətdə artıracaq», deyə bir rusiya geosiyasətçisi söyləmişdir. Bu cür ittifaq onun bütün iştirakçılarını uzunmüddətli təcrid və onlar üçün ümumi geriləməyə məhkum edəcəkdir.

Bundan əlavə, çox güman ki, Çin Rusiyanın oxşar antihegemonçu koalisiya yaratması cəhdlərində böyük müttəfiq olacaqdır. Əhalisinin çoxluğu ilə fərqlənən, sənaye cəhətdən daha inkişaf etmiş, Rusiyaya münasibətdə öz müəyyən ərazi planlarını daha dinamik və potensial şəkildə nəzərdə tutan Çin ona kiçik müttəfiq statusunu verəcəkdir. Beləliklə Rusiya genişlənən Avropa və ekspansionist Çin arasında buferə çevrilə bilər.

Təhlükəli ssenarilərdən biri kimi antihegemonçu koa-

lisiyanın ideologiya deyil, bir-birini tamamlayan inciklik əsasında birləşən Çin, Rusiya və İranın iştirakı ilə yaradılması zamanı baş verəcək hadisələrin inkişafı ola bilər. Qərb tərəfindən Hindistanda Kəşmir probleminin müdafiə edilməsi səbəbindən narazı olduğu halda Pakistanın Çinlə sız münasibətlərini nəzərə alaraq bu koalisiyaya daxil olması daha təhlükəli olardı. Beləliklə, ABŞ Pakistanın kəşmir probleminin həllinin yeganə yolunu rusiya və çin birliyində görməməsindən ötrü hər şey etməlidir. Lakin bu proses baş versə belə gec baş verəcəkdir, belə ki Çinin özünün hələ ki, Tayvan və Koreyada, Rusiyanın isə postsovet məkanında təsirini itirməsi üzündən problemləri vardır. Bununla belə, «iz-qoy»ların ittifaqı Çin, Rusiya, İran və ola bilsin hətta Şimali Koreya simasında daha ehtimal olunandır. Öz həcmi və miqyasına görə hadisələrin bu cür inkişafı artıq bir dəfə rusiya-sovet bloku tərəfindən qoyulmuş problemi xatırladır, lakin bu dəfə çox güman ki, Çin lider olacaqdır. Bu blokun yaranmasının qarşısını almaq üçün ABŞ eyni zamanda həm qərb, həm şərq, həm də Avrasiyanın cənub sərhədlərində geostrateji məharət göstərməli olacaqdır.

Coğrafi cəhətdən daha məhdud, lakin potensial surətdə daha mühüm problem Yaponiyanın dünya problemlərinə baxışının dəyişməsinə səbəb olacaq Uzaq Şərq və Sakit okean regionundakı Amerika mövqelərinin itirilməsindən sonra baş verə biləcək çin-yaponiya birliyi, ola bilsin birləşmiş Koreya problem ilə bilər. Bu cür blok iki son dərəcə produktiv xalqın gücünü birləşdirə bilər və birləşdirici Amerika doktrinası kimi «asiyanizm» («asianism») formasını istifadə edə bilər. Bu cür ittifaq nisbətən uzaq gələcəkdə həyata keçə bilən görünür. Bu proses yalnız Koreyanın birləşməsi və adada Amerika qoşunları haqqında məsələnin qalxdığı zaman başlaya bilər. Bu mənada Amerikanın Cənubi Koreyada iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Onsuz müdafiə sahəsində amerika-yapon sazişinin bu formada mövcud olmasını təsəvvürə gətirmək çətindir, belə ki, Ya-

poniya hərbi cəhətdən daha da müstəqil olmağa məcbur olacaqdır. Lakin, koreyanın birləşməsi yolunda atılan hər bir addım çox güman ki, Amerika qoşunlarının Cənubi Koreyada olmasının davam etdirilməsinə yol verməyəcəkdir. Birləşmiş Koreya Amerika hərbi müdafiəsindən imtina etməyi zəruri hesab edə bilər, bu faktiki olaraq Çinin var qüvvəsi ilə yarımadanın birləşdirilməsinə tərəfdar olmasının qiyməti ola bilər. Bir sözlə, ABŞ-nin Çinlə münasibətlərini tənzimləməsi birbaşa olaraq amerika-yapon-koreya «üçbucaqlısı» çərçivəsində təhlükəsizlik sahəsində münasibətlərin sabitliyində əks olunacaqdır. Bu cür «triada»nın mümkünlüyünün daha bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, başda Yaponiya, Çin və Cənubi Koreya olmaqla asiya ölkələri sənaye, iqtisadi və hərbi cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş ölkələrdir, bu səbəbdən də onlar arasında ziddiyyətin olmadığı halda regionda Amerika qoşunlarını saxlamağın nə dərəcədə məqsədəuyğun olması haqqında məsələ qoyula bilər. Bu səbəbdən ABŞ bu ölkələr arasında sülhün yaranmaması üçün əlindən gələn hər şeyi edəcəkdir.

İkincisi, bu gün derjava olan Yaponiya mahiyyətə yalnız iqtisadi derjavadır ki, bu da çalışqan və mübariz millət qane etmir. Beləliklə, 19 yanvar 1960-cı il tarixində Vaşinqtonda 10 il müddətinə imzalanmış, sonra 1969-cu ilin noyabrında qeyri-müəyyən müddətə uzadılmış «qarşılıqlı əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin təminatı» haqqında müqavilə Yaponiyaya Versal sülhünün Almaniyaya göstərdiyi təsiri göstərə bilər (xüsusilə də ABŞ-ın quru, hərbi-hava və hərbi-dəniz qüvvələrini Yaponiya ərazisində saxlaması, eləcə də orada hərbi bazaya malik olmaq hüququnu təsdiq edən müqavilənin şərtlərini nəzərə alsaq). Yaponiya öz hərbi potensialını gücləndirməyi və Yaponiyanın rəhbərliyi altında olan ərazilərdə «ümumi təhlükənin dəf edilməsi üçün ölçü» götürməyi öz öhdəsinə götürdü. Müqavilə ilə eyni zamanda imzalanmış ayrı bir sazişdə ABŞ-nin Yaponiyada yerləşdirilmiş silahlı qüvvələrinin statusu müəyyən edildi. Bundan

əlavə Yaponiya bu müqavilədən sonra ilk dəfə olaraq öz qoşunlarını İraqa göndərmək üçün böyük qüvvə sərf etdi, bu isə iqtisadi derjava statusu çox yəqin ki, Yaponiyanı qane etmir.

Üçüncüsü, Yaponiya özünü BMT-nin TŞ-da səsi olmadığını görə də sıxılmış hesab edir. Yaponiyanın bu birlik yolunda olan yeganə maneəsi əsasən ABŞ və Avstraliyadan gələn xammal məhsulunun ixracından tam asılılığıdır. Bu məsələni də zəngin, lakin güclü müttəfiqə ehtiyacı olan Rusiya həll edə bilər.

ABŞ-nin Uzaq Şərqdəki mövcul mövqeyini Zbiqnev Bzejinskiy gözər xarakterizə etmişdir: «Cənubi Koreya Uzaq Şərqi geosiyasi mərkəzidir. Onun Birləşmiş Ştatlarla sıx əlaqələri Amerikaya Yaponiya üçün qavlıxan rolunu oynamağa və bunun vasitəsilə də Yaponiyaya Amerika qüvvələrinin orada iştirakı olmadan müstəqil və güclü hərbi derjavaya çevrilməyə yol verməməyə imkan verir. Cənubi Koreyanın statusunda istər onun birləşməsi ilə, istərsə də Çinin genişlənen təsir sahəsinə keçidi səbəbindən baş verən istənilən mühüm dəyişiklik mütləq olaraq Yaponiyanın rolunu da dəyişməklə Amerikanın Uzaq Şərqdəki rolunu köklü surətdə dəyişərdi. Bundan əlavə Cənubi Koreyanın artan iqtisadi gücü onu özü-özlüyündə daha da mühüm bir «məkan»a çevirir. Bu səbəbdən onun üzərində nəzarət daha böyük dəyəərə malik olur».

Dünyada böyük əhəmiyyətə malik digər regionlar da mövcuddur. Bu regionlarda nəhəng derjaların mübarizəsi ya baş verir, ya da baş verməsi gözlənilir və bir derjavanın qalibiyyəti zamanı digərinin güclü zərbəsi mütləqdir. Bu regionlardan biri də Ukraynadır. Hələ SSRİ-nin dağılmasından dərhal sonra buraya səfəri zamanı Marqarit Tetçer belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, həm RSFSR həm də müstəqil Rusiya Ukraynanın tam olaraq Rusiya siyasi dairələrinin təsiri altında qalması üçün hər şey edəcəkdir. Bu mülahizə ona görə deyilmişdir ki, avrasiya məkanında yeni və mühüm

məkan olan müstəqil Ukrayna geosiyasi mərkəzdir, çunki onun bir dövlət kimi mövcudiyatı belə Rusiyanı transformasiya etməyə yardım göstərir. Ukrayna Rusiya artıq avrasiya imperiyası deyil və Ukraynasız Rusiya hələ ki imperiya statusu uğrunda mübarizə apara bilər, lakin bu zaman o, əsasən Asiyanın imperiya dövləti olardı və çox güman ki, yenicə başını qaldırmış Orta Asiya ilə üzücü münaqişəyə cəlb edilmiş olardı. Orta Asiya isə bunun baş verdiyi halda bu yaxındakı müstəqilliyini itirdiyi səbəbindən incik düşər və onunla dostluq münasibətlərində olan cənub dövlətlərinin yardımını əldə etmiş olardı. Lakin, əgər Moskva 52 milyonluq əhalisi, iri ehtiyatlara və Qara dənizə çıxışa malik olan Ukrayna üzərində nəzarəti qaytararsa Rusiya avtomatik olaraq Avropa və Asiya boyunca uzanan güclü imperiya dövlətinə tez çevrilmək üçün vəsait əldə etmiş olacaq. Bundan əlavə, Belorusiya kimi prorusiya Ukraynası da Şərqi doğru Avro-amerika irəliləməsi üçün qalxan rolunu oynayar.

Bundan başqa hadisələrdən də göründüyü kimi ABŞ və Avropa artıq qalib gəlmişlər. Bu isə artıq Qərb tərəfdən postsovet ölkələrində əldə edilmiş ikinci inqilabi qələbədir. Nəticədə bu, digər postsovet ölkələrinə də pis təsir göstərə bilər. Rusiya politoloqu Vitaliy Tretyakovun da qeyd etdiyi kimi: «Ukraynadən sonra bu cür «incə» inqilablar Qazaxıstan, Özbəkistan... .. və hətta Ermənistanda da baş verə bilər».

Zənnimcə Rusiyanın Ukraynadakı məğlubiyyəti tezliklə onu bütün postsovet ölkələrinə, xüsusilə də Azərbaycan və Qazaxıstana qarşı daha sayıq edəcəkdir. Rusiya bu ölkələrin növbəti Ukraynaya çevrilməməsi üçün bütün mümkün tədbirlərdən istifadə etsə heç də təəcüblənməyəm. Azərbaycan və Qazaxıstan kimi ölkələrin güclü qərb əhvalruhiyyəsinə malik olduğu halda Rusiya aşağıdakı tədbirlərə əl ata bilər: Qazaxıstandakı şərait böyük rus əhalisi tərəfindən tez surətdə sabitləşdirilə bilər. Bu, nəticədə şimali Qaza-

xıstanın rus əhalisinin Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında məsələni üzə çıxara bilər. Həm də bu birləşdirmə milli özünü müəyyən etmə şüarı altında ediləcəkdir.

Azərbaycanda isə sonuncu təzyiqliq vasitəsi İranla anti-azərbaycan ittifaqı ola bilər. Bu ittifaqda hər iki ölkə özünü aşağıdakı məsələlərdə müdafiə edəcəkdir: Xəzərin statusu, ölkənin şimalında ləzgilərin məsələsi, ölkənin cənubunda talışların məsələsi və əlbəttə erməni təcavüzü məsələsi. Beləliklə, hazırki azərbaycan rəhbərliyi əsası hələ rəhmətlik Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və zənnimcə Azərbaycanı ikinci İraqdan qorumağa qadir yeganə siyasət olan xarici siyətə yolunu tutmuşlar. Ən əsası odur ki, mövcud hakimiyyət bu kursu dəyişməsin, bu xüsusilə NATO qoşunlarını buraya buraxmağa aiddir. Bu gün regionda Rusiyanın keçmiş postsovet ölkələrində bərqərar olmaq cəhdindən ibarət olan geosiyasi mövqeyi, eləcə də İranın həmin şeyi Azərbaycanda da etmək cəhdini və üstəlik bu ölkələrin ABŞ və Qərbə xoşagəlməz münasibətini nəzərə alaraq NATO qoşunlarını heç bir təqdirdə Azərbaycana buraxmaq olmaz. Bu həm də NATO qüvvələrinin Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqların bizə qaytarılacağına ümid bəsləyənlərə də aiddir. NATO qoşunlarını Azərbaycana yalnız Rusiyanın Azərbaycana qarşı intervensiya hazırlaması haqqında dəqiq məlumata malik olduğumuz halda və NATO qoşunlarının burada bərqərar olması burada NATO bazasının yaradılmasına təbii reaksiya olaraq rusiya ilə sərhədlərimizin bağlanması ilə əlaqədar olaraq güclü iqtisadi zərbədən üstün olan müstəqilliyimizi xilas etmək üçün yeganə yolun olduğu zaman buraxmaq olar.

Yaxın gələcəyin qlobal proqnozunun verilməsi məsələsinə gəldikdə isə burada ABŞ-nin məqsədli şəkildə güclənməsi tendensiyası özünü biruzə verir. Bu tendensiya İraqda, Əfqanıstanda və Özbəkistanda artıq yaranmış, indi isə Ukraynada yaranır, yaxın gələcəkdə isə ola bilsin ki, İranda, Şimali Koreya və Suriyada, uzaq gələcəkdə isə Səudiyyə

Ərəbistanında da yarana bilər. Digər tərəfdən, Amerikanın bu ölkələrdə qüvvə boşluğunu doldurmaq strategiyası İraqdakı yubanma səbəbindən tam olaraq plan üzrə getmir. Şəxsən mənim üçün bu ölkələri aradan götürməyin bu ardıcılığı qeyri-real görünür. Mən bu fikrə ona görə tərəfdar çıxıram ki, İraqa görə derjavaların kifayət qədər ziddiyyətini görmüşəm və hətta NATO üzvü olan Almaniya və Fransa'nın nəinki ABŞ-nin əleyhinə çıxış etdilər, hətta Fransa İraqa görə ABŞ ilə münasibətlərini də korladı. Digər tərəfdən İraq, üstəlik hələ Ukrayna da Rusiyanı o dərəcədə hirsəndirdilər ki, o çox böyük həvəslə istər Çinin, istərsə də avropa ölkələri simasında olsun istənilən antiamerika müxalifətini müdafiə edəcəkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq ABŞ öz növbəti hədəfini elə seçəcəkdir ki, o, Ukrayna ilə olduğu kimi Avropa üçün də düşməyə çevrilməsin. Belə ki, ABŞ Rusiyaya Avropanı və ya Çini vermək seçimi qarşısında qaldıqda sözsüz ki, Çini seçəcəkdir. Digər tərəfdən Fransa və Almaniya ABŞ-nin onlara bərabər hüquqlu müttəfiq kimi baxdığı təqdirdə heç də ABŞ-nin «demokratiyanı zor gücü hesabına yaymaq» siyasətinə qarşı deyildir. Lakin bu variant mənə həddində çox şübhəli görünür, belə ki, ABŞ özü üçün Böyük Britaniyadan güclü müttəfiq görmək üçün çox güclüdür. ABŞ Britaniya, İtaliya, Polşanın simasında Avropada kifayət qədər sadıq müttəfiqlərə malikdir və onun bütünlükdə siyasi Avropanın özünə qarşı düşmənçiliyi haqqında narahat olmağa əsası yoxdur. Mən hesab edirəm ki, İraqda nisbi sabitlikdən və Ukraynada Yuşenkonun qalibiyyətindən sonra ABŞ özünə İranın simasında yeni hədəf seçəcəkdir. Lakin ABŞ burada hərbi tədbirlərsiz və Avropa ilə müştərək şəkildə hərəkət etməyə çalışacaqdır. Antiiran əməliyyatı zamanı ABŞ əsas diqqəti demokratiyaya verəcəkdir və bununla da ona düşmən olan quruluşu içərisindən məhv etməyə çalışacaqdır. Lakin digər tərəfdən isə İran xüsusilə İraqla müqayisədə layiqli rəqib ola bilər. 20 milyonluq əhalisi olan İraqdan fərqli olaraq İranın əhalisi demək

olar ki, 70 milyon nəfər təşkil edir. Bu səbəbdən mən hesab edirəm ki, əgər İran ABŞ-nin növbəti hədəfi olsa belə hərbi vasitə sonuncu olacaqdır.

ABŞ bundan başqa öz elmi və maliyyə bazasını rəqabət aparan derjavalardan qabağa çıxmaq üçün istifadə edir. Bu tip layihələrdən biri də hal-hazırda National Missile Defence (NMD) – Milli Raket Müdafiəsi adlanan Star Wars yaxud «Ulduz müharibələri» layihəsidir. Bu layihənin adında «müdafiə» sözünün olmasına baxmayaraq kosmosda qurulmuş raketlər düşmənlərə hamıdan tez zərbə endirə bilər. Təqdirəlayiq fakt ondan ibarətdir ki, kosmosun hərbişdirilməsi beynəlxalq hüquq nöqtəyi nəzərindən qadağan olunmuş əməliyyatdır. Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahının sınağının qadağan olunması haqqında 1963-cü il Moskva müqaviləsi, 1967-ci il kosmos haqqında müqavilə və 1979-cu il Ay haqqında saziş kosmosun hərbişdirilməsi – nüvə silahının sınağı, göy cismlərində hərbi xarakterli bazaların və qurğuların yerləşdirilməsi, kütləvi qırğın silahı obyektlərinin yerətrafi və ya ayətrafi orbitaya çıxarılmasının qadağan olunmuş tədbirlər olduğunu açıq şəkildə bəyan etdilər.

Hal-hazırda gedən mədəni mübarizə islam dini simasında qlobal və beynəlmiləl ideologiyanın təsdiq olunması bərsində proqnozlar verməyə əsas verir. İndiki zamanda bu Qərb ideologiyası kimi özündə tərəfdaşları milli mənsubiyyətindən və dərisinin rəngindən asılı olmayaraq birləşdirir. Bir din kimi İslam dini bütün Qərb üçün əslində bir nömrəli problemdir. O, ən tez surətdə yayılan dindir və bununla da bütün dünyada cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə sirayət edir. İslam dini həm də ABŞ-da, Qərbdə və Rusiyada da tez yayılır. Samuel Xanqtington Qərbin islam dininə münasibətini dəqiq şəkildə qeyd etmişdir: «Qərb üçün islam fundamentalizmi deyil, bir din olaraq islam əsas problemdir». Bu bəyənət sadəcə olaraq qəzəb və ya ədavət səbəbindən verilməmişdir, o, kifayət qədər sərt əsasa malikdir. İs-

lam qərb həyat təzi ilə bir çox cəhətdən fərqlənir. Lakin islamın Qərbi Qane etməməsinin ən əsas səbəbi bu dinin həyatın bütün sahələrinə – iqtisadiyyata, siyasətə, hüquqa, mədəniyyətə və s. cəlb olmasıdır. İslam həm də birliyə çağırır ki, bu da adətən müsəlmanlara təkan verir və özünü ümumi düşməyə qarşı birləşmək cəhdlərində göstərir. Beləliklə, mən gələcəkdə islamın daha da yayılmasının proqnozunu verirəm, bu isə öz növbəsində İslam Konfransı Təşkilatı kimi (İKT) bu cür təşkilatın təsirini, eləcə də islam ölkələrinin həmrəyliyi artırır. Nisbətən uzaq gələcəkdə islamın güclənməsi bir çox ərəb və qeyri-ərəb ölkələrini bir ittifaqda və ya hətta dövlətdə birləşdirməyə qadirdir. Biz ərəblərin ümumi dilə, mədəniyyətə və dinə və bu qədər müstəqil ərəb ölkələrinə məxsus yeganə millət olduqlarını adətən unuduruq. Nədənsə biz adətən koreya və azərbaycan xalqlarının parçalanması haqqında nə vaxtsa yenidən birləşəcək xalqlar kimi fikirləşirik, halbuki adətən əsrlər boyunca bir dövlət daxilində yaşayan ərəbləri unuduruq. Hesab edirəm ki, bu inadlı xalq yalnız ümumi islam dini birləşdirə bilər. Qədimdə islamdan öncəki dövrlərdə bu xalqı müxtəlif başçılar tərəfindən birləşdirmək cəhdlərinin göstərdiyi kimi, müasir dövrdə də ərəb millətçiləri bu millətin birləşdirilməsi üçün əllərindən gələn səyləri göstərirlər. Lakin hamımız çox gözəl bilir ki, nə birincilər, nə də ki ikincilər bunu etməyə müvəffəq olmamışlar. Müasir dövrdə ərəblərin birləşməsinin zirvə nöqtəsi Nəsir tərəfindən bir nesə il ərzində mövcud olmuş və tərkibinə Misir, Suriya və Yəmənin bir hissəsi daxil olan Birləşmiş Ərəb Respublikasının yaradılması oldu. Bununla da belə nəticəyə gəlirəm ki, millət yalnız islam bayrağı altında birləşdirilə bilər. Bunun dünyada hansı qüvvələr balansına gətirib çıxaracağı zənnimcə hər kəsə aydındır.

Beləliklə hesab edirəm ki, dünya islam və Qərbin toqquşmasına yaxınlaşır (biz hələ digər mədəniyyətlərin toqquşması ehtimalından danışmırıq). Bir tərəfdən ABŞ tərəfindən İsrailin müdafiə edilməsi, anti-terrorçu əməliyyatla-

rın müsəlman ölkələrinə qarşı yönəldilməsi və anti-müsəlman təbliğatı kimi hadisələr, digər tərəfdən isə SSRİ-nin dağılmasından sonra bir çox müsəlman ölkələrinin müstəqillik əldə etməsi (ümumiyyətlə mərkəzi Avrasiyada dinə etiqad edilməsinə qadağanın götürülməsi), müsəlman ölkəsində nəhəng maliyyə bazasının yaranması, eləcə də böyük neft ehtiyatlarına sahib olma (OPEK-in üzvü olan 15 ölkədən 13-ü müsəlmandır) və amerikalıların və avropalıların özlərinin içərisində müsəlmanların sayının artması zənnimcə bu prosesi daha da yaxınlaşdırır.

Ədəbiyyat:

A. Аббасбейли. Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке. Б., 2005

A. Abbasbəyli. Beynəlxalq münagişələr: Nəzəri və konseptual yanaşmalar. B.,2006

Кингстон-Маклори. Глобальная стратегия. М.,1959

James P. Crisis and War Montreat. 1988 The Word in 2000. The Economist Publications London; 2000

Waltz K. Globalization and American Power. « The National Interest», Spring, 2000

Roskin M. International Relational a New World N.Y., 1998

Bello Walden. People and Power in the Pacifik L., San Francisko: Pluto Press 2000

İsmayılov M. Yaxın Şərq müasir dünya siyasəti aspektində. B.,2002

Tixonov A. V. Müasir beynəlxalq münasibətlər. M., 2000

Chalmers Jonson. The sorrows of empire (Millitarism, secrecy And the End of the Republic). Lonlondon-New York, 2004

Rovert Harrey. Global disoder (How to avoid a Fourth world war). Robinson, London 2003

II FƏSİL

Müasir beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması

İmitasiya olunmuş ssenarilərin ekstrapolyasiya və modelləşdirilməsi nə qədər əhəmiyyətli olsa belə beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasında mühüm rol ekspert-analitik metodlara məxsusdur. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması təcrübəsi təsdiq edir ki, heç bir şey real ekspert-analitik proqnostikada canlı və birbaşa rolu real şəkildə mübahisə etmək, bəşəriyyətin gələcəyinin nəzəri cəhətdən dərk edilməsində onun birbaşa intellektual funksiyalarını qəbul etməmək iqtidarında Deyl. Proqnostik tədqiqatın bu metodunun məvəffəqiyyətli şəkildə təşkil edilməsinin əsas zəmininin yüksək dərəcəli beynəlxalq ekspertlərin keyfiyyətli seçimi olması heç də təsadüfi deyildir. Ekspertlər öz yüksək dərəcəli professional baza kompetensiyasından əlavə bu və ya digər dərəcədə balanslı şəkildə proqnostikanın müxtəlif metodoloji gedişatlarını (islahatçı, liberal, sentrist, sol radikal və s.) göstərməlidirlər.

Yüksək kompleksli modelləşdirmə kimi ekspert təhlili də bir sıra mərhələlərə bölünür: a) informasiya-hazırlıq; b) analitik; c) bir çox aralıq məlumatların ümumi məxrəcə endirildiyi sintez fazası.

Bu zaman hər-hansı bir beynəlxalq hadisənin (məsələn, regional münaqişənin) proqnostik-ekspert analizi hər-hansı bir deyil, bir çox mənbələrdən əldə edilən çoxtərəfli məlumat informasiya bazasına əsaslanır. Bununla bərabər beynəlxalq ekspert üçün proqnozlaşdırma obyektinə və ya hadisəsinin vəziyyəti və keyfiyyətləri haqqında həm ilkin - faktografik, həm də ikinci dərəcəli - məntiqi-intuitiv məlumat eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir proqnostikanın nəzəri arsenalı ictimai fikrin ekspertizası üçün onlarla baza metodik vasitələrə malikdir: 1) **ekspert sorğusu** – mütəxəssislər tərəfindən müəyyən bir

beynəlxalq hadisəyə aid olan müxtəlif anketlərin doldurulması; 2) **delf metodu** – bir neçə mərhələdən ibarət müzakirələr və qərar qəbulu zamanı nəzərə alınmalı olan əsas fərqləri ayırmaqla bu cür prosedurların nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir; 3) müxtəlif bir qayda olaraq tanınmış analitiklərin müəyyən bir siyasi cərəyanın proqnostik baxışlarını əks etdirən **intuitiv qiymətləndirici mülahizələr**; 4) **tarixi analogiya** – keçmiş təcrübənin bəzi düzəlişlərlə xəyali perspektivə formal proyeksiyasından ibarətdir; 5) **kontekstual xəritəyəköçürmə** – gələcəyin bütün mümkün hadisələrinin ardıcıl seçimi, təhlili və sintezi deməkdir (məsələn, təhlükəsizliyin pozulması təhlükəsindən silahlı münaqişəyə və daha sonra konfrantasiyadan sülhə yol axtarışlarına keçid); 6) **şəbəkə və qrafik məlumatların təhlili** – siyasi inkişafın ən gərgin, böhranlı nöqtələrini üzə çıxarmağa imkan verir; 7) **imitasiya** – məntiqi və statistik aparat əsasında proqnostik qərarların axtarışlarını optimallaşdırmağa imkan yaradır; 8) **oyun nəzəriyyəsi** – dünya siyasətinin bu və ya digər iştirakçılarının mümkün fəaliyyət ssenarilərini hipotetik şəkildə müəyyən etməyə imkan verir və s.

Sitanalizin kompleks proqnozlaşdırma kimi əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd edilmiş tədqiqat metodlarının bir çoxunun kombinasiyası əsasında ətraflı tədqiqat qeydi yaradılır. Bundan sonra həmin iş əsasında ölkənin ali siyasi rəhbərinə son dərəcə lakonik (2-4 standart vərəq) analitik məktub yazılır.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, ekspert-analitik proqnozlaşdırmanın ən mühüm instrumentlərindən biri Delf metodudur. Onun normativləri ilə əlaqədar olaraq ekspertlər vahid əlaqələndirmə mərkəzinə öz fərdi mülahizə və rəylərini daxil edirlər. Təqdim edilmiş işləri müqayisə edərək layihənin əlaqələndiriciləri oxşar mövqələrlə yanaşı həm də ən əhəmiyyətli fərqləri (məsələn strateji və adi silahlanma məsələləri üzrə) aşkar edirlər. Bundan sonra

əlaqələndirici qrup yeni informasiya məlumatları daxil edərək əsas diqqəti mühüm fərqlərin aradan qaldırmaq yollarının axtarışına və heç olmazsa nisbi konsensusun əldə edilməsinə yönəldərək daha əhəmiyyətli və əsaslı bazanı öz əvvəlki proqnostik mülahizələri altına almaq məqsədilə əlavə fərdi ekspert rəyi tələb edir.

Sitanalizin beynəlxalq politoloqların kompleks ekspert-analitik işlərindən realizə edilən əsas üstün cəhətləri və məziyyətləri nədən ibarətdir?

Bu metodun birinci və demək olar ki, ən mühüm məziyyəti biliklərin və kollektiv analitik rəylərin ekspert-analitiklərin fərdi yanaşmalarından miqyaslı və əhəmiyyətli olmasından ibarətdir. Təcrübə sübut edir ki, proqnozlaşdırıcı qrup tərkibində hətta yüksək kvalifikasiya və dərəcəli mütəxəssisin, o cümlədən, keçmiş diplomatların, hərbiçilərin və s. olması belə onunla müzakirə və demək ki, onun mövqeyinin mübahisəsi və korrektə edilməsi ehtimalını istisna etmir. Başqa sözlə, burada bir növ kəmiyyətin yeni bir keyfiyyətə keçdiyi və bunun da öz növbəsində ekspert-analitik mülahizələrin və nəticələrin əvvəllər naməlum olan potensialını aşkar edən təbii elmi qanun özünü göstərir.

Sitanalizin («qrup şəkilli zehni təzyiq») digər mühüm üstün jəhəti proqnozlaşdırılan süjetlərdən istəniləni üzrə bir tədqiqatçı üçün xüsusilə daxili və xarici mühit və subyektiv insan amilinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif aspektlərinə aid olan ətraflı məlumatı toplamaq və onu işləmək demək olar ki, mümkün deyil. Sitanaliz bu cür defisiti kompensasiya etməyə, daxili siyasi və beynəlxalq inkişaf amillərinin daha sıx birləşməsinə təmin etməyə imkan verir.

Qrup şəkilli proqnozlaşdırmanın fərdi proqnozlaşdırmadan üstünlüyünü müəyyən edən sonuncu və üçüncü məqam bir tərəfdən fərdi, digər tərəfdən isə kollektiv sosial psixologiyanın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Situasiyaların tədqiqi ilə məşğul olan analitik qrup müstəqil

ekspertdən fərqli olaraq daha yüksək risk dərəcəsi ilə hakim elitanın mühüm qərarlar qəbul edən hissəsinin təsəvvür və mövqelərilə kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil edən bu və ya digər proqnostik rəylərə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə hazırdır. Hər-hansı bir müstəqil xadim tərəfindən verilən bu ür qeyri-məşhur qərarlar onun professional imicinə ziyan gətirə bilər, digər tədqiqatçı qruplarla müxalifətə sala bilər. Bununla yanaşı sitanaliz təcrübəsi yekun sənədlərə «azlıqın» əsaslandırılmış mövqələrini daxil etməyi istisna etmir.

Sitanaliz zamanı geniş istifadə edilən delf metodunun xarakteristikası zamanı C. Martino yüksək kvalifikasiyalı analitiklərin peşəkar akademik intuisiyasına əsaslanan proqnostik-ekspert işinin keçirilməsinin üç əsas xüsusiyyətini qeyd edir. Birincisi anonimlik və məxfilik, ikincisi tədqiqatın əvvəlki mərhələlərinin müvafiq nəticələrə əsaslanması, üçüncüsü isə kollektiv anket sorğusunun statistik nəticələrinin istifadəsindən ibarətdir.

Sitanalizin **anonimliyi və məxfiliyi** sadə gizli səsvermənin təşkilində olduğu kimi adsız sorğu vərəqləri paketlərinin paylanması və işlənməsi yolu ilə təmin edilir (lakin tədqiqat iştirakçıları arasında tanışlığın tamamilə olmamasını təmin etmək təcrübədə bir qədər çətinidir). Anonim-məxfi metod ekspertə öz elmi və peşəkar adına xələl gətirilməsi təhlükəsindən qorxmada şəxsi mövqeyinin təsbit edilməsi üçün tam azadlıq verir. Sorğunun nəticələri əsasında müxtəlif qrafik medianlar və ondan əsas kənarlaşmalar çıxarılır. Beləliklə, məsələn, sülhməramlı qoşun kontingentinin regional münacişə zonasından çıxarılması haqqında məsələ üzrə üç mövqe təsbit edilə bilər: a) status-kvonun (medianın) qorunması; b) qoşunların çıxarılması (birinci kənarlaşma); c) qoşunların artırılması (ikinci kənarlaşma).

Eyni bir süjet üzrə **əvvəlki sorğuların nəticələrinə əsaslanma** sitanalizin bütün iştirakçılarının hər bir mövqeyin

dəlil və sübutlarını ətraflı surətdə qeyd etməklə əvvəlki sorğuların əsas və alternativ rəyləri ilə təmin edilməsindən ibarətdir. Bu prinsip tədqiqatın keçirilməsində zəruri olan ardıcılığı təmin etməyə imkan verir, sorğunun magistr al istiqamətdən kənarlaşmasını aradan qaldırır, ekspertlərin işində ekstrapolyarlıqla yanaşı həm də əks əlaqəni də təsbit edir.

Proqnozun statistik göstəricilərinin işlənməsində ekspertlərin əksəriyyətinin fikri əks olunur. Bu fikirlə analitik qrupun digər üzvləri də razılaşıb (və ya heç olmazsa əlavə kimi onların «xüsusi fikri» qeyd edilir). Bu prosedurdan əlavə Delf metodu orta statistik medianlar və ekspertlərin fikirlərinin yayılma dərəcəsini aşkar etməyə imkan verən kvartillərin qurulmasından ibarətdir.

Proqnostik tədqiqatın keçirilməsi zamanı son ekspertlər komandasının («jürinin») yaranması mühüm, demək olar ki, əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman proqnostik işdə əsas diqqət yalnız öz təşkilatı içərisindən deyil, həm də digər elm və təhsil mərkəzlərindən toplanmış mütəxəssislərin iş bacarıqlarına yönəldilir.

Situasiyadan asılı olaraq analitik proqnozların işlənməsində yalnız humanitar (tarix, beynəlxalq hüquq, siyasi iqtisad, kulturologiya və s.) deyil, həm də bir çox təbiət elmlərinin (biologiya, coğrafiya, kibernetika, tibb və s.) ən məşhur nümayəndələri iştirak etmişlər. Alimlərlə yanaşı diplomatlar, dövlət qulluqçuları, informasiya strukturu işçiləri və s. də proqnostik tədqiqatlara cəlb edilmişlər. Bütün bunlar işləri yalnız sahələrarası deyil, həm də idarələrarası səviyyədə aparmağa, subyektiv xarakterli birtərəfli meylləri, kənarlaşmaları minimuma endirməyə imkan verir. (Doğrudur, ekspertlərin həddindən geniş nümayəndəliyi proqnozun məxfiliyini təhlükə altına salır, «məxfi məlumatın yayılması» yolunda maneə rolunu tərəflərin öhdəliklərinin aydın şəkildə müəyyən edildiyi fərdi əlaqələr oynaya bilər.)

İnsan cəmiyyəti, dövlət, onun sosial institutları, siyasi partiyalar və müxalifət, müxtəlif etnik, konfessional və digər birliklər tarixi zaman və müəyyən hüquqi məkan xaricində fəaliyyət göstərə bilməz. Siyasi varlıq və məkan-ərazi amilinin məhdud qarşılıqlı təsirinin məhz bu və ya digər konkret səviyyəsi nəticədə bu və ya digər dövlətin, koalisiyanın və ya dövlətlər birliyinin keyfiyyətin, daha doğrusu ümumi milli və ya ümummilli potensialını müəyyən edir. İstənilən digər elmi şərh kimi geostrategiya da müasir beynəlxalq münasibətlərin ən mühüm istiqamətlərindən biri olaraq vahid ümumi şəkllə malik deyil, o daim mükəmməlləşir və mürəkkəbləşir.

Bununla yanaşı geostrateji məkan hələ yaranışından humanitar və ən əsası təbiət elmlərinin mürəkkəb ahəngindən ibarətdir. Geostrategiya diplomatiya, siyasət və coğrafiyanın, sosial tarixin və etnopsixologiyanın, iqtisadiyyat, nəqliyyat və hərbi strategiyanın və s. özünəməxsus nəzəri və metodoloji sintezidir.

Geostrategiyanın çoxtəbəqəli, sintez olunmuş xarakteri onun kompleks, universal, aksiomatik xarakteristikasının, beynəlxalq münasibətlərin əsas instrumentarisinin təkmilləşdirilməsi üçün çətinliklə keçilə bilən maneələr yaradır. XX əsrin əvvəllərində avropa ölkələri tərəfindən yer səthinin mənimsənilməsi tam olaraq sona çatdırıldı və artıq bölünmüş kolonial cəhətdən asılı periferiyanın yenidən bölgüsü problemi beynəlxalq münasibətlərin ön səhnəsinə çıxmış oldu. Yer kürrəsinin ən güclü dünya ölkələrinin xarici ekspansiyasının əsaslandırılması üçün dünya quruluşunun bütövlüyü və müxtəlifliyinə, siyasi-iqtisadi əsaslar və məkan mühitinin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinə tamamilə yeni rəylərin verilməsinə ehtiyac var idi. Tarixi zamanın bu inadlı çağırışlarına ciddi cavab olaraq geostrategiya yarandı. O, yarandığı gündən bir sıra məktəb və istiqamətlərə, o cümlədən fəal xarici ekspansionizm, təbii «həyat

məkanı»nin təmin edilməsi tərəfdarlarına bölünmüşdür.

Fundamental elm sahəsinin formalaşması üçün bir əsr tarixi xronologiyanın minimal bir hissəsidir. Lakin, onun hüdudları çərçivəsində də həm fənnin özünün, həm də geostrategiyanın kateqoriya aparatının keyfiyyətə zənginləşməsi və təkamülü baş vermişdir və o, beynəlxalq münasibətlər və dünya diplomatiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Ənənəvi geostrategiyanın əsasını əsasən litosferlə, sonra isə hidrosferlə əlaqədar olan coğrafi determinizm təşkil edirdi.

Əsas diqqət dövlətin kontinental və ya dəniz mövqeyi, torpaq və təbii relyef, iqlim şəraiti, fauna və flora, təbii kommunikasiyalar, şirin su mənbələri, dövlətlərarası sərhədlərin xarakteri, strateji mövqelər, etnodemoqrafik göstəricilər, təbii ehtiyatlar, cəmiyyətin sosial və siyasi təşkilat tipləri və s. kimi coğrafi ərazi amillərinə yönəldilirdi. Bu amillərin məhz mürəkkəb kombinasiya və proyeksiyası nümayəndələrindən biri alman alimi Fridrix Ratsel olan siyasi coğrafiyanın formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Demək olar ki, bütün XX əsr boyunca davam edən elmi biliklərin böyük tərəqqisi geostrategiyanın yeni tərəflərini və sahələrini aşkar etmişdir. Optimal geostrateji xarakteristikalar insan tərəfindən kosmosun mənimsənilməsi nəticələrinin nəzərə alınması ilə daha dolğun və demək olar ki, universal olmuşdur. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla gələcəyin dərk edilməsinin geostrateji meyarları radikal surətdə yenilənməyə başladı. Elmi texniki inqilabın və qloballaşmanın təsiri altında geostrateji məkanın keyfiyyətləri daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Müxtəlif istiqamətli tədqiqatçılar qərribə bir paradoksun şahidlərinə çevrilməyə başlayırlar: son həddə məkan, daha doğrusu ətraf mühit və təbii intellekt arasında bir növ sintez təşkil etdiyindən ənənə üzrə geostrateji tədqiqatların əsasən beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi çərçivəsində keçirilməsinə baxmayaraq geostrategiya, ciddi akademik mənada qeyd-şərtsiz olaraq nə humani-

tar, nə də təbii elmlərə aid edilə bilməz. Eyni zamanda geostrategiyanın genetik özülündən məkanın iqtisadiyyatı (geoiqtisadiyyat), geostrategiya, geomədəniyyət, geotnologiya və s. kimi kateqoriyalar törəyir. Məhz qeyd edilmiş amillərin mürəkkəb, müxtəlif dərəcəli təsiri nəticədə dövlət milli qüvvəsini və demək ki, qlobal, kontinental, regional, sub-regional miqyasda qüvvələr nisbətinin müəyyən modelini, xüsusilə, bipolyar, çoxpolyar, unipolyar, qeyri-polyar və s. modellərini müəyyən edir. Beləliklə geostrategiya zənginləşdikcə keçmiş və indinin dərk edilməsi instrumentindən gələcəyin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi vasitəsinə çevrilir. İnsan cəmiyyətinin və onun atributlarının inkişafı məkan və siyasi ehtiyatların qarşılıqlı təsirinə yardım edir və tarixi zaman keçdikcə təkamül edirdi. Yeni ərazi massivlərinin kəşf edilməsi və mənimsənilməsi böyük coğrafi kəşflər və ilkin kapital yığımı dövründə xarici ekspansiyanın əsas məqsədi olmuşdur. Sənaye inqilabı dövründə geniş xarici torpaqlar mineral-xammal malları mənbəyi və metropoliyaların hazır məhsullarının satışı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi-texniki inqilab dövrünün başlanması ilə müstəsna geostrateji əhəmiyyəti məlumat-idarəedicilə elmi-texnoloji amillər kəsb etməyə başlayır. Yaponiya, Malaziya, Bruney, Sinqapur, Koreya Respublikası və b. kimi ərazi üzrə nisbətən kiçik və demoqrafik meyarlar üzrə məhdud ölkələr çox kiçik quru ərazilərə malik olaraq, □ xarici enerjidəşiyici və mineral ehtiyatlar tədarükündən asılı olaraq, geniş ərazilərə və iri təbii ehtiyatlara malik güclü dövlətlərin yaxınlığında məskunlaşaraq kifayət qədər yüksək yerə və «qızıl milyard» ierarxiyasına nail olurlar. Lakin coğrafi determinizmin ən aşağı formasından qlobal intellektualizmə doğru möhtəşəm irəliləyiş heç də geostrategiyanın keçmişdə qalmasının sübutu deyil. Əksinə, qloballaşma dövrünü əhatə etmiş amil, bu və ya digər dövlətin qüvvələrin optimal şəkildə səfərbər edilməsi qabiliyyəti, onu lazımi istiqamətə yönəldilməsi əsas geostrateji qanunauyğunluqların doğruluğunu bir daha

sübut edir.

Dünya nəzəri elmində siyasət və coğrafi məkan arasında qarşılıqlı təsirlərin xarakteri haqqında müzakirələr tükənmək bilmir. Bununla yanaşı bəzi müəlliflər təkid edir ki, coğrafi məkan nəticədə milli dövlət və hakimiyyətin siyasi strategiyasının mahiyyətini və prinsiplərini müəyyən edir. Digərləri isə əksinə əsas rolu hakim münasibətlərə, daha doğrusu, siyasi amilə ayırır. Zənnimizcə hər iki istiqamətin sintezi düzgün cavabla nəticələnəcək. Beynəlxalq inkişaf prosesində coğrafi məkan və geostrategiyanın mürəkkəb qarşılıqlı təsiri və sintezinin özünəməxsus qanunu fəaliyyət göstərir. Bu siyasi iradənin zaman məkanın dəyişilməsinə təsiri ilə yanaşı həm də məkanın özü də bu və ya digər siyasi qərarın qəbul edilməsində strateji substansiya kimi mühüm rol oynaya bilər.

Siyasi aksiyaların keçirilməsində daxili ziddiyyət və bir çox hallarda məntiqsizlik nəticədə məkan dəyişikliklərinin xarakterinə də öz təsirini göstərir. Beləliklə, beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsinin siyasi məntiqi bir halda humanitar problemlərin həllinə yardım göstərə bilər, digər bir halda isə özündə deqradasiya, repress və həlledilməz vəziyyətin dərinləşməsi elementlərini daşıya bilər. Buna misal olaraq İrak ətrafındakı hadisələri göstərmək olar. Təbiət və siyasi iradənin ziddiyyətli əlaqəsi şəraitində insanın zorakılıq xüsusiyyətləri üzə çıxır və çox güman ki, postindustriya sivilizasiyası çərçivəsində hələ uzun müddət üzə çıxacaqdır.

İnsan təfəkkürü nəzəri olaraq təbii mühitin dağıdılmasının qarşısını almağa qadirdir. Burada əsas rolu ənənəvi siyasi coğrafiyanın təsvir və tədqiqat obyektinin passiv xarakteristikası ilə məhdudlaşdığı halda əsasən gələcəyə istiqamətləndirilən geostrategiya oynamalıdır. Sözsüz nəzərə almaq lazımdır ki, geostrategiya məkanla qarşılıqlı əlaqəni hökumət və dövlət mövqelərindən qiymətləndirir, siyasi coğrafiya isə dövlət hakimiyyətini əsas etibarilə məkan mövqeləri baxımından nəzərdən keçirir. Deməli, dövlət tərə-

findən milli təhlükəsizliyin – hərbi-strateji, iqtisadi, energetik, xammal, iaşə, elmi-trexnoloji, sosial, mədəni, ekoloji, demoqrafik, etnokonfessional və s. təmin edilməsi potensialının optimal şəkildə açıqlanması yalnız geostrategiyanın mövqeyindən mümkündür.

Yuxarıda qeyd edilmiş mülahizələr bir daha sübut edir ki, geostrategiyanın proqnozlaşdırılması olmadan siyasi inkişafın tərəqqisi qeyri-mümkündür. Məlumdur ki, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və tarixi diqqəti vətəndaş cəmiyyəti və diplomatiya tarixinə yönəldir, geostrategiya isə geoiqtisadiyyat, geostrategiya, geomədəniyyət və elmi təfəkkürün digər sahələrinə aid olan universal biliklər kompleksi ilə məşqul olur. Məhz kompleks geosiyasi tədqiqatlar əsasında ehtiyatqoruyucu texnologiyalar, planetar məlumat məkanı, dünya miqراسiyaları, sivilizasiyalararası qarşılıqlı əlaqələr vəs. Kimi qloballaşma amillərinin artan rolunun aşkar edilməsi mümkündür. Deməli, geostrategiya beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi ilə müqayisədə daha geniş idraki humanitar fəndir. Şübhəsiz ki, geosiyasi nəzəriyyə və diplomatiya arasında heç bir suayırıcı yoxdur və ola da bilməz. Bunlar humanitar biliklərin bir çox cəhətdən çarpazlaşan fənləridir. Geostrateji bilik – diplomatiyanın kifayət qədər effektiv silahıdır və əksinə diplomatik arsenal geostrategiya sahəsindəki işlərin yüksək effektivliklə aparılmasına imkan verir.

Lakin, beynəlxalq hüquqa əsaslanan diplomatiyadan fərqli olaraq geostrategiya indinin və gələcəyin diplomatiyasının bir növ əksi kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, siyasi sərhədlər hələ sivilizasiyanın yaranması zamanı - ilk dövlət birliklərinin meydana gəlməsi dövründə tayfalararası ərazi sahələri əsasında yaranmışdır. Müəyyən bir ərazinin özü ilə eyniləşdirilməsi hissi etnik təfəkkürün əsas elementlərindən biri idi. Lakin, sərhədboyu zonalar özü də sonsuz sayda, uzunmüddətli, qanlı müharibələr, daim dəyişən etnik qüvvələr balansı əsasında formala-

şırdı. Yalnız XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində yer kürrəsində «azad torpaq» qalmamışdır. Lakin, «koloniya piroqunun» bölgüsünə gecikmiş ölkələr XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində milli-dövlət sərhədlərinin sarsılmazlığı prinsipini rədd etməyə davam edirdilər. Milli qüvvə amillərinin (xüsusilə də ərazinin, su sahəsinin, təbii ehtiyatların və s.) qeyri-bərabər paylanmasını birtərəfli şəkildə şərh etmək tendensiyası XX əsrin əvvəllərində Almaniya, Yaponiya və ABŞ kimi ölkələrə xas idi. Sonralar, XX əsrin 20-30-cu illərində Almaniya və İtaliə kimi ölkələr «həyat məkanının» birbaşa təcavüzlərinə və zorakı ərazi işğallarına haqq qazandırmağa çalışırdılar.

Koloniya və asılı dövlətlərin bir çox işğalları və bölüşdürülməsi «həyat məkanı» şüarı altında həyata keçirilirdi. Lakin, dekolonizasiya dövrünün başlanması ilə sərhədlər və mübahisəli ərazilər haqqında qızgın mübahisələr bitməməklə yanaşı, həm də canlanma və güclənmə tendensiyaları artmışdır. Bu isə öz növbəsində geosiyasətin müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə sıx əlaqədar olan bir elmi fənn kimi mövcudiyyətinə daha bir sübutdur. Klassik geostrategiya beynəlxalq münasibətlərin qanunauyğunluqlarının dərk edilməsinin mühüm nəzəri instrumentarisi kimi öz həyatı qüvvəsini qoruyub saxlamaqda davam edir.

Klassik geostrategiyanın əsasən üç məkan süjeti (litosfer (torpaq), hidrosfer (dünya okeanı) və atmosfer) ilə işlədiyi zaman müasir geostrategiya 1) kosmik məkan, 2) insan idrakı, 3) məkanın kiçildilməsi və zamanın «sıxılması» fenomeni, 4) qloballaşma kimi ən yeni amilləri mənimsəyir.

Kosmos və kosmologiyanın Kainat haqqında elm kimi anlayışı hələ qədim yunan mütəfəkkirləri Pifaqor, Heraklit, Platon, Aristotel və s. tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Lakin, bir çox tədqiqatçı nəsillərini heyrətə salan fəvqəladə kosmik nizamlanma beynəlxalq siyasi təfəkkürdən asılı olmayaraq XX əsrin ikinci yarısına kimi, daha doğrusu in-

sanın Kainata fəal çıxışınadək mövcud olmuşdur. Bu zamanda etibarən kosmologiya amiranə bir surətdə geostrategiyaya daxil olur. Bu və ya digər geostrateji regionun (məsələn, transatlantik hövzəsinin, rusiya, avrasiya xartlendinin və ya şərqə asiya kontinental qövsünün və s.) kosmosa fəal çıxışı yer kürrəsində üstünlüyə malik olmaq uğrunda rəqabət sahəsində həlledici əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bundan əlavə, kosmosfera (xüsusilə də hərbiləşdirmə şəraitində) hidrosfer, litosfer və atmosferlə müqayisədə dünyada tədricən ön səhnəyə çıxır. Lakin, yuxarıda qeyd edilmiş çağırışlarla yanaşı artan kosmik təhlükə qarşısında (kosmik cismlərlə qarşılaşma, yadellilərin müdaxiləsi və s.) ayrı-ayrı geosiyasi regionlar və yerli sivilizasiyalar arasında qarşıdurmaların əhəmiyyətinin azalmasına aid olan digər bir prosesin istisna edilməsi qeyri-mümkündür.

Müasir geostrategiyanın digər bir yeni fenomeni – idrak anlayışı renessans dövründən etibarən bir çox əsrlər boyunca elmdə insanın intuitiv, hissi dərk etməsindən fərqli olaraq rəşional mükəmməl dərk etmə qabiliyyəti kimi istifadə edilirdi. Səysız-hesabsız sosial-psixoloji tədqiqatlar nəticəsində cəmiyyət həyatında xüsusi rol oynayan insan idrakının 120-yə qədər amili aşkar edilmişdir. Bununla bərabər elmi-texniki tərəqqi və «süni idrakın» yaranması şəraitində intellektual potensialın həyatın bütün sahələrinə, eləcə də beynəlxalq münasibətlərə kəskin şəkildə daxil olması baş verir. Bu və ya digər millətin optimal idarəetməyə və özün-üidarəetməyə yüksək dərəcəli qabiliyyət kimi intellektual keyfiyyətlər ərazi və strateji amillər kimi klassik anlayışlarla müqayisədə hakim mövqe tutmuşdur. Bu öz növbəsində bütün mümkün geostrateji blokların, alyansların, «oxların», «çoxbucaqlıların» və çox güman ki, ənənəvi dövlətlərarası sərhədlərin rolunu xeyli azaldır. İdrakın yeni kosmoqonik geostrategiyada hakim mövqe tutacağını proqnozlaşdırmağa əsas vardır. Əvvəlki dövlətlərarası maneələrin əhəmiyyətinin azalması şəraitində postindustrialiya, daha doğru-

su, parçalanmı lakin hələ də asılı olan etnos və xalqların neosfer toplanması üçün nadir şərait yaradılır. Proqnozlar üzrə gələcəkdə Rusiya, ABŞ, Çin, Hindistan və başqa iri dövlətlərin dezintegrasiyası və afrikalılar, latınamerikalıları, ərəblər, qafqazlılar və digər yeni birləşmiş dövlətlərin yaranması da mümkündür.

Geostrategiyanın daha bir yeni kateqoriyası məkan və zamana Aid olan nəzəri abstraksiyadan ibarətdir. Elmi texniki tərəqqi boyunca məkan və zaman hər bir maddi substansiyanın mövcudiyatının universal bir forması kimi materiyanın struktur, materiyanın mövcudiyətinin qarşılıqlı təsiri və ölçüsü, onun müxtəlif hallarının bir-birini əvəz etməsinin davamlılığı və ardıcılığı və s. kimi xassələrində özünü tədricən daha miqyaslı şəkildə biruzə verir. Lakin, postindustriya, informasiya cəmiyyətinin yaranması şəraitində ehtimal nəzəriyyəsinin fiziki qanunlarından biri (cislərin hərəkət sürəti artdıqca çəki də artır və hərəkətin ölçüləri və istiqaməti nisbətən azalır) aydın şəkildə görünür.

Şübhəsiz ki, fizikanın fundamental qanunları birbaşa olaraq cəmiyyət hadisələrinə köçürülə bilməz. Lakin, müasir informasiya axınlarının hərəkəti sürətinin saniyədə 300 min km-dək olması faktı bizim təsəvvürümüzdə nəhəng yer kürresini dünyanın bir «kəndinə» çevirir, beynəlxalq münasibətlərdə mühüm əhəmiyyəti yalnız regional (geosiyasi) deyil, həm də global (geostrategi) amillərin kəsb etməsini təkidlə söyləyir. Müasir informasiya texnologiyaları müasir dünya liderlərinə qısa zaman ərzində (kosmik nüvə-raket zərbələri komplekslərinin uçuş zamanı ərzində) son dərəcə böhranlı müharibə və sülh məsələlərini təcili surətdə həll etməyə imkan verir, halbuki, əvvəllər bu tip problemlər prinsip etibarilə yalnız bir yeraltı atom daşıyıcısı komandirinin baş komandanlıq tərəfindən öncədən hazırlanmış təlimatların açılışı əsasında yerinə yetirilən fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Bu vəziyyətdə strateji qərarların qəbul edilməsinə görə hər bir liderin məsuliyyəti kəskin surətdə artır. Nəticədə zaman

amilini son həddədək sıxan informasiya inqilabı geosiyasətin («mütərəqqi əsaslandırılma» strategiyasının) klassik meyarlarının əhəmiyyətini xeyli azaldır, bu isə özünü xarici strateji dayaq məntəqələri sisteminin iri ölkələr tərəfindən reformasiya edilməsində biruzə verir. Sivilizasiya məkanının «sıxılması» və sosial təcrübənin ölçü şkalası kimi zamanın «daralması» ilə yanaşı beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sosiomədəni (yerli sivilizasiya çərçivəsində sosial fəaliyyətlər ritmi) və siyasi zaman (siyasi həyat ritmləri) arasında fərqləri həyata keçirir. Zaman istənilən mədəni həyatın universal amili kimi dünya bazarının yaranması vaxtından etibarən misilsiz «təzyiqə» məruz qalmışdır. İnformasiya cəmiyyəti sənaye dövründən qaytarılması, dəyişdirilməsi, satılması, çevrilməsi mümkün olmayan aztapılan ehtiyatlar, və nəhayət virtual pullar kimi zamanın nadir qiymətini miras almışdır. Nəinki siyasi, həmçinin sosial zaman hər bir zaman kəskin defisitlə üzləşir. Postindustriya elitesinin siyasi zamanı «lənqitmək» (daha doğrusu, tarixin geri döndürülməsi mümkün olmayan əqrəblərini dayandırmaq) cəhdlərinin əsassızlığı buradan irəli gəlir, bu isə iri sosial-siyasi fəlakətlərə doğru aparır.

Ən yeni tarixi zaman konsepsiyaları əsas diqqəti cəmiyyət və dövlət problemləri ilə nəzəri müqayisədə üstün mövqe tutan fərdi başlanğıca yönəldir. Bununla da beynəlxalq münasibətlərdə və ümumdünya tarixi prosesdə ümumi, xüsusi və vahid xüsusiyyətlərin vahidliyi və tamlığı açıqlanır. Qloballaşan dünya birliyinin yaradıcısı olan insan mədəniyyət və mədəni tərəqqinin yüksəkliklərinə qalxaraq tədricən gələcəyi bir növ kortəbii, qaçılmaz tale kimi qəbul etməkdən kənarlaşır. Məhz gələcək perspektivlərin mütərəqqi-liyi və eyni zamanda müəmmalılığı və qeyri-müəyyənliyi insanı tarixin fəal subyektinə çevirir, halbuki təbiətin əsas qanunu – insan taleyinin müvəqqətiliyi, özünəməxsusluğu və bərpa edilməzliyi dəyişilməz olaraq qalır. Bu tip kontekstdə «qlobal mədəni oykumen məkanını formalaşdıran mədə-

niyyətlərarası dialoqun effektivliyinə yalnız digərinin mövcudiyətinin mənim mümkün mövcudiyətim kimi nəzərdən keçirilməsi şərtilə nail oluna bilər».

Başqa sözlə, inadlı və arasıkəsilməz sivilizasiyalararası, insanlararası dialoq beynəlxalq münasibətlərin mədəni sosial dinamikası və optimizasiyasının ən mühüm şərtidir. Sülhməramlı estafetin növbəti nəsə vaxtında verilməsi heç bir zaman sosial tarixin zaman silsilələrinin «daraldılması» informasiya dövründə olduğu kimi əhəmiyyətə və mənağa malik olmamışdır. Lakin, sosial-mədəni zamanı fantastik surətdə artıraran təbiət insan qarşısında borğlu qalmamışdır. Onun həyatının hələ XX əsrdəki davamlılığı inanılmaz surətdə artdı və artmaqda da davam edir. Dünya inkişafının əvvəlki silsilələrində olduğu kimi xüsusilə keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrin siyasi strukturları yenə də yeni qlobal çağırışlara adekvat reaksiyaya hazır deyildilər. Burada bir tərəfdən sosial mədəni zaman, digər tərəfdən isə siyasi zaman arasında dərin ziddiyyət aydın nəzərə çarpır. Bu cür qarşıdurma hər zaman cəmiyyət üçün həlledici, faciəvi xarakter daşıyır. Bunu XX əsrin sosial-siyasi təcrübəsi, o cümlədən qüdrətli və əzəmətli tiran-diktatorların tarix çarxını geri çevirmək cəhdlərinin uğursuzluqla nəticələnməsi sübut edir.

XX əsrin 90-cı illərində beynəlxalq arenada bipolyarlığın yoxa çıxması ilə əlaqədar olaraq siyasət elmində dünyanın mədəni inkişafının əsas qanunauyğunluqlarının universal şəkildə dərk edilməsi kök salmağa başlayır.

Bəşər tarixinin birxətli artan prosesi kimi sadə doqmatik şərhə əvəzinə tədrisən əvvəllər «qeyri-elmi», və «idealistik» hesab edilən digər metodoloji məktəb və istiqamətlər öz təsdiqini tapır. Beynəlxalq münasibətlər sosiologiyasında bu cür «yeni meyllər» sırasında ümumdünya sivilizasiyasının dalğavari-dövrü nəzəriyyəsi böyük əhəmiyyətə malik oldu.

Dünyanın sosial inkişafının, beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti kimi dalğavarilik və dövrilik nəzəriyyəsi siyasi

sosiologiyanın kifayət qədər həcmli fənnidir. Bu baxımdan aşağıda söhbət yalnız onun baza metodoloji prinsiplərindən gedir.

Müasir siyasi elmdə ilk öncə iqtisadi elmdə yaranan dalğavarilik və dövrilik nəzəriyyəsi yalnız daxili Deyl, həm də xarici siyasi proseslərin mühüm metodoloji tədqiqat instrumentinə çevrilmişdir. Öz əksini O. Şplenqer və Y. Şumpeter və başqalarının əsərlərində tapmış dalğa və silsilə nəzəriyyəsinin əsas müddəaları dünya elmində XX əsrin birinci yarısında yaranmışdır.

İstənilən yerli sivilizasiya sisteminin (demək ki, həm də ümumilikdə sivilizasiyanın) dalğavari-dövri inkişaf nəzəriyyəsinin mahiyyəti insan cəmiyyətinin fəaliyyət dinamikasının bir inkişaf dalğası və ya spiralının digəri ilə ardıcıl şəkildə əvəz olunması kimi dərk edilməsindən ibarətdir. Sivilənin bu cür fəaliyyəti prosesində aşağıdakılar aydın şəkildə nəzərə çarpır:

a) özünəməxsus potensial ətalət qüvvəli nisbətən sabit, bu və ya digər dərəcədə davamlı inkişaf fazası;

b) sistemin böhran fazası. Bu zaman ətalət qüvvəsi qeyri-sabit və qeyri-davamlı olur, ənənəvi strukturlar içərisində yad variantlı elementlər və gələcək perspektivləri yaranmağa başlayır;

c) yüksək sıçrayış və ya artım fazası, daha doğrusu institusionalizasiya və ya cəmiyyətin yeni vəziyyətə keçid fazası; bu faza sistemin dərinliklərində ətalət dinamikasının yaranmasına səbəb olur.

Daha dalğavari və dövri ardıcılıq zamanı istənilən bu və ya digər dərəcədə rəasional daxili və beynəlxalq siyasət nəticədə hər hansı bir volyuntarist improvizədən deyil, sivilizasiya təkamülünün fundamental qanunauyğunluqlarına tabe olan məqsədyönlü fəaliyyətdən

Bir neçə müxtəlif siyasi yönümlü ölkə üzrə sənədlə məlumatlar ümumilikdə onların tərtibatçıları bu əsrin gələcək on ili ərzində dünya quruluşunu nə cür gördükləri ba-

rəsində ətraflı və konkret təsəvvür yaradır.

Qeyd edilmiş strateji işlərin müəlliflərinin dalğavari-dövri inkişaf nəzəriyyəsini bilib-bilməmələrindən asılı olmayaraq bir şeyi şübhəsiz olaraq təsdiq etmək olar: bu tarixi mərhələdə heç olmazsa dünyanın gələcək siyasi quruluşunun (çoxpolyarlıq, monopolyarlıq, yeni bipolyarlıq və digər qlobal modifikasiya ssenariləri) qiymətləndirilməsi məsələsində nisbi konsensusun əldə edilməsi şübhə altındadır.

Ədəbiyyat:

A.N.Abbasbəyli. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasında nəzəri problemləri. B.,2006.

Proqnozlaşdırma və qərarların qəbul edilməsi nəzəriyyəsi. M., 1977

Proqnozlaşdırma üzrə işçi kitabı. M., 1981

Yanç E. Elmi-texniki tərəqqinin proqnozlaşdırılması.

İng. Dilindən tərcümə. M., 1977

Martino C. İngilis dilində proqnozlaşdırma texnikası., 1977

Nikitina A.Q. proqnozlaşdırma insan qabiliyyəti kimi. M., 1975

A.S. Panarin. Qlobal siyasi proqnozlaşdırma. M., 2000

III FƏSİL MÜNAQİŞƏ VƏ BÖHRAN

«Münaqişə» ifadəsi və onun mümkün izahları ətrafında mübahisələrin mövcudluğu tamamilə qanunauyğun haldır. Təkcə 1945-ci ildən sonra dünyada 300-dən artıq dövlətlərarası münaqişə baş vermiş və onların 200-dən çoxunda sistemətik şəkildə silahlı qüvvələr tətbiq edilmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərdəki münaqişələrə digər dövlətlərin birbaşa və ya dolaylı iştirakı ilə ayrı-ayrı ölkələr arasında baş verən vətəndaş müharibələrini də aid etməyə meyl edirlər (bu kimi hallar bu gün «beynəlmiləşdirilmiş daxili münaqişələr» adlanır). Digər alimlər münaqişələri «infra-səviyyədə» (dövlətdaxili koliziyadan) hipotetik ABC (atomic-biochemical, yəni bütün növ kütləvi qırğın silahlarından istifadə etməklə) səviyyəli irimiqsaylı müharibələrə dək təsnif edirlər. Çox vaxt hərbi mütəxəsislər münaqişələri yalnız silahlı zorakılığın tətbiqi hallarına aid edirlər və müvafiq olaraq, «aşağı intensivliyə malik » münaqişələri döyüş əməliyyatlarının aparılması hüsusiyyətinə malik xüsusi müharibə kateqoriyasına aid edirlər və sinonim kimi «yerli münaqişə» və digər terminlərdən istifadə edirlər. Sosioloqlar isə, əksinə, fərdlərdə sosial qruplar arasındakı münasibətlərin qanunauyğunluqlarını, zorakılığın tətbiq edilib-edilməsindən asılı olmayaraq tamamilə başqa xüsusən beynəlxalq münaqişələrə aid etməyə çalışırlar. Müvafiq olaraq, müasir elm münaqişələrin tipolojiyası məsələləri üzrə çoxsaylı nəzər nöqtələri təqdim edir – onları «hərbi», «sosial», «siyasi», «etnosiyasi» və ya «etnomilli», «etik», «hüquqi» və s. münaqişələr adlandırırlar.

Münaqişələrlə əlaqədar anlayışlar haqqında məsələlərin qoyuluşunda qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq qarşılıqlı təsir iştirakçılarının mənafə və məqsədlərinin toqquşması və mübarizəsi hər zaman beynəlxalq münasibətlər sisteminin

özünün təbii və bir çox hallarda qaçılmaz şərti olmuşdur. Şübhəsiz ki, müasir elm sahələrində istifadə olunan münaqişə kateqoriyası bu fəsilə nəzərdən keçirilməsi ehtimal edildiyindən daha genişdir. Münaqişə və onun təzahürlərini (iştirakçıların münaqişəli davranışlarının struktur və növləri) bu gün insanı, sosial qrupları, cəmiyyəti və dövləti öyrənən bütün elmlər analiz edir. Problem bilavasitə beynəlxalq-siyasi münaqişələr sahəsinə nəyin aid olduğunu aşkara çıxarmaqda, bu hadisənin nəzərdən keçirilməsini mümkün edən amillər yaratmaqda, eləcə də beynəlxalq münasibətlər sistemində ümumi inkişaf vektorunu formalaşdıran çoxsaylı müxtəlif amillərin bu münaqişədə necə həyata keçirilməsinin göstərilməsindədir. Münaqişəni həm ictimai siyasi hadisə, həm də proses kimi göstərmək lazımdır. Hər iki halda münaqişə müəyyən funksionalları daşıyır və onların iştirakçıları arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Münaqişəni həmçinin, beynəlxalq münasibətlərin sistemli modellərinin dəyişməsi şəraiti kimi bir beynəlxalq siyasi reallıqdan digərinə keçid üsulu kimi nəzərdən keçirmək olar. Bəs beynəlxalq münasibətlər fenomenini kimi, münaqişənin dərk edilməsi üçün şüurlu üsulu necə tapmalı? Bunun üçün başqa üsullar əl atmaq – nəzərdən keçirilən predmeti növünün yalnız ümümlilikdə münaqişənin yalnız təsadüfi hadisəsi olduğunu göstərməklə həmin predmeti yalnız beynəlxalq siyasi münaqişələrlə məhdudlaşdırmaq olar. Bu zaman ayrı-ayrı şəxsiyyətlər, sosial və siyasi qruplar arasındakı münaqişəli qarşılıqlı əlaqələri digər təsadüfi münaqişə haları kimi kənara qoymaq olar. Şübhəsiz, bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı sositum (cəmiyyət) daxilində şəxsi və qrup halında baş verən münaqişələr dolayısı yola beynəlxalq münaqişələrin xarakterinə və tipinə təsir göstərə bilər. Məhz dövlətlər və onların birləşmələri, eləcə də dövlətlər və dövlətlərarası təşkilatlar arasında baş verən beynəlxalq-siyasi münaqişələrdə sositumların bir araya gətirilmiş maraqları özünü daha geniş

əksini tapır. Fikrimizcə dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələr sahəsində bütünlüklə dünya inkişafının qedişinə təsir göstərən nisbətən ümumi qanunauyğunluqların təzahürünü görmək olar.

Ümumi mənada, bir-birini qarşılıqlı şəkildə istisna edən və ya əvəzləyən məqsədlər güdən beynəlxalq münasibətlər sisteminin iki və ya daha artıq elementinin qarşılıqlı əlaqəsini beynəlxalq münaqişə hesab etmək olar. Bizim diggət mərkəzimizdə dövlətin mövcüdüluğuna toxunan münaqişələr-onun əsas əlamətləri(əvvələr qeyd etdiyimiz kimi, funksional və atributiv) dayanacaq. Beynəlxalq siyasi münaqişə çoxölçülü hadisədir və bu hadisənin ölçülərinin strukturu aşağıda nəzərdən keçiriləcəkdir.

Bu izah beynəlxalq münasibətlər sisteminin özünüqorumaya, güctoplamaya və öz inkişafı üçün əlverişli xarici mühit yaratmağa cəhd etmə kimi prinsipial saciyyə daşıyan əsas elementi kimi dövlətin əvvələr verilmiş şərhilə bilavasitə əlaqədədir. Münaqişənin iştirakçısı (dövlət) özqarşısına nail ola biləcəyi məqsədlər qoyur və eyni zamanda, «rəqibin» öz məqsədlərinə nail ola bilməməsinə çalışır.

Münaqişə iştirakçıları öz məqsədlərinə(uzunmüddətli və digər) nail olmaq üçün öz gücündən istifadə edirlər(bi anlayış «qüvvə» ilə eyniyyət təşkil etmir).

Mübarizə aparən tərəflər bir-birinə öz məqsədlərinə nail olmaq yolunda mövcüd olan maneə və təhlükə mənbəyi kimi baxırlar.

Bu çox kəskin beynəlxalq münaqişələr çox vaxt tədqiqatçılar tərəfindən «sıfır məbləqli oyun» versiyası kimi baxırlar. Bu o deməkdir ki münaqişə iştirakçısı öz uduşunu, mübahisəli məsələlərdə «qələbəsinə» rəqib üçün itkiyə bərabər hesab edirlər, yəni əgər tərəflərdən biri, məsələ, öz məcmu qüvvəsini 50 «şərti vahidini» itirmişsə (hansı amillər hesabına olursa-olsun), onun rəqibi olan digər tərəf həmin 50 vahid həcmində «güclənmiş» hesab olunur. Əlbəttə münaqişənin inkişafı heç də həmişə bu üsula dərk olunmur. Bu

halda dövlət liderləri,siyasi elitalar,bəzən isə bütünlüklə cəmiyyət tərəfindən münaqişənin məhz də şəkildə dərk olunması haqında məsələ qaldırmaq olar. Tərəddüd etmədən demək olar ki, «soyuq müharibənin» ilkin mərhələsinə iştirakçılar tərəfindən,hətta ümumiyyətlə, bütün dünya tərəfindən «sıfır məbləqli oyun»kimi baxılır. Planetin,geostrateji cəhətdən hər iki nəhəng derjavanın idarə olunan və ya az-çox nəzarət altında olan «təsir sahələrinə» bölünməsi onilliklər arzində sırf «neytral» sahələrinin mövcudluğuna seçim imkanı vermirdi. Bu şəraitdə iştirakçılardan birinin hərbi-siyasi müttəfiq və ya hətta elmi-texniki nailiyyət qazanmasında uğuru digərinin «məğlubıyyəti» hesab olunurdu. Məsələn,Çində baş verən vətəndaş müharibəsində kommunistlərin qələbəsi və ÇXR-lə SSRİ arasında ittifaq münasibətlərinin qurulması ABŞ-da «Çinin itirilməsi»,ölkənin uzunmüddətli xarici siyasi maraqlarına ağır zərbə kimi qəbul edilmişdi. Beynəlxalq münaqişənin mahiyyətinin tədqiqində təhlil edilməli olan əsas amillər aşağıdakılardır :

- məkan**(münaqişənin coğrafi konteksti və miqyası);
- zaman**(münaqişənin vaxt müddəti,daxili mərhələləri və ya xronoloji fazaları);
- münaqişənin intensivliyi** və onun zaman daxilində dəyişməsi;
- münaqişənin strukturu**(iştirakçıların sayı,keyfiyyət xüsusiyyətləri);
- münaqişənin motivləşdirilməsi və iştirakçıların məqsədləri**(o cümlədən,münaqişəli hərəkətlərin ideoloji izahı);
- «münaqişə obyektlərinin»(yəni iştirakçıların münaqişəli hərəkətlərinin həll etməyə yönəltdiyi mübahisəli məsələlərin)**tipi,səciyyəsi və sayı;**
- iştirakçıların bir-birinə münasibəti**(rəqib obrazı,stereotipləri,rəqib haqqında bilgilərin xarakteri);

-münaqişə iştirakçılarının davranış tipi (məqsədlərə nail olmaq vasitələri və üsulları, strategiya və taktikası)
-beynəlxalq münasibətlərin bilavasitə iştirakçıları və bütünlüklə sistemi üçün
münaqişə funksiyaları.

Münaqişənin nəzərdən keçirilməsinin göstərilən istiqamətləri, onun ölçüləri bir-biri ilə sıx əlaqədardır.

Münaqişənin **məkan ölçüsü** bu hadisənin tədqiqatında iştirakçıların coğrafi və hətta topoqrafik xüsusiyyətlərin rol oynayacağını nəzərdə tutur. Bu məqam o mənada zəruridir ki, o dövlətlərin qüvvəsinin komponenti kimi onların ərazi vəziyyətinin «üstünlükləri» və «çatışmazlıqları» haqqında təsəvvür yarada bilər.

Dövlətlərin «coğrafi yaxınlıq» səviyyəsi («əlaqə sıxlığı») yüksək intensivlik səviyyəsində malik münaqişəli münasibətlərin motivləşmə analizi üçün ciddi amil kimi çıxış edə bilər. Bu halda söhbət ondan gedir ki, ümumi sərhəd və ya regional yaxınlıq (subregionda qonşuluq) şəklində bilavasitə yaxınlıq şəraitində məhz coğrafi problemlərin (ərazi iddiaları, etnosiyasi səciyyəli ciddi zidiyyətlər və s.) «münaqişə obyektii» olacağı, yəni həll olunması yolunda qonşu dövlətlərin rəqabət aparacağı mübahisəli məsələlərə çevrilməsi ehtimalı böyük olur. Dövlətlərin coğrafi yaxınlıq səviyyəsi hərbi-siyəsi ittifaqların formalaşdırılmasında da rol oynaya bilər.

Münaqişənin məkan ölçüsü təkcə bilavasitə iştirakçıların yox, həm də onların ən yaxın qonşularının coğrafi vəziyyəti başa düşülür. Bunu bəzən dövlətlərin bir-birinə münasibətdə «məkan asılılığı» (spatial dependence) də adlandırırlar. Məsələn, yüksək intensivliyə malik (hərbi qüvvə tətbiq etməklə) münaqişəli vəziyyətlərin mövcudluğu bəzi dövlətlərdə ən yaxın qonşular qrupunda münaqişələrin kəskinləşməsinin «zəncirvari reaksiyasına» səbəb ola bilər. 1945-ci ildən sonra bu cür münaqişələrin daha tez-tez baş verdiyi bu cür region Yaxın Şərqdır.

Nəhayət, münaqişənin məkan ölçüsü onun miqyası kimi başa düşülür-bu, xüsusi ilə, münaqişənin bir növü kimi müharibəyə aiddir. Miqyasına görə global silahlı münaqişə İkinci Dünya müharibəsi idi-bütün qütblərin dövlətləri bir başa və ya dolayısı yolla həmin müharibəyə cəlb olunmuşdular. Miqyası üzrə global münaqişə ABŞ-la SSRİ arasında baş verən və «soyuq müharibə» adını almış uzunmüddətli münaqişə idi. Sovet-Amerika münaqişəsi bütün dünyada baş verən siyasi hadisələrə təsir göstərmək naminə aparılırdı. «Yerli münaqişə» anlayışına gəldikdə isə, buraya aid olan müharibələrin gedişində iki dövlət öz məqsədlərinə hərbi yola nail olmağa can atırlar. «Regional» münaqişə rubrikasına, bir qayda olaraq, iki və daha artıq ölkə arasında aparılan bütünlüklə regiondakı vəziyyətə ciddi təsir göstərən və çox vaxt nəhəng qəzəblərin birbaşa və ya dolayısı iştirakı ilə, yaxud beynəlxalq səciyyəli hərbi siyasi birlikləri cəlb etməklə baş verən müharibələr daxildir. Bu kimi münaqişələrə, məsələn 1990-cı illərdə Yuqoslaviya ərazisində baş verən hadisələri misal göstərmək olar-bu zaman bir neçə keçmiş respublikalar arasında baş verən ardıcıl hərbi toqquşmalar NATO-nun güc yolu ilə müdaxiləsinə olmaqla bərabər, Cənubi Avropada vəziyyəti uzun müddətə gərginləşdirdi.

Münaqişənin zaman ölçüsü münaqişənin xronoloji ardıcılığı kim başa düşülməlidir-bu ardıcılıqda çıxış nöqtəsini və başa çatma məqamını müəyyənləşdirmək olar. Həmin vaxt müddətini münaqişənin inkişafının müəyyən fəzalarına mərhələrinə bölmək olar. Fikrimizcə münaqişə fazaları daha çox zaman və intensivlik kateqorialarını ehtiva edən kompleksdə tanınır.

Dövlətləri beynəlxalq münaqişələrin əsas öçtirəçiləri hesab etsək, o zaman belə bir məqamdan çıxış etmək lazımdır ki, onların «ali maraqlarının» müxtəlifliyi üzündən onlar «məhiyyət etibarını ilə rəqibdirlər». Beləliklə, bütün dövlətlər arasında münaqişəli münasibətlər mövcuddur və bu

münaqişələr zaman daxilində inkişaf edir və məlum intensivliyə malik olur. Çoxlu sayda dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələr üçün bu cür münaqişəli münasibətlər latentdir, görünür və dərk olunmur, yəni onların intensivliyi sıfıra bərabərdir. Məsələn, ABŞ-la Nepal, yaxud Almaniya ilə Somali arasındakı münasibətlər məhz bu cürdür.

Beləliklə, beynəlxalq təcrübədə münaqişə adlanan amil dövlətlərin maraqlarının yuxarıda göstərilən prinsipial uyğunluğundan, ilk növbədə ,bu və ya digər səviyyədə məcburiyyətin və / və ya zorakılığın mövcudluğunun əlamətlərinə görə fərqlənir. Başqa sözlə, münaqişəni anlamaq üçün zamanı və intensivliyi kombinə edən bu və ya digər şkala qurmaq lazımdır. İntensivliyin dəyişməsinə və münaqişəli münasibətlərin bir neçə faza üzrə inkişafı olur.

A fazası iştirakçıların (dövlətlərin) ən azı biri tərəfindən məcbureddici davranışın tətbiqinə başlanmasınadək onların adı, «normal» qarşılıqlı əlaqələrini səciyyələndirir. Bu fazanın sonunda münaqişənin latent potensialı-buna qədər nəzərə çarpmayan, yaxud dərk edilməyən münasibət uyğunsuzluğ-tərəflərin münaqişəli əlaqəsi kimi təzahür edir, iştirakçılar tərəfindən əyani sürətdə dərk olunur və burada münasibətləri qöstərilən struktur kəsikləri-məkan, zaman, motivlər, məqsədlər, onlara nail olma üsulları və s. mövcud olmağa başlayır.

Latent qapalı fazadan daha aşkar fazaya keçid «məcbureddici davranış» adlanan amilin tətbiqinin başlaması ilə müəyyən olunur. «Məcbureddici davranış» anlayışı diplomatik və digər təzyiqdən istifadə olunmasını, iqtisadi münasibətlərin, pozulmasını, sanksiaların tətbiqini hərbi qüvvələrin manipulyasiyasını və onun tətbiqi təhlükəsini, eləcə də digər bu kimi amilləri nəzərdə tutur, amma bu amillər mütəşəkkil silahlı zorakılıq deyil.

B fazası müddətində kütləvi və mütəşəkkil şəkildə silahlı zorakılığın tətbiqinin astanasından qabaq iştirakçıların

biri və ya hamısı tərəfindən məcburedici davranışın tətbiq olunması şəklində münaqişənin inkişafı baş verir. Bu astananı bizim **böhran** adlandıracağımız və aşağıda ona əsas diqqət yetirəcəyimiz B fazasının hissəsindən sonra yerləşdirmək olar. Böhran, sayı birdən çox olan iştirakçi tərəfindən münaqişəli qarşılıqlı əlaqənin intensivliyinin yüksəlməsi ilə səciyyələnir. Beləliklə, böhran münaqişənin sub-fazası kimi, ən yüksək intensivliyə malik və tamamilə «xalis», açıq olan münaqişəyə keçid potensialını, yəni **müharibəni** ehtiva edir.

Münaqişənin intensivliyi nöqtəyi-nəzərində onun iştirakçıları olan dövlətləri hərbi toqquşmasını təsvir etsək, onda müharibə münaqişənin «ali forması» olur və bu formada silahlı zorakılığın mütəşəkkil və kütləvi qaydada tətbiqi məcburedici davranışa malik olur. Bununla belə, münaqişənin böhrandan hərbi əməliyyatlara keçməsi məcburi deyil. Intensivlik şkala üzrə yuxarıda göstərilən münaqişənin hipotetik inkişafı iştirakçıların latent zidiyyətlər vəziyyətindən zorakılığın tətbiqi astanasına keçməsi deyil. Tarixi misallar sübut edir ki, münaqişə qeyri-xətti inkişaf xüsusiyyətinə malikdir, yəni ən yüksək fazadan ən aşağı fazaya, yəni kəskin böhrandan nisbətən aşağı intensivliyə malik B fazasının başlanğıç hissəsinə bəzən isə A latent fazasına qayıda bilər. Münaqişənin intensivliyi problemi və bu parametrin zaman xüsusiyyətləyi ilə əlaqələri tədqiqatçıların diqqətini çoxdan bəri özünə cəlb etmişdir. Herman Kann tərəfindən təqdim olunmuş münaqişənin intensivliyi şkalası daha çox xatırlanır. Kanın təsnifatına əsasən münaqişəni 9 əsas mərhələyə bölmək olar və bu mərhələlərə məcburedici davranışın istifadə olunan forma və üsulların genişləndirilməsi və intensivliyi səviyyəsinin artırılması üzrə 44 mümkün eskalasiya pilləsi daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kan tərəfindən təklif edilən «eskalasiya nərdivanı» 1960-ci illərin astanasında dəbdə olan «strateji tədqiqatların» bəhrələrindən bir idi. Onun yaradılmasının çıxış nöqtəsi nüvə derjalarının birbaşa toqquşmasının mümkün

«ssenarisini» təsvir etmək arzusundan ibarət idi-ilkb növbədə ABŞ və SSRİ nəzərdə tutulurdu.

Kanın sxemi «maraqların üst-üstə düşməməsi» mərhələsi ilə başlanır və «ənənəvi böhran» mərhələsindən keçir-buraya «mövqelərin möhkəmləndirilməsi» «qücün nümayiş etdirilməsi», «rəqibə həmlə» «əhəmiyyətli hərbi konfrontasiya» daxildir. Daha sonra, Kanın fikrincə, münaqişənin «nüvədənqabaqki astanasında» iştirakçılar arasındakı münasibətlər diplomatik münasibətlərin pozulmasını,müharibənin elan olunmasını, «nüvə ultimatumunun» verilməsini,təhlükəli zonanın blokadasını və əhalinin 20%-nin həmin zonadan təhliyyə edilməsinə başlanmasını nəzərdən tutan «intensiv böhran» rejimində istifadə oluna bilər.

Kan hesab edirdi ki,münaqişənin inkişafının növbəti mərhələsi iştirakçı tərəflərdən biri tərəfindən nüvə zərbələrinin endirilməsi və düşmənin «əks təbirlərini» və artıq 70% əhalinin təhliyyəsini nəzərdə tutan «yerli nüvə müharibəsinin elan edilməsi(21-25-ci pillələr) olmalıdır. Daha sonra,bu nəzəriyyəçinin fikrincə,tərəflər bir-birinin ərazisinə,hərbi obyektlərinə,əhalisinə və madi resurslarına hücum etməklə «müharibənin mərkəzi astanasından» keçirlər.Bu zaman hər iki tərəf əhalinin əksər hissəsini təhliyyə etməyə çalışır və «ramediçi» zərbələr enfirməklə düşmənin ərazisindəki şəhərlərin və digər maddi obyektlərin məqsədyönlü şəkildə dağıdılmasına başlayırlar.

Kan öz sxeminin yekün mərhələsini (pilla 39-44) «şəhərlərə qarşı müharibələrdə» kütləvi qırğın silahlarının digər növlərindən istifadə edilməsində və hərbi əməliyyatların «spazmatik»,yəni demək olar ki,mənasız şəkildə davam etdirilməsində görürdü.

Göründüyü kimi,Kan tərəfindən təklif olunan «eskalasiya nərdivanı» münaqişənin primitiv xəttiinkişafın halından(üzə çıxmış dövlətlərarası zidiyyətlərdən düşməni

məhv etmək məqsədi ilə kələ-kələyə gəlməyədək)irəli gəlir.

İstənilən sxem kimi,«Kan şkalası» da münəqişənin yaranmasının və eskalasiyasının səbəblərini heç də adekvat şəkildə əks etdirmir.Bizi maraqlandıran hadisənin analizi üçün zəruri olan bir çox zəruri parametrlərbi şkalada öz əksiini tapmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq,münəqişənin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan bir neçə əsas anlayışları ayırmaq lazımdır. Bu sırada birinci yeri **münəqişənin strukturu** anlayışı,yəni onun iştirakçının sayı və onların əsas xüsusiyyətləri tutur. Bazasında bizi maraqlandıran hadisənin əsas mövcudluq qanunauyğunluqlarının nəzərdən keçirildiyi münəqişə strukturunun ən sadə növü «diadik münəqişədir»-burada yalnız «diada»,yəni iki iştirakçı münəqişəli əlaqəyə girir. Bu cür münəqişələr tarixdə nadir hadisə olmasa da ,onlar beynəlxalq münasibətlərin sistemli modellərinin əvəzlənməsinə səbəb olan ən əhəmiyyətli və məşhur münəqişələr sırasında çoxluq təşkil etmir. Kəskin beynəlxalq- siyasi münəqişələrin və əsasən,tez-gec «böyük»(məsələn,qitə miqyaslı, müharibələrə şəvriən münəqişələrin iştirakçılarının sayı bir qayda olaraq,daha çox idi. Eyni zamanda,nəzəri quruluşların daha asan şərh olunması üçün məhz münəqişədə iki iştirakçının münasibətlərindən istifadə etmək yerinə düşər ki,bu da aşağıda məhz belə olacaq.

İştirakçıların keyfiyyət xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə,bu və ya digər münəqişənin analizi zamanı aşağıdakıları ayırmaq daha zəruridir:

-münəqişəli əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün potensial şəkildə səfərbər edilən güc səviyyəsinə görə uyğunluq(yəni,ilk növbədə iştirakçıların beynəlxalq-siyasiiyerarxiyanın hansı sinfinə (böyük derjava regional hagemon) mənsub olması,müasirlik üçün-nüvə ölkəsiolub-olmaması və s.);

iqtisadi,sitəsi və sosial-mədəni inkişaf səviyyəsinə görə müqayisə;

-beynəlxalq siyasi əlaqələrdə iştirak etmə ənənəsi və tarixi təcrübə xətti üzrə müqayisə.

İştirakçıların cəhətlərinin fərqlənməsi münaqişənin gedişinə və onun əsas xüsusiyyətlərinə birbaşa təsir göstərə bilər. Məsələn, nəhəng daejavalar arasındakı münaqişə, bir qayda olaraq, uzun tarixi zaman kəsiyində inkişaf edir, kəskin münaqişələrlə müşayiət oluna və hətta müharibəyə çevrilə bilər. Təbii ki, iri derjavalar, qeyri-rəsmi beynəlxalq-siyasi iyerarxiyada daha aşağı sinfə mənsub dövlətlərə nisbətən, öz gücü hesabına münaqişələrdə daha çoxlu sayda məqsədlərə nail olma üsullarından istifadə edirlər.

Nəhəng derjava ilə ondan gücsüz dövlət arasında münaqişənin inkişafı başqa cür görünə bilər. O, bir qayda olaraq, sürətlə cərəyan edir, burada daha güclünü qələbəsini ehtimal etmək daha sandır. Silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə aparılan bu cür münaqişə 1982-ci ildə İngiltərə ilə Argentina arasında Folklend adalarının mənsubiyyət məsələsinə görə baş vermişdi və bu münaqişədə Argentina məğlub olmuşdu.

Təxminən bərabər gücə malik olan və münaqişədə təxminən eyni məqsədlər güdə münaqişələr daha başqa növə malikdir. Buna misal olaraq, «reional lider» (və yə hətta hegemon) statusuna iddialı olan iki qonşu dövlətin toqquşmasını göstərmək olar. Daha bir parlaq misal 1979-1989-cu illərdə İranla İraq arasında aparılan müharibədir. Başqa sözlə, münaqişənin strukturunun və onun iştirakçılarının xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi münaqişənin inkişafının potensial gedişinin, onun zaman və digər xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacib şərt olmalıdır.

Münaqişənin təsviri və analizi üçün əsas parametrlərin ayrılması xətti il irəliləyərək biz qarşılıqlı əlaqədə olan iki problemə -**münaqişənin motivləşdirilməsinə və «münaqişə obyektlərinin» xarakterinə**, yəni obyektiv şəkildə münaqişəli əlaqənin mərkəzində olan və bir qayda olaraq, iştirakçılar tərəfindən oduğu kimi qəbul edilən süjetlərə yaxınlaşırıq.

Əgər münaqişənin, tərəflərin maraq və məqsədlərinin fərqlənməsi və ya açıq-aşkar üst-üstə düşməməsi üzündə baş verdiyi ehtimal əysək, o zaman konkret bir münaqişənin iri mənbələri kimi ümumi planda formullaşdırılmış aşağıdakı adlandırılabilir.

Münaqişə iştirakçılarının dəyər sistemlərinin antaqonizmi problemi ilə əlaqədar olaraq, zəruri qeydlər etmək lazımdır. Burada dəyər dedikdə o amillər nəzərdə tutur ki, onların qorunub saxlanması üçün insanlar (cəmiyyət, ölkə) ta güc tətbiq edilməsinədək münaqişədə iştirak edə bilər. Bu, suvarən dövlətin öz ərazi bütövlüyünü, sosial-iqtisadi dəyərlərin strukturunu, siyasi quruluşun əsasını və s. quruyub saxlamaq arzusundan irəli gələ bilər. Bu, cəmiyyətin dini, ideoloji və digər dünyagörüşü səciyyəli dəyərləri, eləcə də mədəni, eynik və dil vəhdəti uğrunda ola bilər.

Cəmiyyət və dövlət üçün dəyər qismində, beynəlxalq siyasətdən üfuz, həmçinin regionda, qitədə, bütün dünyada baş verən siyasi və digər proseslərin inkişafının gedişinə təsir səviyyəsi çıxış edə bilər. Dəyər sistemlərinin antaqonizmi müxtəlif formalarda özünü bir üzə verir.

Məsələn, hər hansı bir dövlət güc yolu ilə xarici mühitin bir hissəsinə öz dəyər sistemini- «yeganə düzgün», universal elan olunan sosial-iqtisadi, siyasi, ideoloji və sair dəyərlər kompleksini şamil etməyə cəhd etdikdə dəyər sistemlərinin antaqonizmi tez tez bir zamanda yüksək intensivliyə malik münaqişəyə gətirib çıxarır. Güman ki, güc tətbiq etməklə irimişsaylı münaqişədə özünü bürüzə verən bu cür antaqonizmə İkinci Dünya müharibəsini misal göstərmək olar. Şübhəsiz ki, bəşər tarixində ən böyük hərbi katalizm olan by çoxölçülü müharibədə müxtəlif səbəblər üzündən onlarla dövlət və milyonlarla insan iştirak etmişdi. Amma Dünya müharibəsinin başlanmasının səbəblərindən biri o idi ki, müharibənin təşəbbüskarının- faşist Almaniyasının- aşkar şəkildə reklam olunan məqsədi Avropa qitəsində, uğur qazandıqda isə daha

geniş miqyasda «yeni qaydaqanun» yaratmaqdan ibarət idi.

Bu halda millətçilik dəyərlərinin təcavüzkarcasına və güc yolu ilə təlqin olunması digər derjavaların hüquqi maraqları ilə toqquşdu və həmin derjavalar öz təhlükəsizliyinin,ictimai və iqtisadi quruluşu əsaslarının,eləcə də digər də dəyərlərinin(o cümlədən ideoloji dəyərlərinin) qorunub saxlanması naminə münaqişəyə girdilər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövr başqa bir misaldır. Oyektiv şəkildə yaranmış qlobaluzunmüddəyli münaqişədə-ABŞ-la SSRİ-nin başçılıq etdiyi birləşmələr arasındakı «soyuq müharibədə»rəqiblərin bir başa toqquşması baş vermədi. Münaqişənin əsaslandırılması və ritorik şəkildə ozahı nöqtəyi-nəzərindən burada ön plana kommunist doktrinasının sovet versiyası və «qərb sivilizasiyasının» ideoloji dəyərləri çıxdı. Hər iki dəyər sistemi onların daşıyıcıları(dövlətlər) tərəfindən qlobal miqyasda universal elan olundular. Həmin dəyərlərin bütün dünyada yayılması prosesində nəhəng derjavaların toqquşması da (çox vaxt açıq-açıqına güc təbiiqi ilə olmasa da) bu səbəbdən baş verir.

Dövlətlərin «arzuolunan gələcək» yaratmaq,yaxud bütünlüklə beynəlxalq aləmlər və qismən bilavasitə opponentlə münasibətlərdə «arzuolunmayan gələcəkdən» qaçmaq cəhdləri.

Dövlətin funksional əlamətləri ilə əlaqədar olaraq,bu məqamı qeyd etmək xüsusilə zəruridir. Dövlətin öxü üçün əlverişli xarici mühit yaratmaq haqqında obyektiv arzusu beynəlxalq arenada konkret fəaliyyəti nəzərdə tutur. Bu strateji cəhətdən mühüm regionlarda qonşularla və ya dövlətlərlə hərbi-siyasi ittifaqı yaratmaqçəhdi ola bilər. Məsələn,1930-cu illərdə millətçi Almaniya Avropanın bir sıra kiçik ölkələrinə onlarüçün sərfəli müttəfiqlik münasibətləri təklif etməklə ümumavropa kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına yol verməmək üçün ciddi səy göstərdi. Bu mərhələdə Almaniyanın məqsədi aydın idi-o,dünya müharibəsinə hazırlıq

üçün əlverişli mühit yaratmaq,inqilis-fransız koalisiyası yaratmaq,eləcə də Avropa və qlobal miqyaslı uzunmüddətli vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində hərəkət etmək niyyətində idi.

Məsələnin digər tərəfi «arzuolunmaz gələcəkdən» qaçmaq idi. Bu mənada dövlət,öz maraqlarına eventualtəhlükənin zəiflənməsinə yönələn əməliyyatlar həyata keçirə bilər. Buna misal olaraq,potensial münaqişədə təhlükəli rəqiblə müqavilələrin bağlanmasını qöstərmək olar-bu müqavilələr təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi və digər tədbirlərin görülməsi üçün vaxt qazandırır. Bu kimi aktlara məsələn,hücum etməmək haqqında 5 illik sovet-yapon sazişini(Moskva,aprel,1941-ci),mübahisələrin sülh yolu ilə həlli haqqında Almaniya-Polşa müqaviləsini (Berlin,yanvar, 1934-cü il) və s. göstərmək olar.

Bəzən dövlətlərin davranışının motivləşdirilməsinin bu növü «preventiv münaqişənin» inisiyasına gətirib çıxara bilər ki, bunun da əsas məqsədi iştirakçılardan birinə qarşı yönələn birbaşa təhlükənin(həqiqi və ya yalançı) aradan qaldırılmasıdır. Dövlət,beynəlxalq münasibətlərin bir elementi kimi,kompromissə gəlməyin,mübahisə və zidiyyət mərhələsində münaqişənin eskalasiyasını dayandıрмаğın digər yolu olmadığı hallarda münaqişəyə (onun bir növü kimi müharibəyə)qoşulmağa məcbur olur. Bu səbəblərdən biri ikinci tərəfin,diplomatik proses çərçivəsində kompromis axtarmaq arzusunda olmaması(yəni,1935-ci ildə faşist İtaliyasının Həbəçistana qarşı etdiyi kimi,problemlərin hərbi yolu ilə həll olunmasına aşiq-aydın cəhd göstərilməsi),yaxud da həmin dövlətin (birinci iştirakşının) ərazisinə təcavüz faktı və ya artıq elan olunmuş müharibə ola bilər.Bu halda münaqişənin qərəzli təçəbbüskarı ilə ilkin olaraq münaqişəli hərəkətlə yol verilməsi obyekt kimi çıxış edən digər tərəfi fərgləndirmək lazımdır.

Münaqişədən birbaşa mənfəət əldə etmək arzusu(maddi və digər inikasda öz gücünün artırılması və

müvafiq olaraq,rəqibin zəiflədilməsi hesabına),yaxud iştirakçılardan birinin malik olduğu amillərin kifayət qədər olmamasının dərk edilməsi və münaqişə yolu ilə real və ya yalançı çatışmazlığı aradan qaldırmaq cəhdi.

Bəzi alimlərin fikrincə,münaqişə iştirakçısı münaqişə qüç yolu ilə münaqişəyə,yəni müharibəyə başlamaq haqqında qərar qəbul edərkən şüurlu məhsuldar seçimə əsaslanmalı bilər. B. Bueno de Meskita və onun görüşlərinin davamçıları bu cür nöqtəyi-nəzəri daha təmərkişləmiş qaydada izhar edir. De Meskita hesab edir ki,bu qərarın qəbul edilməsinin əsas tərkib hissəsi bir dövlətin digərinə hücum etməsindən «gözlənilən mənfəət»(expected utility) hesablanması və dərk olunmasıdır. Bu halda düşüncələrin gedişi məhz bu cürdür.

De Meskitanın rəyincə,münaqişənin başlanması və aparılması nəticəsində gücün artırılması ehtimalı $U(g) > U(m) > U(I)$ bərabərsizliyindən uzaqlaşır-burada birinci üzv gücün artırılması,ikinci üzv əvvəlki səviyyədə saxlanması,üçüncü üzv isə onun itirilməsidir. Bu zaman yüksək intansivliyə malik münaqişənin(müharibənin)xeyrinə edilən seçim ehtimalı aşağıdakı kimi olacaq:

$$[P (Ug) + (1-P) (U\dot{I}) - C] > U(m)$$

Burada P həmin əməliyyatlar nəticəsində gücün artması ehtimalı,C isə həmin əməliyyatların təşəbbüskar dövlətə yetirəcəyi mümkün ziyanların(itkilərin) dəyəridir.

Dövlətin qüçünün artırılması vasitəsi kimi müharibənin heyrinə edilən seçimin bu cür inkişafı o halda mümkün olur ki,xaeici siyasi və hərbi qərarları qəbul edən orqan «mənfəət» ehtimalının 0,5-dən artıq(50% və daha artıq)olması kimi nəzərdə tutsun. Məsələn,SSRİ üçün sovet-fin münaqişəsi halında müharibədən əldə edilən «mənfəət»ehtimalı,bu istiqaməti öyrənən alimlərin fikrincə,0,842 təşkil edirdi və müvafiq olaraq,hərbi qələbə və Finlandiyanın Sovet İttifaqının

tələblərini yerinə yetirməsi məqsədini güdən hücum qərarı verilmişdi.

Çox güman ki, gücün artırılmasından irəli qələn mənfəət öz təzahürünü təkcə əyani, dərk olunan və ölçülə bilən formalarda tapmır. Mənfəət kimi təkcə maddi obyektlər (münaqişənin inkişaf etdiyi ərazi, münaqişə ilə əhatə olunan insanı və təbii resurslar) yox, həm də uzunmüddətli statuslu anlayışlar-güc özünün birbaşa anlamında yox, həm də dünya siyasətindəki «dostların» və «düşmənlərin» düşüncəsində çıxış edir (bəzən münaqişənin tədqiqatçıları «güc qavrayışı» terminindən istifadə edirlər).

Bəzən dövlətlər arasında nifaq yarada bilən maddi obyektlərin üzərində də statuslu parametrlərin izləri olur. Münaqişəli qarşılıqlı əlaqələrin obyektində maddi və statuslu amillərin ehtiva edilməsinə misal olaraq tarixi Elzas və Lotaringiya vilayətlərini göstərmək olar. Münaqişənin hər iki iştirakçısının (Fransanın və Almaniyanın) həmin amillərə malik olması təkcə həmin ərazinin güclü iqtisadi potensialından istifadə olunması nöqtəyi-nəzərindən yox, həm də müəyyən dərəcədə həmin vilayətlərin, «tarixi rəqibə münasibətdə üstünlük təşkil edən vəziyyətin rəmzi kimi çıxış etməsi səbəbindən prinsipial səciyyə daşıyırdı. 1945-ci ildən sonra ABŞ-SSRİ münaqişəsində bir çox obyektlər də «statuslu» səciyyə daşıyırdı: «superderjivaların» qarşılıqlı xətirlərindən biri məhz digər dövlətlərin davranışına və müvafiq olaraq, dünyanın siyasi inkişafının gedişinə təsir göstərilməsinin yüksək səviyyəsinin təyin edilməsindən keçirdi.

4. Beynəlxalq münaqişənin inisiasiyası hesabına cəmiyyətin, ölkənin daxili problemlərini həll etmək cəhdi («münaqişənin eksternalizasiyası», yəni daxili disharmoniyanın, cəmiyyətdəki gərginliyin xarici mühitə çıxarılması).

Çox vaxt hakimiyyətdən olan siyasi qüvvələrin və ya rejimlərin xarici siyasi uğurlar hesabına öz mövqeyini möhkəmləndirməsi və ya hakimiyyət üçün əlverişli olmayan

daxili siyasi tendensiyaların dayandırılması cəhdi də mümkündür.

Bu cür misallar yaxşı məlumdur. Bunlardan biri kimi, İkinci imperiya(1852-1870) dövründə Fransanın döşmənlərlə açıq münaqişəyə yönəldilmiş xarici siyasətini qöstərmək olar. Imperator Lui Bonapart(I I I Napoleon)hesab edir ki,xüsusilə 1848-1849-cu illərfəki gur inqilab koliziyalarından sonra öz hakimiyyət rejimini möhkəmləndirmək və cəmiyyətdə aşkar sabitlik yaratmaq üçün yeni imperiyanın böyük səs-küyə səbəb ola biləcək xarici siyasi və hərbi uğurlar qazanması zəruridir. Bu cür yanaşma əsasən ,Fransanın Rusiya əleyhinə Kırım müharibəsində (1853-1856)və İtaliyada Avstriya imperiyasına qarşı aparılan müharibədə (1859)fəal iştirak etmək arzusunu diktə etdi,meksikada avantüralara və ABŞ-dakı Vətəndaş müharibəsində(1861-1865)baş verən hadisələrə dolayısı yola müdaxilə edilməsinə təkan verdi.

Dünya arenasında dövlətlərin münaqişəli davranışının motivlərini izah edən həmin amillərdən əlavə.müxtəlif «meqanəzəriyyələr» mövcuddur ki,onların da müəllifləri,ilk növbədə,ya bütünlüklə bəşəriyyət tarixi ərzində,ya da Yeni və Ən yeni tarix dövründə münaqişənin bir növü kimim məhz müharibənin baş verməsini izah edən ümumi «qanun» çıxarmağa çalışırlar. Adi çəkilən Bueno de Meskitadan, başqa çoxlu sayda misallar mövcuddur. Bir neçə illüstrasiyası ilə kifayətlənək.

Məsələn, təxminən 30 il bundan əvvəl A. Orqanskinin konsepsiyası kifayət qədər geniş yatılmışdı- o,«realizm»ənənəsi çərçivəsində müharibələrin baş verməsinin əsas səbəbini beynəlxalq arenada gücün qeyri-bərabər çəkildə bölüşdürülməsində görməyə meylli idi. Bu nöqteyi-nəzərə müvafiq olaraq, «müasirləçmənin differensiasiyası» - dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafının müxtəlif templəri-onlardan birinin münaqişədə gələcək artımla əlaqədar onun

qarşısında duran vəzifələri həll etməyə çalışaraq digərinə və ya digərlərinə metdan oxunmasına gətirib çıxarır.

C. Modelski və U. Tompson müharibənin baş verməsi problemlərini (dövlətlərin münafişəli davranışlarının motivlərini) başqa cür görürlər. Onlar «uzun sikllər nəzəriyyəsi»adlanan nəzəriyyəni dəstəkləməyə meyl edirlər. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, «böyük müharibələr» və müvafiq olaraq,beynəlxalq münasibətlərin sistemli modellərinin dəyişilməsi təxminən 100 ildə bir dəfə baş verir və buna da böyük derjavaların dünyada liderlik uğrunda apardığı mübarizə səbəb olur. Modelski və onun davamçıları XVII əsrin ortalarındakı inqilis-holland rəqabətini,XIV Ludovikin müharibələrini, Yeddiillik müharibəni,ABŞ-n müstəqillik uğrunda apardığı müharibəni, Napoleon müharibələrini və əlbəttə ki, hər iki Dünya müharibəsini bu cür münafişələrdən hesab etməyə meyl edirlər.

Nəhayət, sonuncu iki onillik ərzində «kənar təzyiç»9lateral pressure)nəzəriyyəsi geniş vüsət almışdır. Bu nəzəriyyənin müəllifləri Nazli Çukri və Robert Nort hesab olunur. Onların nöqtəyi-nəzəri belə bir inama əsaslanır ki,əhalinin artımı və sənaye texnologiyasında baş verən dəyişikliklər bu və ya digər dövlətin resurslarının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu cür titrəyişlər dövlətləri xarici mühitdə zəruri resursların əldə edilməsi yollarını axtarmağa səy göstərməyə sövq edir və başqalarının da bu cür səyi ilə qarşılaşır. Nəticə etibarilə dövlətlərin «maraqlarının kəşiməsi» səviyyəsi artır ki,bu da kəskin mühaqişələrə və müharibələrə səbəb ola bilər. Bununla belə,nəzəri quruluşların çoxluğuna baxmayaraq,elm hələlik dövlətlərin münafişəli davranışının morivləşdirilməsinin analizinin müəyyən dərəcədə universal,isbat edilə bilən və tarixi reallığa müvəfəqiyyətlə uyğunlaşdırılan sxemini işləyib hazırlamamışdır.

Beynəlxalq münasibət elementlərinin münafişəli

davranışının motivləşdirilməsi problemini **münaqişəli obyektləri** haqqında məsələ ilə,yəni həmin dövlətlərin arasındakı zidiyyətin mərkəzinə qoyulan konkret problemlərə əlaqələndirmək daha düzgündür. Tərəflər üçün münaqişədə mübahisəli olan süjetlərin əhəmiyyəti ilə onun miqyası və intensivliyi arasında birbaşa əlaqə olduğunu ehtimal edən tədqiqatçılarla razılaşımaq olar. Əgər münaqişənin miqyasını $M(kf)$ kimi işarə etsək,o zaman $M(kf) + V_i - V_j$,burada i və j münaqişənin iştirakçısı olan dövlətlər, V_i birinci iştirakçının qalib gələcəyi təqdirdə nəticənin dəyəri, V_j isə ikinci iştirakçının(j dövlətinin) qalib gələcəyi təqdirdə münaqişənin nəticəsinin dəyəridir.

Bir sıra müasir tədqiqatçılar dövlətlərarası və ya bloklararası münaqişənin inkişafına səbəb ola biləcək mübahisəli problemləri, «münaqişəli obyektləri»ön plana çıxarırlar. Məsələn,məşhur «Sülh və hərəb» əsərinin müəllifi K. Holsti hesab edirdi ki,məhz dövlətlər arasındakı münasibətlərdə bu mübahisəli problemlərin mahiyyətinin dərk edilməsi beynəlxalq münasibətlər tarixinin və gələcək inkişafının düzgün qiymətləndirilməsi üçün açar ola bilər. K Holstinin fikrincə, 1945-1989-cu illər ərzində dövlətlərin və ya onların birliklərinin münaqişəli münasibətlərinin mərkəzində dayanan məsələləri bütünlüklə zərurət səviyyəsinə və potensial «münaqişənin gəberası» səviyyəsinə görə ayırmaq olar. Holsti hesab edirdi ki, həmin dövr çərçivəsində 183 münaqişəni nəzərdən keçirmək olar-bunların arasında say etibarlı ilə «münaqişəni generatorları» qismində birinci yerdə aşağıdakı üç amil dayanırdı(hər biri ümumi sayın 9% həcmində):

- münaqişəyə cəlb olunan ölkədə siyasi rejimin səciyyəsi;
- Dünyada siyasi vahid kimi yeni dövlətin yaradılması;

• **Dövlətin suverenliyinin dəstəklənməsi və ,/və ya qorunub saxlanması.**

Holstinin hesablamalarına görə, bu üç «meqa-problemin» ardınca aşağıdakılar gəlir (8%-dən 5%-dək):

- Ərazi məsələləri (məkanın qəsb edilməsi, ərazi ekspansiyası və ya əksinə, hər hansı ərazinin qorunub saxlanması)

Dövlətin və müvafiq siyasi rejimin yaşaması məsələləri;

- «Strateji əraziyə» nəzarət;

Milli birlik və ya «millətlərin konsolidasiyası»;

- Hərbi-siyasi müttəfiqin müdafiəsi və ya dəstəklənməsi

Baş verən münaqişələrdəki digər məsələlərin (iqtisadi və ticarət maraqlarının müdafiəsi, dini-etnik səbəblər, ittifaq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi zərurəti, regional hegemoniya uğrunda mübarizə və s.) göstəriciləri 1-4% təşkil edir.

Təklif olunan statistikanın, analizin və nəticələrin maraqlı cəhəti ondadır ki, onlar Yeni və Ən yeni dövr, yəni 1968-1989-cu illər arası dövr ərzində, Vestfal sülhündən «soyuq müharibənin» sonunadək olan dövrdə «münaqişəli obyektlər» xətti üzrə dövlətlərarası münaqişəli münasibətlərin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir.

Holstinin hesablamalarına görə, dövlətlərarası münaqişələrdə bilavasitə rəqiblərin ərazilərin və resurslarının ələ keçirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan məsələlərin payı durmadan azalır (1648-1714-cü illər arası dövr. ərzindəki 25%-dən 1918-1941-ci illərdəki 14% və 1945-1989-cu illərdə 8%-dək). Bu cür tendensiya «strateji ərazilərin» qorunub saxlanması, ticarət maraqlarının və naviqasiyanın müdafiəsi kimi məsələlərdə də özünü qöstərir. Bu, əlbəttə ki, dövlətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin şərtləri ilə, eləcə də dünya təsərrüfatının funksiyasının digər səciyyəsi ilə izah olunur.

Bu və ya digər dövlətlərarası münaqişənin cərəyan etməsinin vəziyyət **kontekstinin** nəzərə alınması problemi ən

azı iki növdə irəli sürülə bilər. Bunlardan birincisi münaqişənin müxtəlif mərhələlərində iştirakçıların **daxili vəziyyətidir**. Bu məqam, ilk növbədə, dövlətin münaqişədə öz məqsədlərinə çatması üçün onun imkanları anlamında zəruridir. Daxili siyasi qeyri-sabitlik, hakimiyyətdəki qüvvələrin arasında qarşıdurmalar, içtimai şüurun xarici siyasi oriyentasiyalarındakı tərəddüdlər, iqtisadi problemlərin kəskinləşməsi, bu cür xüsusiyyətə malik digər problemlər dövlətin münaqişədə etdiyi cəhdlərə mənfi təsir göstərir, beynəlxalq-siyasi qarşıdurmada ölkənin maraqlarının təmin olunması yolunda maneəyə çevrilir.

Münaqişənin vəziyyət kontekstinin ikinci tərəfi beynəlxalq münasibətlər mühitinin ümumi vəziyyətidir. Məsələn, mühirdəki nisbi sabitlik və münaqişənin aşağı səviyyədə olması ümumilikdə münaqişənin inisiyativəsi üçün maneəli amil ola bilər. Tarixi təcrübənin göstərdiyi kimi, bu cür vəziyyət o zaman baş verir ki, beynəlxalq münasibətlərin bu və ya digər sistemli modeli öz yaranma mərhələsini keçmiş və bir qayda olaraq, ən güclü dövlətlər (iri derjavalər) qrupunun öz mənafeğini güddüyü iyerarxiya üsulunun mövcudluğuna əsaslanan müvazinəyə yetmiş olmuş. Buna misal olaraq, 1923-1929-cü illəri göstərmək olar-həmin dövrdə beynəlxalq sistemin Versal-Vaşinqton modeli bu və ya digər dərəcədə «yerində möhkəm dayanırdı».

Digər hallarda beynəlxalq-siyasi mühitin (şəraitin) vəziyyəti münaqişə iştirakçılarından biri üçün əlverişli şərait, digəri üçün isə ciddi çətinliklər yarada bilər. Buna səciyyəvi misal kimi, Krım müharibəsini göstərmək olar-həmin müharibənin gedişində Rusiya imperiyası, mahiyyət etibarilə, beynəlxalq aləmdən təcrid olundu, onun rəqibləri (İngiltərə, Fransa) isə nəinki ona hərbi zərbə vurmağa, həm də onu uzun müddətə zəiflətməyə nail oldular. Başqa bir misal kimi, 1990-cü ildə Küveytə hücum edərkən İraqın beynəlxalq-siyasi mühitin vəziyyətini düzgün analiz etməməsini göstərmək olar. Həmin dövrdə aydın idi ki, SSRİ-nin kəskin sürətdə zəifləməsi və «şərq

bloğunun»faktiqi süqutu ilə beynəlxalq münasibətlər sisteminin köklü şəkildə yenidən qurulması başlanır və Amerika Birləşmiş Ştatları dünyada yeni qayda-qanunun qoyulması roluna əsas namizəd olan potensial hegemon olacaq. «Soyuq müharibədən »sonra ABŞ-n eventual lider və dünyada yeni qayda-qanunun yaradıcısı kimi reaksiyası da gözlənilən idi. Yaranmış vəziyyət hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün ABŞ-a əlavə imkanlar verirdi-bu əməliyyatlar həm ölkə daxilində,həm də bütün dünyada beynəlxalq içtimai rəylə dəstəklənirdi. İraq üçün isə bu vəziyyət konteksti həm müharibənin gətirdiyi dövrdə,həm də ondan çox-çox sonra daxili və xarici iqtisadi planda.eləcə də qonşularla və potensial şəkildə dost dövlətlərdə münasibətlərdə problemlər yaratdı.

Münaqişələrin səbəblərini izah edən müxtəlif nəzəri konstruksiyalar bu və ya digər şəkildə **münaqiçə iştirakçılarının bir-birini dərk etməsi** problemini də ortaya çıxarır. Görünür,rəqiblərin bir-birini dərk etməsi,münaqişədəki maraqları və məqsədləri haqqında təsəvvürlərinin xarakteri iştirakçıların öz davranış növünü seçməsində,öz məqsədlərinə çatma vasitələrini təyin etməsində əhəmiyyətli ,bəlkə də əsas rol oynayır. Təsəvvür edildiyi kimi,burada aşağıdakı amillərin təsiri də mövcuddur:

- İştirakçıların eyniyyət(oxşarlıq)dərəcəsi9yəni,eyni obyektlər «sinfənə» mənsubluğu-məsələn.münaqişənin hər iki iştirakçısı dövlət olə bilər,amma belə bir vəziyyət də yarana bilər ki,iştirakçılardan biri dövlət,ikincisi isə dövlətlər qrupu və ya beynəlxalq orqan olsun,yaxud digər halda,münaqişənin iştirakçıları mütəşəkkil sosial-siyasi qruplar olsun). Gördüyümüz kimi,bu aspekt yuxarıda nəzərdən keçirilən münaqişə strukturunun problemi ilə bilavasitə əlaqəlidir.

- Rəqiblər arasında mövcud olan coğrafi və digər əlaqənin səviyyəsi və onların məasəd və maraqları arasındakı uzlaşmayan fərqlərin görünmə səviyyəsi;

- İştirakçıların özünüeyniləşdirilməsi;

- Rəqiblərin bir-birini keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi.

Göstərilən amillər kompleksinin rəqibin dərk edilməsinə və münaqişədəki mümkün davranışına təsir göstərməsi özünü belə büruzə verir: Münaqişə iştirakçıları bir-birini dərk edərkən ümumi qəbul edilmiş hər hansı universal anlayışlardan yox,öz biliklərindən və dünyaqörüşlərindən çıxış edirlər. Müvafiq olaraq, onların bir-birini dərk etməsi oxşar olmamaqla bərabər.ümumiyyətlə reallıqdan uzaq ola bilər. Təbii ki,rəqibin konkret praktik hərəkətlərinin və münaqişədəki davranış strategiyalarının motivləşdirilməsi ilə əlaqədar gözlənilənlər heç də həmişə dəqiq və düzqün olmur. Bundan əlavə,burada açıq-aşkar subyektiv element-rəqib haqqında bilgilərə əlavə süni rəmzlərin və onların törəmə xüsusiyyətlərinin daxil edilməsi elementi işə düşür. Bu,məsələn,elə bir halda adi hadisə hesab olunur ki,dövlətin cəmiyyətdə lazımını sosial kontest yaratması və münaqişədə qəti addımların atılmasının labüdlüyünü ideoloji cəhətdən əsaslandırması zəruri olsun.

Buna bir qayda olaraq,içtimai çüurun uzunmüddətli ideoloji formalaşması,yaxud münaqişənin kəskinləşməsindən əvvəl birbaşa təbliğat yolu ilə nail olunur.

Münaqişədəki rəqib cəmiyyət üçün müəyyən «şər qüvvə» mücəssəməsinə çevrilir və həmin qüvvəyə qarşı bütün mübarizə üsullarından,o cümlədən zorakılıqdan istifadə olunmasına bəraət qazandırılır. Rəqibin fəvqəladə,yaxud qərəzli şəkildə«demonizasiya»adılması hallarına beynəlxalq münasibətlər və xüsusilə də müharibələr tarixində kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Bunu XIX əsrin ortalarından İkinci Dünya müharibəsinin sonlarınaqədər olan dövrdə fransa ilə Almaniyanın münaqişəsinə münasibətdə ictimai süurun formalaşmasının timsalında görmək olar. Məsələn,1870-ci il Fransa-Prussiya müharibəsindən qabaq bir çox almanlar fransızları «yalandan, özbaşınalıqdan, təkkəbbürdən yoğrulmuş» tarixi düşmən alman

dövlətlərinin milli birliyi qarşısında duran əsas maneə hesab edirdilər. Münaqişədə rəqibin «demonizasiya olunmuş»şəkildə dərk edilməsinə başqa bir misal «soyuq müharibə»dövründə SSRİ ilə ABŞ-ntəbliğat yolu ilə yaradılmış ictimai dərk stereotiplərindən irəli gəlir. Çox vaxt bu münaqişə onun iştirakçıları tərəfindən təxminən «dünya imperializminin » istinatgahına(ABŞ-a)qarşı «sülh və tərəqqi istehkamı» (SSRİ),yaxud əksinə,«şər imperiyasına»(SSRİ-yə)qarşı «qərb sivilizasiyasının müdafiəçisi»)(ABŞ) kimi ritorik şəkildə dərk edilərək təsvir olunurdu.

Yeni tarixi misallardan ən parlağı rəqiblərin bir-birini şəri.xəyanətin,etik və mənəvi normaların inkar edilməsinin,zorakılığa və qarşısıalınmaz sülmə can atmağın təcəssümü kimi qiymətləndirməsidir. Bu məqam ABŞ-İran.ABŞ-İraq, İsrail-ərəb dövlətləri və ya NATO-Yuqoslaviya kimi münaqişəli cütlüklərdə öz əksini tapır.

Münaqişə iştirakçılarının bir-birini maraqlarını və davranışlarını düzgün dərk etməməsinə heç də həmişə iştirakçıların öz daxilində mövcud olan və münaqişənin alovlanmasında maraqlı olan siyasi dövlət elitalarının və ya hər hansı digər qruplaşmaların məqsədyönlü siyasəti səbəb olmur. Amma münaqişənin dərk olunmasında özünü bürüzə verən bu məqam son dərəcə zəruri ola bilər,çünki ibir muddətdən sonra bir çox xallarda,ilk növbədə,münaqişənin və bir çox hallarda olduğu kimi, münaqişənin aparılması üçün vasitələrin seçiminin intensivliyinin dəyişməsi haqqında mühüm qərarlar qəbul edilməsi prosesi məhz həmin məqamın üzərində formalaşacaq.

Nəhayət,beynəlxalq-siyasi qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsindəki ən zəruri mövqelərdən birinə-**münaqişə funksiyaları** probleminə nəzər salaq. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi,münaqişə bu və ya digər çəkildə beynəlxalq münasibətlər mühitinin keyfiyyət baxımından dəyişilməsini özündə əks etdirir. Münaqişənin əsas ümumi funksiyası ondan

ibarətdir ki, o dəyişikliklər potensialını-həm iştirakçıların özünün. həm də beynəlxalq mühitin keyfiyyət baxımından dəyişilməsini özündə əks eysdirir. Münaqişənin səciyyəsi və onun qedişi həmin potensialın məhz necə realizə olunacağını və hansı nəticələrə gətirib çıxaracağını müəyyən edir. Münaqişənin bir sıra özəl funksiyalarını da qöstərmək olar:

1. münaqişə (və ya münaqişələr seriyası) beynəlxalq münasibətlərin sistemli modelini yarada və ya məhv edə bilər. Bu cür münaqişələr, bir qayda olaraq, «böyük» müharibələrdir.

2. Beynəlxalq-siyasi münaqişə dövlətlərin (blokların, ittifaqların, inteqrasiya strukturlarının və s.) hərbi-siyasi və digər birliklərinin yaranmasına və birləşməsinə şərait yaradır.

3. Münaqişə beynəlxalq münasibətlərin regional alt sistemlərinin formalaşmasına və regionlarda dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyən iyerarxiya strukturlarının yaranmasına gətirib çıxara bilər.

4. Münaqişə öz inkişaf prosesində onun uzunmüddətli «özünü bərpa» kömək edən iştirakçıların yeni əlavə dəyər və məqsəd motivlərini yarada bilər. Münaqişənin inkişafı həmçinin davranış strategiyaları ilə bərabər, münaqişəli, hərəkətlər üçün yeni vasitələrin yaranması ilə nəticələnə bilər.

Bununla əlaqədar olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, münaqişə transformasiya oluna, yəni öz inkişafı boyunca «münaqişəli obyektlər», dövlətlərarası ziddiyyətlərin mərkəzində dayanan məsələlər toplusunu və iyerarxiyasının dəyişə bilər. SSRİ ilə ABŞ arasındakı qlobal münaqişə 1945-ci ildən sonra bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Kəskin Karib böhranı rəqiblərin baş-baş toqquşmasında arzuolunan siyasi nəticələrə nail olmağın qeyri-mümkünlüyünün dərk olunmasına gətirib çıxardı. İlk növbədə, «münaqişəli obyektlərin» seçimindəki intensivliyin və dəyişiklərin azaldılması hesabına münaqişənin məlum transformasiyası baş verdi. Bu zaman Sovet İttifaqı ilə ABŞ-n dövlət maraqlarındakı münaqişələr qətiyyən bitib

tükənməsə də hərbi toqquşma ehtimalı az olan qarşılıqlı təsirə çevrildi. Başqa sözlə, bu münaqişədə rəqiblərin güc yolu ilə hər hansı hərəkətlərə məcbur edilməsi «münaqişəli obyektlərin» iyerarxiyasının üst hissəsindən yığışdırıldı.

5. Münaqişə daxil təbiəti (onun iştirakçılarının əsas keyfiyyət xüsusiyyətlərini) - güc səviyyəsini, cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi və siyasi münasibətləri dəyişə bilər.

6. Münaqişə tez-tez integrativ funksiyanı yerinə yetirir - yəni iştirakçı dövlətlərin daxilində solumun (cəmiyyətin, onun siyasi strukturlarının) vəhdətinə onların daxili resurslarının səfərbər edilməsinə şərait yaradır. Bir qaya olaraq, bu funksiyanın yerinə yetirilməsi beynəlxalq-siyasi münaqişədə iştirakçılığın əsaslandırılmasına və ona bəraət qazandırılmasına xidmət edən müvafiq («səfərbəredici») ideologiyanın yaradılması və yayılması ilə müşayiət olunur.

7. Integrativ funksiyanın əks tərəfi differensiasiya funksiyasıdır. O özünü elə şəkildə bürüzə verir ki, məsələn, solumun hər hansı bir hissəsi beynəlxalq-siyasi münaqişəni zəruri və ya qaçılmaz bir münaqişə kimi dərk etməkdən imtina edir, bu münaqişəyə münasibət xətti ilə özünü cəmiyyətin digər hissəsindən ayırır.

Beynəlxalq mühitdə differensiasiya öxünü belə bir amildə də bürüzə verə bilər ki, münaqişə cəmiyyətdə beynəlxalq münasibətlərin digər subyektlərinin «biz və onlar» xətti ilə dərk olunmasına dünyanın «dostlara» və «düşmənlərə» bölünməsinə şərait yaradır ki, bi da çox vaxt rəqiblərin adı çəkilən «demonizasiyası» ilə müşayiət olunur.

8. Beynəlxalq-siyasi münaqişə bir və ya daha çox iştirakçının beynəlxalq statusunun (eləcə də bu cür statusla əlaqəli olan nüfuz anlayışının) dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Məsələn, 1901-1902-ci illərdə Yaponiyanın Çindəki qiyamın yatırılmasında iştirak etməsi və daha sonra 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsində qələbə çalması «gündoğar ölkəni» iri drjavalara sırasına çıxardı və bu da Avropada tanındı.

Böhran münaqişənin xüsusi fazası kimi. Beynəlxalq-siyasi böhranların baş verməsi probleminə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, çünki böhranı təkcə münaqişənin fazası yox, həm də onun «mikrikosmosu» hesab etmək olar ki, burada da münaqişəli münasibətlərin qanunauyğunluqları özünü daha aydın şəkildə büruzə verə bilər.

Dünya elmində vahid «böhran nəzəriyyəsi» mövcud deyil və bir çox alimlər hər hansı beynəlxalq böhranı unikal fenomen hesab etməyə meyl edirlər və düşünülür ki, bu fenomen üçün heç bir ümumi qanun mövcud və universal sxem mövcud deyil. Bununla belə, bizim nəzərimizdəki münaqişə anlayışı kontekstində böhran kimi nəzərdən keçirdiyimiz amilə müəyyən izahlar vermək və böhranlı vəziyyətlərin öyrənilməsinə mümkün yanaşmalı göstərmək olar.

Böhran münaqişənin elə bir subfazasıdır ki, bu subfaza bir və ya bir neçə iştirakçı tərəfindən münaqişəli addımların intensivliyinin kəskin surətdə artması ilə səciyyələnir və münaqişənin daha yüksək və təhlükəli fazaya keçid potensialını ehtiva edir. Böhranı münaqişəli münasibətlərin «qeyri-normal» inkişafı kimi anlamaq düzgün deyil: bu, iştirakçılardan birinin və ya bir neçəsinin hər hansı məqsədlərə tezliklə çatmaq cəhdinin tamamilə qanunauyğun nəticəsi ola bilər. Müvafiq olaraq, böhran zamanı münaqişəli münasibətlərin tam həcmnin dinamizmi kəskin surətdə artır. Böhran münaqişənin bir fazası kim həm «sülh» həm də «müharibə» elementlərini ehtiva edir. «Sülh» fazasında olduğu kimi, burada da diplomatik üsul və vasitələrdən istifadə olunur, amma diplomatiyanın məzmunu tamamilə olur və məcburi səciyyə daşıyır. Müvafiq olaraq, «böhranlı diplomatiyada» sözlərin tərəflərin təklif etdikləri qərarların «qiyməti, eləcə də mübahimsəli məsələlər üzrə diplomatik müzakirələrin nəticələrinin «ehtimalları» nəzərə cərpacaq dərəcədə artır. Böhranda «müharibə» elementləri də aşkardır: tərəflər, bir qayda olaraq, söz tətbiq edilməsi təhlüləsi, hərbi qüvvələrin manipulyasiya dilməsi

şəklində icbarın zəruri hesab etdikləri amillərin müdafiə olunmasında zor tətbiq edilməsi şəklində icbarı davranış formalarından istifadə adirlər. Böhranın bütün iştirakçıları üçün onları zəruri hesab etdikləri amillər müdafiə olunmasında zor tətbiq edilməsi ilə üeyri-zorakı vasitələrdən istifadə olunması arasında gərgin seçim problemi durur. Buna görə də böhrana cəlb olunan bütün dövlətlər üçün əsas problem öz maraqlarının qorunub saxlanması və müdafiəsi,eləcə də müharibə ilə əlaqədar olan ciddi itkilərdən yaxa qurtarmaqdan ibarətdir.

Müasir elmdə münafişənin yeknəsəq tipoloqiyasının mövcud olmamasına baxmayaraq,bir çox alimlər böhranı bir fenomen kimi beynəlxalq münasibətlərin inkişafındakı digər məqamlardan fərqləndirməkdə həmrəlik nümayiş etdirirlər.

Ədəbiyyat

Holsti K. Peace and the War Armed Conflkt and International Order . N.Y. 1991.

James P. Crisis and War. Montreat,1988

IV FƏSİL BEYNƏLXALQ SİYASİ MÜNAQIŞƏLƏR

Beynəlxalq münasibətlər bəşər tarixindən ayrılmaz olduğu kimi, beynəlxalq siyasi münaqişələr də beynəlxalq münasibətlərdən ayrılmazdır. Min illər boyunca təkrarlanan, fərqli sivilizasiya, sosial, geosiyasi əsasda cərəyan edən beynəlxalq siyasi münaqişə hələ tam öyrənilməmişdir.

«Beynəlxalq münaqişə» anlayışının özünə indiyə qədər dəqiq tərif verilməmişdir. Belə bir yaygın tərif daha geniş yayılmışdır: beynəlxalq münaqişə dövlətlər arasında bütün səviyyələrdə və müxtəlif dərəcədə mövcud ola biləcək münasibətdir. Bu mənada münaqişənin dörd mərhələsini göstərmək olar:

- 1) uyğunsuzluğun dərk olunması;
- 2) gərginliyin artması;
- 3) hərbi güc işlətmədən təzyiq;
- 4) müharibə.

Dar mənada münaqişə ölkələrin bir-birinə qarşı hərəkət etdiyi vəziyyətlərə aiddir.

Bir qayda olaraq, bu tərifə dəqiqləşdirərkən münaqişənin və əməkdaşlığın sıx əlaqəsi vurğulanır. Qeyd olunur ki, münaqişə kontekstində sülh, məhdud və total müharibə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Dostluq, müttəfiqlik münasibətləri və əməkdaşlıq heç də düşmənçiliyi istisna etmir, dinc münasibətlərin əldə edilməsi isə hərbi əməliyyatların səbəbinə çevrilə bilər.

Bu baxımdan dünya səhnəsində siyasətin və bütün beynəlxalq münasibətlər sisteminin mahiyyəti kimi münaqişənin anlamını qarışdırmaq lazım deyildir. Belə hesab olunur ki, dünya siyasətinin mahiyyəti münaqişə və dünya səhnəsində ali hakimiyyətin mövcudluğunu qəbul etməyən insan qrupları tərəfindən onun nizama salınmasıdır. Münaqişənin belə anlamına əsaslanan alimlər çox vaxt diqqəti zorakılığın rolu üzərində cəmləşdirərək, onda beynəlxalq

münaqişənin əsas məzmununu görürlər. Belə ki, həmin alimlərin anlamında beynəlxalq münaqişə özlərini mədəni, yaxud (və ya habelə) siyasi cəhətdən bir-birinə zidd hesab edən və ya etnik qrupla, ya da dövlətlə təmsil olunan qruplar arasında mütəşəkkil zorakılığın təzahürüdür.

Beynəlxalq münaqişənin anlayışını konkretləşdirərkən, bəzi tədqiqatçılar onun bu və ya digər sosial birliklə əlaqəsini göstərməyə çalışırlar. Onlar qeyd edirlər ki, «münaqişə» anlayışı bir insan qrupunun (tayfa, etnik, dil, yaxud başqa qrupun) başqa qrupla (yaxud qruplarla) şüurlu qarşıdurmada olduğu vəziyyətlərə tətbiqən işlədilir, çünki qruplar uyuşmayan məqsədlər güdürlər. Bu zaman mərkəzi yer «hakimiyyət» anlayışına verilir.

Bizim fikrimizcə, beynəlxalq münaqişə və beynəlxalq münasibətlər sistemində onun yeri son onilliklərdə daim siyasi xarakter daşmışdır. İstənilən beynəlxalq münaqişə siyasi xarakterə malikdir. Dünya siyasəti sahəsində münaqişələrə gəlincə, bu yanaşmanın tərəfdarları onu dövlətlərarası münasibətlər sistemi kimi təhlil edərkən, belə hesab edirlər ki, ona xas olan münaqişələr dövlətlərin xarisi siyasi qarşılıqlı fəaliyyətinin onların mənafe və məqsədlərinin toqquşmasında ifadə olunan xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Ədəbiyyatda, adətən, gedişat formasından və iştirakçıların konkret tərkibindən asılı olmayaraq beynəlxalq və dövlətlərarası münaqişələr fərqləndirilməmişdir. Belə ki, beynəlxalq münaqişəni beynəlxalq münasibətlər sisteminin iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətlərindəki bu və ya digər ziddiyyətlərin həmin ziddiyyətlərin kəskinləşməsi mərhələsində, tərəflərin bu zərurəti dərk edərək mövcud beynəlxalq şəraitdə tətbiq oluna biləcək bütün məqbul vasitələrdən istifadə etməklə qarşılıqlı açıq hərəkətləri həyata keçirməsi zamanı təzahür formalarından biri kimi başa düşmək təklif olunurdu. Başqa sözlərlə, beynəlxalq münaqişə dövlətlər arasında birbaşa siyasi münaqişədir.

Ölkəmizdə və dünya miqyasında baş verən kəskin sosial dəyişikliklər, bəzi münaqişələrin həlli və əvvəlki beynəlxalq münasibətlər sisteminin dağılmasını müşayiət edən bir çox başqa siyasi münaqişələrin meydana çıxması beynəlxalq və dövlətlərarası münaqişənin siyasi əsasının və spesifik siyasi əhəmiyyətinin fərqləndirilməsi zərurətini göstərdi. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində münaqişənin siyasi məzmununu aşkara çıxarmaq meyli dəyişən reallığın nəzəri cəhətdən qiymətləndirilməsinə yeni cəhdlər doğurmaqdadır. Bu cəhdlər aşağıdakı tərif ifadə etməyə imkan verir:

Beynəlxalq siyasi münaqişə dünya meydanında qarşılıqlı fəaliyyətdə olan sosial birliklər arasında hakimiyyət münasibətləri sistemində daxil olan mənafeələrin toqquşmasıdır.

Başqa sözlə, beynəlxalq siyasi münaqişələr sırasına yalnız dövlətlərin və onların birliklərinin siyasi fəaliyyətinin nəticələri olan münaqişələri deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçılarının istənilən (iqtisadi, informasiya, dini, mədəni, elmi və s.) hərəkətlərinin siyasi aspektləri ilə şərtlənən münaqişələri aid etmək məqsəduyğundur.

Beynəlxalq siyasi münaqişənin belə anlamı həm daxili, həm də beynəlxalq siyasi münaqişələrin, habelə siyasi münasibətlərin öyrənilməsi üçün vacib olan bir neçə nəticəyə gəlməyə imkan verir:

-«beynəlxalq siyasi münaqişə» anlayışı yalnız dövlətlər arasındakı münaqişəyə deyil, həm də dünya meydanındakı hakimiyyət münasibətləri sistemində qarşılıqlı fəaliyyətdə olan istənilən sosial birliklər arasındakı münaqişəyə tətbiq oluna bilər;

-beynəlxalq siyasi münaqişənin tam öyrənilməsi onun özünəməxsus daxili məzmununun, yaranmasının və həllinin ilkin şərtlərinin aşkara çıxarılması ilə yanaşı, daxili və dünya siyasətində onun yerinin və əhəmiyyətinin müəyyən olunmasını tələb edir;

-beynəlxalq siyasi münaqişənin öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalardan istifadə edən müxtəlif milli və beynəlxalq

tədqiqat mərkəzlərinin və məktəblərinin mütəxəssisləri tərəfindən əldə olunmuş nəticələrin müqayisəsi üçün prinsipial imkan açılır.

Tarix göstərir ki, bu və ya digər beynəlxalq siyasi münaqişədə iştirak, onun gedişi və nəticələri ölkələrin, dövlətlərin, xalqların və ayrı-ayrı sosial qrupların taleyinə köklü təsir göstərə bilər. Müxtəlif ölkələrin və xalqların çoxəsrlik tarixi boyunca saysız-hesabsız belə hadisələr baş vermişdir. Beynəlxalq siyasi münaqişələr nəticəsində bir çox ölkələr və xalqlar özlərinin siyasi təsirini, müstəqilliyini, bəzən isə ərazisini itirmiş, yaxud, əksinə, dünyadakı mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Təəccüblü deyildir ki, insanlar həmişə münaqişələri öyrənməyə, beynəlxalq münaqişələrin anlamına dünya meydanındakı siyasi qarşıdurmanı dəyərləndirməyə imkan verən yanaşmalar tapmağa çalışmışlar. Belə yanaşmalardan birini münaqişənin «insanın təbiəti»ndən qaynaqlanması təşkil edir. Əsrlər boyunca insanlar münaqişələrin səbəblərinin və təbiətinin izahını özlərinin və başqalarının təkəbbüründə, məhəbbətində, nifrətində, bəzən isə tibbi müdaxilə tələb edən patologiyada axtarmağa çalışmışlar. Bütün bunları yalnız sülalə mübahisələri, siyasi, yaxud dini çəkişmələr kimi «tipik» münaqişələrdə deyil, həm də münaqişə xarakterli digər sosial təzahürlərdə və proseslərdə (Avropa mətbuatında müsəlman müqəddəslərinin karikaturalarının dərc olunması, korrupsiya, cinayətkarlığın artması və s.) görmək olar. Müasir tədqiqatçılar münaqişələrin təbiəti və səbəbləri haqqında oxşar təsəvvürləri hələ Fukididin b.e.ə. V əsrdə yaratdığı «Tarix»də tapırlar. Bu anlamın tərəfdarları münaqişənin yaşarılığını insan təbiətinin dəyişməzliyi ilə izah edirlər. Əməli siyasətdə belə yanaşmadan istifadəyə misal kimi müharibənin səbəblərinin siyasətdən daha çox patologiya sahəsinə aid olması barədə mülahizələr göstərilə bilər; belə ki, həmin səbəblər fayda və üstünlüyün ayıq başla qiymətləndirilməsindən daha çox xəstə mənəmlilik hissi ilə bağlı

olur. Bu baxımdan Şərq və Qərb arasında barışıq, ilk növbədə, əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinin və əməli məqsədlərin əldə olunmasında ümumilik hissənin dərinləşdirilməsinin psixoloji problemləri ilə bağlıdır. Bu zaman münaqişə bütün ölkələrdə və bütün dövrlərdə mövcud olan, yəni ümumi xarakterə malik əsas ziddiyyətdən törəmə ziddiyyətlərin nəticəsi kimi başa düşülür.

Münaqişələrin anlamına mənafeələrin toqquşması kimi başqa bir yanaşma onunla bağlıdır ki, bu yanaşma tərəfdarlarının fikrincə, istənilən münaqişənin əsasında mənafeə durur. Müxtəlif dövrlərdə bu yanaşmaya N.Makiavelli, T. Hobbs, M. Veber, R. Darendorf tərəfdar çıxmışlar. Mənafeənin özünün təfsirlərinin insan təbiətindən tutmuş ictimai münasibətlərin sinfi mahiyyətinə qədər fərqlənməsinə rəğmə, bu yanaşmanın tərəfdarları istənilən sosial münaqişəni mənafeələrin münaqişəsi kimi anlamağa, nizamlamağa və son nəticədə həll etməyə çalışırlar.

Münaqişənin mənafeələrin, o cümlədən əks, bir-birini tamamlayan və hətta eyni mənafeələrin toqquşması kimi anlamı onun həqiqi səbəblərinin axtarılmasını şərtləndirir. Bu, həm də xammal və satış bazarları ucbatından transmilli korporasiyaların mənafeələrinin toqquşması, dünyanın bu və ya digər regionunda siyasi təsir uğrunda dövlətlərin mübarizəsi, bəzi etnosların digər etnosları tabe, hətta məhv etməyə can atması kimi təzahürlərə də aiddir. Burada mənafeənin, habelə cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində mənafeələrin təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyən edilərək açıqlanması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu barədə irəli sürülən mülahizələrin bütün müxtəlifliyinə rəğmə onların əksəriyyətində belə bir fikir təkrarlanır ki, mənafeə insanın, sosial qrupların, dövlətlərin, yaxud istənilən başqa sosial birliyin həmin sosial birliyin, ölkənin, yaxud dövlətin qorunmasını və inkişafını təmin edən maddi və mənəvi nemətlərə, ehtiyatlara və şəraitə dərk olunmuş tələbatıdır.

Münaqişələrin öyrənilməsi onların təsnifləşdirilməsini, münaqişələrin özünəməxsus xüsusiyyətlər üzrə qruplaşdırılmasını tələb edir.

Tipləşdirmə, yəni münaqişənin bu və ya digər növə aid edilməsi üçün əsas qismində aşağıdakılar çıxış edə bilər: münaqişənin iştirakçıları (məsələn, dövlətlərarası münaqişələr); onların sayı (ikitərəfli, çoxtərəfli münaqişələr); münaqişə iştirakçılarının mənafeələrinin toqquşduğu sahələr (iqtisadi, dini, siyasi münaqişələr); münaqişənin xarakteri və gedişat forması (gizli, açıq, silahlı münaqişələr), münaqişənin müddəti, yaranma səbəbləri və s. Münaqişələrin təsnifləşdirilməsi – müxtəlif konkret münaqişələrin bir qrupda birləşdirilməsi, yaxud eyni tipə aid edilməsi yalnız onların obyektiv xarakteristikalarını əks etdirmir, həm də onların öyrənilməsinin asanlaşdırılmasına xidmət edir.

Siyasi münaqişələr öyrənilərkən onların arasında, birincisi, daxili siyasi və beynəlxalq siyasi münaqişələr fərqləndirilir. Daxili siyasi münaqişələrə dövlətin sərhədləri daxilində cərəyan edən münaqişələr aiddir. Məsələn, bu və ya digər dövlət vəzifəsinə iddaçıların qarşıdurması, siyasi partiyaların arasında, yaxud partiya rəhbərliyində yer uğrunda siyasi xadimlərin arasında rəqabətlə şərtlənən münaqişəli vəziyyətlər, eyni ölkənin müxtəlif siyasi tələblərlə çıxış edən ictimai hərəkatlarının toqquşması və s.

Beynəlxalq siyasi münaqişələrə dünya meydanında, yəni milli-dövlət sərhədlərindən kənarında baş verən siyasi münaqişələr aiddir. Məsələn, müxtəlif dövlətlər və onların ittifaqları, beynəlxalq təşkilatlar, müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən ictimai-siyasi birliklər arasında münaqişələr və s. Burada vurğulamaq vacibdir ki, bütün beynəlxalq münaqişələr siyasi münaqişə deyildir. Ermənistanın Azərbaycan ərazisinin 20 %-ni işğal etməsi ilə nəticələnmiş ermənistan-azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi siyasi münaqişələrin konkret təəcəssümüdür.

İkincisi, beynəlxalq siyasi münaqişələr silahlı və si-

lahsız münaqişələrə ayrılır. Silahlı münaqişə (daha geniş mənada müharibə) dedikdə müasir hərbi konfliktologiyada aşağıdakı xarakteristikalara malik olan münaqişə başa düşülür: mübarizədə iki və ya daha artıq silahlı tərəf bilavasitə iştirak edir; döyüş əməliyyatları heç olmasa minimum mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik səviyyəsində aparılır; silahlı əməliyyatlar münaqişə tərəflərinin kortəbii hərəkətləri kimi deyil, müəyyən daimiliklə həyata keçirilir. Silahlı siyasi münaqişələrə misal kimi 1980-ci illərdə İngiltərə və Argentina arasında Folklend (Malvina) adaları uğrunda baş verən münaqişəni, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini və s. göstərmək olar.

Üçüncüsü, beynəlxalq siyasi münaqişələr onların nizama salınması perspektivi baxımından nəzərdən keçirilərkən siyasi münaqişələrin «çarpışmalar2a (yaxud «döyüşlər»ə), oyunlar»a və «deyişmələr»ə (yaxud «mübahisələr»ə) bölünməsindən istifadə olunur. Bu bölgü ədəbiyyatda geniş yayılmışdır və beynəlxalq siyasi münaqişələrin spesifik xüsusiyyətlərinin və dinamikasının öyrənilməsində çox fəal surətdə cəlb olunur.

«Çarpışma» tipli münaqişələrdə hər bir iştirakçı tərəf digər tərəfi nəyin bahasına olursa-olsun məhv, tabe, yaxud təcrid edilməli olan düşmən kimi qavrayır.

Düşməne mümkün qədər böyük ziyan vurmağa çalışan münaqişə tərəfləri öz məsrəfləri ilə hesablaşmadan, optimal fəaliyyət strategiyasının işlənilib hazırlanmasının qeydinə qalmırlar. Bu münaqişənin iştirakçılarına yalnız qələbə lazımdır, qarşıdurmanın başqa nəticəsi onları qane etmir.

«Oyunlar» iştirakçılarının onların qarşıdurmasını məhdudlaşdıran özünəməxsus çərçivələr yaradan qaydaları rəhbər tutaraq, uzlaşmaz məqsədlərin əldə edilməsi uğrunda mübarizə apardıqları münaqişələrdir.

Bu tip münaqişələrdə rəqiblər özlərini rəşional tərzdə aparır, öz hərəkətlərini hesablayır və mümkün qazanc və məsrəfləri ölçüb-biçirlər. Onlar qələbəyə can atarkən müna-

qişə qurtardıqdan sonra, yaxud hətta münaqişənin gedişində əməkdaşlıq imkanını istisna etmir, digər münaqişə iştirakçısını rəşional düşüncəli tərəfdaş kimi qavrayırlar. Belə münaqişələr bütün iştirakçıların qəbul etdikləri norma və qaydalara sadiqliyi, habelə həmin qaydaların institusional təsbitini nəzərdə tutur.

«Mübahisə», yaxud «deyişmə» tipli münaqişələr üçün münaqişə tərəflərinin bir-birini inandırma metodu ilə, öz dəlillərini irəli sürməklə və əks dəlilləri təkhib etməklə fikrini dəyişdirmək, öz tərəfinə çəkmək lazım olan yanılan, səhv edən opponənt kimi qavraması xarakterikdir. Bu, çəviklik, digər münaqişə tərəfinin mövqeyində baş verən dəyişikliklərin təsiri altında öz mövqeyini və baxışını dəyişdirmək bacarığı tələb edən yüksək rəşional qarşılıqlı fəaliyyətdir. Bu tip münaqişələrdə qarşılıqlı fəaliyyət qaydalarının dəyişdirilməsinə, yaxud fikir ayrılıqları sahəsini məhdudlaşdıran, yaxud əldə edilmiş razılaşmaları təsbit edən yeni qaydaların ifadə edilməsinə yol verilir. Buna misal kimi Rusiya və Yaponiya arasında dörd Kuril adası uğrunda münaqişə göstərilə bilər.

Beləliklə, qarşılıqlı inandırma ilə yanaşı, əməkdaşlıq bu tip münaqişələrin tərkib hissəsidir. Belə münaqişələrə misal kimi mübahisəli problemlərə dair iştirakçıların qarşılıqlı münasibətlərin, o cümlədən ticarət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində maraqlı olduqları beynəlxalq danışıqları göstərmək olar. Müzakirələrin gedişində onlar həm mübahisəli problemin həllində əsas götürüləcək qaydaları, həm də onunla bağılı yaranmış münaqişənin qarşılıqlı münasibətlərin digər sahələrinə təsirini azaltmağa imkan verən üsulu işləyib hazırlayırlar.

Hənsisa münaqişənin sadəlanan növlərdən və tiplərdən hər hansı birinə aid edilməsi bu münaqişəni, rəqib tərəflərin məqsədlərini, qarşılıqlı təsir və bir-birini qavrama üsullarını təsnifləşdirməyə kömək göstərməklə münaqişəli vəziyyətin xarakteri, yaxud inkişaf dinamikası haqqında təx-

mini təsəvvür yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir beynəlxalq siyasi münaqişə insanların fəal, şüurlu məqsədyönlü fəaliyyəti olmadan yarana, inkişaf edə və nizama salına bilməz. Onlar xüsusilə silahlı xarakter daşıyan qarşıdurmanın yalnız qurbanı deyil, həm də fayda əldə etmək məqsədilə münaqişə alovunu qızıqdıran təşəbbüsçüsü qismində çıxış edirlər. Müxtəlif hallarda bu fayda ehtiyatların, sərvətlərin əldə edilməsindən, öz dəyərlərinin təsdiqindən ibarət ola bilər. Lakin siyasət aləmində fayda həmişə bu və ya digər dərəcədə hakimiyyətə münasibətlə müəyyən olunur. Sübut olunmuş hesab etmək olar ki, sosial harmoniya, münaqişəsizlik vəziyyəti real, həqiqi ictimai münasibətlərdə əldə edilə bilməz. Beynəlxalq siyasi münaqişələrin anlamından asılı olmayaaraq, istənilən halda onlar düşünən şəxslərin, yəni şüurlu sürətdə öz qarşısında məqsədlər qoyan və həmin məqsədlərə çatmağa çalışan kəslərin münaqişəsidir.

Bütün bunlar beynəlxalq siyasi münaqişələrə tam sürətdə aiddir. Həmin münaqişələrdə ayrı-ayrı fərdlər, dövlətlər, ictimai hərəkətlər, korporasiyalar, habelə etnik, dini, yaş, peşə, yaxud hər hansı başqa əlamət üzrə birləşmiş ayrı-ayrı sosial qruplar iştirak edir (yaxud iştirak edə bilər). Münaqişə, birincisi, onun predmetini hakimiyyətin əldə edilməsi, yenidən bölüşdürülməsi, saxlanması, yəni siyasət təşkil etdikdə, ikincisi, münaqişə tərəfləri arasında qarşıdurma milli-dövlət sərhədlərindən kənara çıxdıqda beynəlxalq siyasi münaqişəyə çevrilir.

Beləliklə, taxt-taca iddia edən müxtəlif sülalələrin nümayəndələri, yaxud hökuməti formalaşdırmağa çalışan partiyalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə daxili münaqişələrin xarakterik olduğu siyasət sahəsidir. Müstəmləkələr, faydalı qazıntı mənbələri, yaxud başqa ehtiyatlar üzərində hakimiyyət uğrunda dövlətlər, dövlətlərarası itti-faqlar, yaxud fəaliyyəti beynəlxalq meydanda cərəyan edən hər hansı başqa birliklər arasında mübarizə beynəlxalq siya-

si münaqişələrlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, beynəlxalq siyasi münaqişənin iştirakçısı qismində dünya meydanında siyasi qarşıdurma ilə məşğul olan hər hansı sosial birlik çıxış edə bilər.

Müasir siyasi elmdə «güc», ilk növbədə, siyasi münasibətlərin iştirakçısının qüdrətini ifadə edir.

Siyasətin dövlət kimi mühüm subyektinə tətbiqən gücün belə anlamı həm ifrat mənəviyyətçilikdən, həm də siyasi düşüncəsizlikdən qorunma vasitəsi kimi çıxış edir. Dövlətin qabiliyyətinin adekvat qiymətləndirilməsi yalnız onun özünün güc ifadəsində müəyyən edilmiş mənafeələrinin realizəsinə çalışan siyasi birlik kimi nəzərdən keçirilməsi halında mümkündür. Belə müəyyənlətmə iki imkan açır: bütün dövlətləri öz dövləti kimi nəzərdən keçirib qiymətləndirmək üsulu verir, belə qiymətləndirmədə isə yalnız öz mənafeələrinin müdafiəsinə və realizəsinə təkan verməklə kifayətlənməyib, həm də digər dövlətlərin mənafeələrini nəzərə alan siyasət yetirməyə imkan yaradır.

Bu yanaşmanın tərəfdarları gücün anlayışını dövlət qüdrətinin sinonimii kimi nəzərdən keçirərək, qüdrətin amillərinə aşağıdakıları aid edirlər: coğrafi mövqe; təbii ehtiyatlar (ilk növbədə, ərzaq və xammal); sənaye potensialı; hərbi potensial (hərbi texnikanın inkişaf səviyyəsi, hərbi rəhbərliyin keyfiyyəti, silahlı qüvvələrin kəmiyyəti və keyfiyyəti); əhəlinin sayı; milli xarakter; cəmiyyətin mənəvi ruhu; diplomatiyanın keyfiyyəti və hökumətin ölkənin ictimai rəyi tərəfindən özünün xarici siyasətinin dəstəklənməsinə nail olmaq qabiliyyəti.

Beynəlxalq siyasi münaqişələri öyrənərkən gücün zəiflik kimi bir təzahürünə də rast gəlinir. Zəiflik, sadəcə, «əks işarəli» güc olmayıb, özünəməxsus güc – beynəlxalq münaqişə iştirakçısının öz məqsəd və mənafeələrinə çatmaq üçün istifadə etdiyi vasitə, məsələn, vətəndaşların düşmənlə mübarizəyə kütləvi səfərbərliyinin əsaslandırılması qismində çıxış edir.

Beynəlxalq siyasi münaqişədə iştirakçılardan birinin gücü digərinin zəifliyindən ayrılmazdır. Burada həm güc, həm də zəiflik yalnız bir-birinə münasibətdə qiymətləndirilir. Güclü-zəif gütlüyünün mövcudluğu labüd olub, istənilən siyasi münaqişə üçün xarakterikdir. Onun iştirakçıları zaman-zaman gah güclənərək, gah da zəifləyərək, yerlərini dəyişə bilirlər, lakin onlar heç vaxt mütləq güclü və mütləq zəif tərifə çevrilmirlər.

Zəifin gücü, bir qayda olaraq, özünün mənəvi üstünlüyünün təsdiqindən ibarət olur, zəifin fikrincə, nə qədər miqyaslı və inandırıcı olmasından asılı olmayaraq, heç bir məğlubiyyət həmin üstünlüyü aradan qaldıra bilməz.

Uduzmuş müharibələrin, uğursuz təhillərin, məğlub olmuş üsyanların, yaxud seçkilərdə uduzmuş partiyaların iştirakçıları yalnız özlərinin mənəvi üstünlüyündə təsəlli axtarırlar. Psixoloq alimlərin apardıqları eksperimentlər göstərir ki, hər hansı daim uduzan komandanın üzvləri öz məğlubiyyətlərini rəqibin dürüst olmaması, yaxud oyun qaydalarının ədalətsizliyi ilə izah etməyə meyilli olurlar, öz uğursuzluqlarını isə öz mənəviyyatını çox yüksək qiymətləndirməklə kompensasiya edirlər. Bununla əlaqədar demək olar ki, yaxşı niyyətlərdən başqa bir gücə sahib olurlar onların barəsində nəticələrə görə mühakimə yürüdülməsini tələb edirlər; nəticəyə nail olmayanlar isə ilk növbədə onların xeyirxah niyyətlərinin qiymətləndirilməsini tələb edirlər.

Müxtəlif formalarda təzahür edən zorakılıq gücdən istifadənin geniş tətbiq olunan əsas üsullarından biridir. Silahlı, iqtisadi, psixoloji zorakılıq siyasətdə, ilk növbədə, siyasi münaqişələrdə mühüm, çox vaxt həlledici rol oynayır.

«Zorakılıq» anlayışının çoxlu elmi və məişət təfsirləri mövcuddur. Onların dairəsi çox geniş olub, demək olar ki, münaqişədə bütün davranış variantlarını ehtiva edir. Belə ki, hüquqçular zorakılığı başqa adamlara ağrı və fiziki ziyan vurulmasına yönəlmiş, qəsdən törədilən hərəkətlər kimi nrə-

zərdən keçirirlər; bu zaman onlar təsbit edirlər ki, belə dar anlamda zorakılıq bəşər tarixinin bütün dövrlərində müşahidə olunmuşdur. Zorakılıq sosial davranışın geniş yayılmış forması, insanın, dövlətin, yaxud hər hansı başqa sosial birliyin başqalarını öz iradələri ilə etməyəcəkləri hərəkətləri yerinə yetirməyə məcbur etmə imkanını xarakterizə edən ən mühüm əlamətdir. Siyasi münaqişədə zorakılıq bu və ya digər münaqişə tərəfinin rəqibin iradəsinə qarşı hakimiyyət münasibətləri sistemindəki məqsədlərinə çatmaq üçün sərəncamında olan məcburetmə vasitələrinin tətbiqindən ibarətdir.

Siyasətdə zorakılıq vasitəsi, aləti qismində gücün istənilən komponentindən, siyasi münaqişənin bu və ya digər iştirakçısının qüdrətinin istənilən tərkib hissəsindən istifadə oluna bilər. Bunlar həm dövlətin, yaxud regionun coğrafi mövqeyi, həm iqtisadi sanksiyalar, həm də hətta idmançıların, yaxud mədəniyyət xadimlərinin boykotu ola bilər.

Siyasi münaqişələrdə öz mənafeələrinin müdafiəsi üçün sonuncu, bəzən isə yeganə dəlil qismində silahlı zorakılıq, hərbi güc çıxış edir. Onun tətbiqinin miqyasını belə bir fakt göstərir ki, BMT üzvü olan dövlətlərin üçdə birindən çoxu 1990-cı illərin birinci yarısında silahlı münaqişələrə girmişlər. 200-ə yaxın submilli qrup və təşkilat müntəzəm surətdə silahlı zorakılıq aktlarından istifadə edir.

Artıq XIX əsrdə belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, hərbi gücün və ümumiyyətlə zorakılığın tətbiqi üçün sadəcə iradəvi akt deyil, real ilkin şərtlər tələb olunur. Zorakılığın qələbəsi silah istehsalına, deməli, iqtisadi gücə, təsərrüfat vəziyyətinə, maddi vasitələrə əsaslanır. Hərbi güc silahın və hərbi birləşmələrin yalnız kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil, həm də keyfiyyət xarakteristikaları ilə ölçülür. Heç nə ordu və donanma qədər iqtisadi imkanlardan asılı deyildir. Silahlar, heyət, təşkilat, taktika və strategiya, ilk növbədə, istehsalın və nəqliyyat vasitələrin əldə olunmuş inkişaf səviyyəsinə asılıdır.

Dünya müharibələri və sosial inqilablar dövründə bəşər cəmiyyətinin inkişafı belə bir inam doğurmuşdur ki, yaranan problemlərin həlli yalnız zorakılıq, güc sayəsində mümkündür, özü də müvafiq fikirlər müxtəlif və hətta əks ideya-siyasi mövqelərdən səsləndirilmişdir.

Görkəmli alman sosioloqu M. Veber dövlət və zorakılığın ayrılmaz əlaqəsini göstərmişdir. O yazırdı ki, hər hansı dövlət zorakılığa əsaslanır. Zorakılıq heç də dövlətin normal, yaxud yeganə vasitəsi deyildir, lakin o, dövlət üçün spesifik vasitə təşkil edir.

Zorakılığı geniş tətbiq etmiş totalitar rejimlərin süqutu zorakılığın cəmiyyət həyatından kənar edildiyini göstərmir. Zorakılıqdan yalnız siyasi ifratçıların deyil, həm də istənilən siyasi rejimin aləti kimi ən demokratik ölkələrdə belə geniş istifadə olunur. Cəsarətlə demək olar ki, zorakılıq siyasi münaqişənin tərkib hissələrindən biri kimi siyasi münasibətlərin istər daxili, istərsə də beynəlxalq sahəsindən ayrılmazdır.

Silahlı münaqişələrin iki əsas tipli mövcuddur. Birinci tip əsasən daxili siyasi mübarizə, sosial-siyasi, milli, dini və s. mənafelərin toqquşması vasitəsi kimi silahlı zorakılıqdan istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Tarixdə o, vətəndaş müharibələri, üsyan hərəkətləri, silahlı qiyam və çevrilişlərlə təmsil olunur. Əfsanəvi Babəkin rəhbərliyi altında azadlıq müharibəsini buna misal gətirmək olar. Belə müharibələr və silahlı münaqişələr üçün qeyri-nizami hərbi birləşmələrin – partizan dəstələrinin, xalq qoşunlarının, özünümüdafiə dəstələrinin, döyüş drujinalarının, qeyri-dövlət təşkilatlarının və hətta ayrı-ayrı şəxslərin vəsaiti hesabına yaradılmış silahlı birliklərin iştirak etdiyi, aşağı intensivliyə malik döyüş əməliyyatları xarakterikdir.

İkinci tip dövlətlərin, dövlətlərarası ittifaqların və hərbi-siyasi blokların mənafelərinin siyasi toqquşması ilə şərtlənir. Bu tip müharibələri və silahlı münaqişələri, bir qayda olaraq, bütövlükdə cəmiyyətin adından fəaliyyət gö-

stərən dövlətin sərəncamına verməyə hazır olduğu silahlı mübarizə vasitələrinə malik nizami ordular aparırlar. Müharibələrin və silahlı münaqişələrin bu tipinə 1991-ci ildə İran körfəzindəki hərbi əməliyyatlar, ABŞ başda olmaqla beynəlxalq koalisiyanın hal-hazırda İraqda apardığı müharibə və s. aiddir.

Vurğulamaq vacibdir ki, sidahlı münaqişələrin göstərilən tipləri arasında qəti sərhad yoxdur. Vətəndaş müharibələrinin xarici dövlətlərin müdaxiləsinə aparıb çıxardığı, dövlətlər arasındakı müharibələrin isə vətəndaşların silahlanmasını və dövlətlərarası qarşudurmada müvafiq iştirak formalarını doğurduğu çoxlu misallar gətirmək olar.

Silahların daim təkmilləşdirilməsi nəticəsində hərbi gücün tətbiqinin forma və məqsədləri də dəyişmişdir. Nüvə və istilik-nüvə silahının yaranması və yayılması, nüvə silahı ilə sürətlə silahlanma dövlətlər və xalqlar arasındakı münasibətlərdə ziddiyyətlərin həlli üçün müharibələrin aparılması haqqında çoxillik təcrübəni yekunlaşdıran «müharibə siyasi münasibətlərin başqa vasitələrlə davamıdır» ifadəsinə düzəliş edilməsini şərtləndirir. Məşhur hərbi nəzəriyyəçisi K.Klauzevitsin bu ifadəsi keçən əsrin ortalarından başlayaraq həmişə hamı üçün ümumi və şəxsiz əhəmiyyətə malik həqiqət kimi nəzərdən keçirilə bilməz.

Həm siyasət, həm də hərbi elmi belə bir tezi inandırıcı surətdə əsaslandırmışdır ki, dünya nüvə müharibəsi kimi bir müharibə növü dünyanın, hakimiyyətin, yaxud ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsinə aparıb çıxaran rəşional siyasət vasitəsi deyildir, çünki bütövlükdə bəşəriyyətin məhvinə aparır.

Bu fikri irəli sürərkən, nəzərə alınmalıdır ki, birincisi, bu gün «kiçik», yəni lokal nüvə müharibəsinin «böyük» dünya müharibəsinə keçməsi kimi mütləq labüdlük mövcud deyildir, deməli, «kiçik» nüvə müharibəsi təhlükəsi də mövcuddur. İkincisi, adi silahın və nüvə silahının yalnız gücü və dağıdıcı qüvvəsi deyil, həm də onların tətbiqinin nəticələri

daim yaxınlaşmaqdadır ki, bu da adi silahlardan kütləvi sürətdə istifadə olunmasına heç də maneçilik törətmir. Üçüncüsü, müharibə özü olmasa da, istənilən müharibəyə hazırlıq siyasət vasitəsi, siyasi münaqişə iştirakçılarının qarşılıqlarına qoyduqları məqsədlərə çatma aləti olmuşdur, olaraq qalır və qalacaqdır. Dördüncüsü, tarixdən və müasir dövrdən məlum olan bir çox böyük və kiçik müharibələr heç də rəşional siyasətlə şərtlənmir. Çox vaxt silahlı zorakılıqdan istifadə haqqında siyasi qərar qəbul edən şəxslər emosiyaları, dini, sülaləvi, yaxud millətçi meylləri rəhbər tuturlar.

XXI əsrin ilk illəri ehtiyatlı nikbinliklə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: inkişaf etmiş dövlətlərin münaşibətlərində hərbi gücün bilavasitə tətbiqinin əhəmiyyəti azalma meylinə malikdir. Bundan başqa, dünya səhnəsində müasir hərbi-strateji vəziyyət elədir ki, məsələn, terrordan istifadə edən dövlətlərin və ictimai-siyasi hərəkətlərin dəstəklənməsi kimi məqsədlərə çatılması üçün hərbi gücdən istifadə beynəlxalq birliyin cavab reaksiyasını doğurur.

Təəssüf ki, bu, heç də siyasi münaqişələrin artıb silahlı münaqişələrə keçmədiyini ifadə etmir. Əvvəlki tək dünyanın ayrı-ayrı regionlarında hərbi gücdən siyasi münaqişələrdə fəal sürətdə istifadə olunmaqdadır.

Silahlı zorakılıqdan istifadə çox vaxt yeri doldurulmayan ziyan vurmaqla və insan həyatlarını aparmaqla münaqişəni kəskinləşdirir və dərinləşdirir, əks tərəflərin motivləşməsini qısa istəyi ilə gücləndirir. Buna görə də belə bir asılılıq yaranır: «zorakılıq zorakılıq doğurur». Əksər siyasi münaqişələrdə silahlı zorakılıqdan istifadə gec-tez adekvat cavab doğurur.

Lakin buradan həm də yeni bir ideya meydana çıxmışdır: hərbi gücdən məhdud və tənzimlənən istifadə. Bu ideya belə bir ehtimala əsaslanır ki, münaqişənin kəskinliyini artırmaqla (yaxud azaltmaqla), gücdən istifadə olunmasına qarşı tərəfin cavab reaksiyasını diqqətlə təhlil etməklə hətta açıq hərbi əməliyyatlara əl atmadan belə arzuolunan

nəticələrə nail olmaq mümkündür. Bir qayda olaraq, silahlı gücdən «siyasi istifadə» silahlı qüvvələrin səfərbərliyə alınması; digər münaqişə tərəfi üçün maraq doğuran bölgədə öz bayrağının qaldırılması; açıq, yaxud gizli hərbi təhdid və s. kimi hərəkətləri ehtiva edir. Hərbi gücdən belə istifadə həm daxili, həm də beynəlxalq siyasi münaqişələrə xasdır. Bu zaman siyasətçilərin düşündükləri «güc nümayişi» çox vaxt hərbiçilər tərəfindən onun məcburi surətdə əməli tətbiqi zərurətinə aparıb çıxarır.

Bir qayda olaraq, ölkənin, millətin, sosial qrupun beynəlxalq münaqişədə iştirakı onların daxili möhkəmliyinə, daxili münaqişələrin aradan qalxmasına səbəb olur. Çox vaxt bu nəticə sosial birliyin qütbləşməsi vasitəsilə əldə olunur: o, öz tərəfinin beynəlxalq münaqişədəki fəaliyyətini və məqsədlərini dəstəkləyən və dəstəkləməyən qütblərə ayrılır. Sonuncular xarici düşmənin dolayı, yaxud həтта birbaşa dəstəkçisi kimi çıxış etməklə, daxili düşmənlərə çevrilirlər. Nəticədə tədricən beynəlxalq münaqişənin daxili münaqişəyə, dövlətlər arasında müharibənin isə vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi imkanı artır.

Bu risk daxili siyasi şəraitin kəskinləşməsi ilə eyni vaxtda artır. Bununla yanaşı, beynəlxalq münaqişənin birləşdirici funksiyasından öz mənafeləri naminə istifadə etmək istəyi hakimiyyətdə olanların N.Makiavellinin aşağıdakı məsləhətini rəhbər tutmağa bənzər davranışını şərtləndirir: «Müdrək hökmdar özü də şərait imkanverdikdə özünə məharətlə düşmənlər yaratmalıdır ki, onlara üstün gəlməklə daha böyük əzəmət kəsb etsin».

Lakin tarixin təcrübəsi göstərir ki, «özünə düşmənlər yaratmaq müdrəkliyi və məharəti» böhranlı vəziyyətdə köhnə ictimai quruluşu saxlamağa kömək etmir. Beynəlxalq siyasi münaqişə daxili siyasi böhranın detonatoru funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır, onun inkişafına təkan verir və iflasa aparır. Bununla əlaqədar Fransanın Əlcəzairdə, ABŞ-nin Vyetnamda, SSRİ-nin Əfqanıstanda apardıqları müha-

ribələri göstərmək olar.

Bu münaqişələrin «dağıcı» və «təmizləyici» təsirlərinin nisbəti fərqli qiymətlər doğurur, lakin həmin münaqişələrin onlarda iştirak etmiş ölkələrdə sosial-siyasi vəziyyətin dəyişməsində aparıcı rol oynadığını inkar etmək çətindir.

Beynəlxalq siyasi münaqişə ölkənin real gücünün bahalı və qiyməti daim artan göstəricisidir. Bu mənada beynəlxalq siyasi münaqişələr indikator funksiyasını yerinə yetirərək, toqquşan mənafeələrin əhəmiyyətini, hər bir münaqişə tərəfinin öz məqsədlərini reallaşdırmaq üçün tətbiq etməyə qadir olduğu gücü və onun həmin məqsədlər naminə getməyə hazır olduğu qurbanları müəyyən etməyə imkan verir. Bu, münaqişə iştirakçılarının özləri, bəzən isə bütün bəşəriyyətin taleyi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq siyasi münaqişənin ən mühüm funksiyalarından biri onun öz iştirakçıları arasındakı münasibətlərdə mövcud olan problemlərin həllində yerinə yetirdiyi funksiya təşkil edir. Bu funksiyaya verilən ən müxtəlif qiymətləri birləşdirən ümumi fikir ondan ibarətdir ki, münaqişə problemlərin həllinin çox bahalı yoludur. Təəccüblü deyil ki, bu hallarda diqqət mərkəzinə münaqişənin siyasət aləti kimi rolu deyil, münaqişənin qarşısının alınması və həlli yollarının axtarışı gətirilir.

Belə yanaşma qanunauyğundur və prinsiplial etiraz doğurmur. Bununla yanaşı, etiraf olunmalıdır ki, beynəlxalq siyasi münaqişələrin iştirakçıları heç də həmişə özlərinin qarşılıqlı fəaliyyət üsulunu və formasını seçmək, münaqişənin qarşısının alınması və həlli üçün ödəməyə hazır olduqları qiyməti müəyyən etmək imkanına malik olmurlar. Bundan başqa, hətta belə imkan mövcud olduqda belə daha «güclü» tərəf çox vaxt şüurlu surətdə həmin qiyməti ödəməklə münasibətləri münaqişə həddinə qədər kəskinləşdirməyə çalışır. Məsələn, ABŞ və İngiltərə Əfqanıstanda İraqda problemlərin həllinin məhz bu üsulunu seçmişlər.

Bu münaqişələrin əsasında duran konkret tələbatla-

rın və mənafeələrin təhlilinə varmadan qeyd etmək olar ki, onlar ABŞ-nın öz qarşısına qoyduğu xarici siyasət məqsədləri kimi dərk olunmuşdur. ABŞ-nın dünya meydanındakı potensial düşmənlərinə gücünün üstünlüyünü nümayiş etdirməyə çalışması, ölkə daxilində milli mənafeələrin müdafiəsində qətiyyət və dönməzlik göstərmək və bununla da elektoratin dəstəyinə və hökumətin iqtidarda qalmasına nail olmaq istəməsi, ABŞ-nın hüduqları daxilində beynəlxalq hüququn prinsip və normaları ilə hesablaşmaya biləcəyi nüfuz dairəsini və sərhədləri cızmağa, siyasi məqsəduyğunluq baxımından «əxlaqi siyasət» yeritməyə hazır olduğunu sərgiləməyə səy göstərməsi məhz bununla izah olunur. Sadalamanı davam etdirmək olardı, lakin deyilənlərdən aydındır ki, bütün bu məqsədlərin məzmunu həm daxili siyasi sabitliyin, həm də dünyanın Vaşinqton tərəfindən həyati əhəmiyyətə malik milli mənafeələr sahəsi kimi nəzərdə keçirilən regionlarında ABŞ üçün sərfəli sabitliyin saxlanması və möhkəmləndirilməsini ehtiva edir.

İstənilən sosial münasibətlər sisteminin sabitliyi onların öz mənafeələrinin təmin edilməsinə can atan iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətinin, qarşıdurmasının və əməkdaşlığının nəticəsidir. Q. Morgentau yazırdı ki, ictimai münasibətlərdə sabitlik də tarazlıq kimi aydın siyasi mənaya malikdir: tarazlığa nəzarət edən qüvvələr balansı sistemində aparıcı mövqe tutur, çünki hökmranlıq uğrunda mübarizənin nəticəsi ondan asılıdır.

Belə dəyərləndirmə siyasi münasibətlərin və sabitliyin əlaqəsini, bəzən isə onların yerinə yetirdikləri funksiyanın üst-üstə düşdüyünü göstərir. Bu zaman həm qarşıdurma, həm də əməkdaşlıq sabit və ya qeyri-sabit xarakterə malik ola, bu və ya digər siyasi münasibətlər sistemində sabitləşdirici, yaxud sabitliyi pozucu təsir göstərə bilər. Aydındır ki, cinayətkar, yaxud terrorçu qruplaşmaların hətta ən möhkəm, uzunmüddətli, sabit beynəlxalq əməkdaşlığı belə heç də cəmiyyətdəki siyasi şəraitin sabitləşməsinə aparmır.

Beynəlxalq siyasi sistemin sabitliyi onun dinamik sabitliyi meyarı, onun qoruma qabiliyyətinin qarşılıqlı fəaliyyətdə olan sosial birliklərin konkret məqsəd və mənafeələrinin uzlaşması ilə müəyyən edilən xarakteristikası kimi başa düşülə bilər. Vurğulamaq vacibdir ki, siyasi sabitlik heç də açıq surətdə siyasi münaqişəyə qarşı durmur və onunla «qarşılıqlı nəzərdə tutma» və «qarşılıqlı inkar» vəziyyətində deyildir. O, həm qarşılıqlı, həm də əməkdaşlıq əsasında əldə oluna bilər. Tarix və müasir dövr onların iştirakçılarının istər sabit dostluq siyasi münasibətlərinə, həm də sabit düşmənçilik münasibətlərinə dair çoxlu nümunələrlə zəngindir.

Bu gün siyasət sabitlik axtarışının ən məhsuldar yollarından birini onun siyasət prosesinin digər halları, ilk növbədə, münaqişə ilə şərtlənən bir hal kimi nəzərdən keçirilməsi təşkil edir. Bu yol onların qarşılıqlı əlaqəsinin, onlara xas olan funksiyaların üst-üstə düşməsinin və özünəməxsusluğunun aşkara çıxarılmasını, cəmiyyətin həyatında siyasi münaqişənin və siyasi sabitliyin rolunun təhlilini nəzərdə tutur. Burada ən azı iki imkan meydana çıxır.

Birinci imkan sabitliyin ali bəşəri dəyərlər dərəcəsinə qaldırılması və ona ən azı siyasi fəaliyyətdə prioritet (üstünlük) verilməsi ilə bağlıdır. Belə cəhdlər tədqiqatçılar tərəfindən göstərilərək, sabitlik müstəqil dəyər kimi nəzərdən keçirilmişdir. Lakin siyasi sabitliyi diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, reallıqda sabitlik və münaqişəlilik dəyərlər iyerarxiyası vasitəsilə deyil, daha çox özlərinin funksional xarakteristikalarına görə bağlıdır. Belə bir fikir heç də təsadüfən yaranmamışdır ki, Avropa Birliyi kimi birliyin sabitliyi bir çox cəhətdən son onilliklərdə iki ideoloji əks hərbi-siyasi birliyin münaqişəli və ifrat münaqişəli sabitliyi şəraitində təmin olunmuşdur.

Siyasi sabitlik konsepsiyasının işlənib hazırlanmasına ikinci mümkün yanaşma variantı sabitliyin sosial sistemin obyektiv funksional xarakteristikası kimi nəzərdən keçiril-

məsi ilə bağlıdır. Politoloqlar arasında belə bir fikir geniş yayılmaqdadır ki, siyasi sabitliyin tədqiqatçılarının siyasətin sosial-sınıf və geniş mənada sosial əsaslarının qiymətləndirilməsinin aktuallığını tam dərk etmələri zəruridir. Bu əsaslar latent surətdə cəmiyyət üçün məhvedici sarsıntılara transformasiya edə biləcək bütün münaqişə və gərginlikləri ehtiva edirlər. Fikrimizcə, belə yanaşma yalnız münaqişə və sabitliyin funksional təzahürlərinin deyil, həm də siyasi həyatın bütün mümkün hal və təzahürlərinin təhlilinə tətbiq oluna bilər.

Aydınlaşdırmaq vacibdir ki, siyasi sabitlik və siyasi münaqişə heç də qeyd-şərtsiz bir-birinə qarşı yönəlmədikləri kimi, dialektik «bir-birini nəzərdə tutma» və «qarşılıqlı inkar» vəziyyətində də deyildir. Sosial tələbat və mənafehlərin təzahürü olaraq, ictimai münasibətlərin iştirakçılarının dəyişən qüvvələr nisbətini əks etdirərək, həm siyasi münaqişə, həm də siyasi sabitlik sosial prosesləri qiymətləndirməyə, münaqişəlilik və sabitlik «şkalası» qurmağa imkan verir. Lakin bunlar bir-birini nəzərdə tutan, yaxud istisna edən xarakteristikalar olmayıb, bir-biri ilə bağlı olan iki fərqli meyardır.

Münaqişənin idarə olunması münaqişənin dəstəklənməsinə, bitməsinə, yaxud onun gedişinə hər hansı başqa təsir göstərilməsindən ibarət məqsədlərə çatılmasına yönəlmiş fəaliyyətdir.

Buradan aydın olur ki, beynəlxalq siyasi münaqişənin idarə olunması onun hər bir iştirakçısının (heç olmasa, onlardan bəzilərinin) öz qazancının maksimuma çatdırılmasını və məsrəflərinin minimuma endirilməsini təmin edən strategiya işləyib hazırlamasını, yaxud seçməsinə nəzərdə tutur.

«Strategiya» anlayışı perspektivli, köklü, prioritet əhəmiyyətli məqsədin onun əldə edilməsi vasitələri ilə uzlaşdırılmasını, birləşdirilməsini ifadə edir. Müasir beynəlxalq münasibətlər elmində belə bir anlam təşəkkül tapmışdır ki,

istənilən strategiya perspektiv istiqamətləndirici məqsədin məzmunu; kimyə və ya nəyəyə mühüm təsir; bu təsir üsulları və vasitələri ilə müəyyən olunur. Münaqişənin idarə olunması strategiyası bütün sadalanan komponentləri ehtiva edir. Bu strategiyanın seçilməsi xeyli dərəcədə bəyan olunan məqsədlərin real, həqiqi məqsədlərə nə qədər uyğun gəlməsi və mövcud vasitələrin köməyi ilə onların nə dərəcədə əldə edilə bilməsi sualının cavabından asılıdır. Bu sual yalnız rəqibin niyyətlərini aydınlaşdırmaq istəyənlərini qarşısında deyil, həm də «öz» siyasətini və strategiyasını işləyib hazırlayanlar, «öz» vasitələrindən səmərəli istifadə imkanlarını və variantlarını təhlil edənlər qarşısında durur.

Dövlətlərarası siyasi münaqişənin gedişində çox vaxt qarşıduran tərəflərin mövcudluğunun özü göstərilən sualın cavabından asılıdır. Buna görə də onlar rəqibin niyyətlərinə nüfuz etmənin bütün üsullarından – ənənəvi casusluqdan ən yeni kosmik kəşfiyyat vasitələrinə, kompüter modelləşdirməsinə və açıq mətnlərin təhlilinə qədər istifadə etməyə çalışırlar. Bununla yanaşı, istənilən siyasi münaqişə kimi, burada onun iştirakçılarının məqsədləri onların öz tələbat və mənafeələrini dərk etməsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Bu zaman bəyan olunan məqsədlər heç də həmişə həqiqi məqsədlərlə üst-üstə düşmür. Təcrübə göstərir ki, hər iki məqsədlər çox vaxt mənafeələrin yanlış, təhrif olunmuş dərkəninə nəticəsi kimi çıxış edir və istər həmin mənafeələrin məzmununu, istərsə də onların təmin edilməsi imkanlarını obyektiv surətdə təsbit edən real məqsədlərdən fərqlənir.

Rəsmən bəyan olunmuş, həqiqi və real məqsədlərin strateji əhəmiyyətinin aşkara çıxarılması vəzifəsi yalnız faktiki materialın toplanması və təhlili vasitə və metodlarından istifadənin köməyi ilə həll oluna bilməz.

O, nəzəri, bəzən isə həm də dünyagörüşü baxımından qiymətləndirmə tələb edir. Dünya siyasəti səhnəsində cərəyan edən bir çox münaqişələrin barəsində belə bir fikir düzgündür ki, məqsəd və vasitələri diqqətlə uzlaşdıran

məqsəd rasionallığından əlavə, dəyər rasionallığı da mövcuddur. O, sağlam məntiq, yaxud özünüqoruma instinkti baxımından ağılsız, lakin başqa dəyərlərin, şərəf, ideal haqqında təsəvvürlərin prioriteti ilə əsaslandırılan əməlləri nəzərdə tutur.

Beynəlxalq siyasi münaqişənin idarə olunması və bu münaqişə iştirakçılarının strateji ideyaları haqqında mülahizə yürüdərkən, məqsədin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin məqsədin məzmununa göstərdiyi təsiri göstərməmək olmaz. Siyasi fəaliyyətin gedişində onun iştirakçılarının məqsədlərinə düzəlişlər edilir, onlar təkmilləşdirilir, dəyişdirilir, yaxud ümumiyyətlə onlardan imtina olunur, yeni tələbatların və mənafeələrin, yaxud onların reallaşdırılması şərtlərinin yarandığını göstərən yeni məqsədlər meydana çıxır.

Münaqişəli davranışın müxtəlif strategiyaları müxtəlif cür həyata keçirilir. Məsələn kimi qarşıdurmanın tipik strategiyalarından biri olan çəkəndirmə strategiyasının üzərində dayanmaq. Bu strategiya münaqişəni səmərəli surətdə idarə etməyə, sosial-siyasi gərginlik dərəcəsini artırmağa, yaxud azaltmağa, münaqişənin kəskinləşməsində bir pillədən başqasına keçməyə, onun arzuolunmaz kəskinləməsindən qaçmağa imkan verir.

«Çəkəndirmə» strategiyasının mahiyyəti özünün istifadə edilməsi rəqib üçün qəbul edilməz ziyan təhlükəsi doğuran potensialını yaratmaqla rəqibi zorakılığın genişmiqyaslı tətbiqində çəkəndirməkdən ibarətdir. 19-cu əsrin ortalarına qədər uduzan tərəf üçün belə ziyan ərazinin bir hissəsinin itirilməsində, sülalənin, yaxud hökumətin dəyişməsində, qalibin hökmranlığı altına keçmədə, hakimiyyət münasibətləri sistemində öz rolunu və mövqeyini itirməkdə ifadə olunurdu. Nüvə silahının yaranması və yayılması bu strategiyaya daha böyük əhəmiyyət verdi. Təhlükə silahlı münaqişənin gedişində məğlubiyyətlə deyil, toqquşmanın nəticəsindən asılı olmayaraq onun iştirakçılarının mövcudluğunun özü üçün risklə bağlanmağa başlandı.

Nüvə əsrində çəkirdirmə strategiyasının yeridilməsi təcrübəsi sübuta yetirmişdir ki, mümkün çəkirdirmə üçün zəruri olan strateji paritet heç də münaqişə tərəflərinin qüvvə bərabərliyini nəzərdə tutmur. Çəkirdirmə ayrı-ayrı silah növlərinin mövcudluğunda, sayında, yaxud səmərəliliyində asimetriya əsasında da mümkündür. Lakin həmişə və hər yerdə çəkirdirmənin səmərəliliyi rəqibə vurula biləcək ziyanla müəyyən olunur. Məhz mümkün ziyanın qəbul edilməz səviyyəsi 20-ci əsrin ortalarında yalnız SSRİ və ABŞ-nin milli müdafiə mənafeələrini deyil, həm də nisbətən möhkəm beynəlxalq sülhü və dünyada siyasi sabitliyi təmin edirdi. Bu vəziyyətlə mübahisə edərək, əxlaqi, dini, yaxud hərbi-siyasi xarakterli dəlillər irəli sürmək olar. Lakin belə bir fakt mövcud idi ki, hətta SSRİ-nin və ABŞ-nin iqtisadi və hərbi potensialının qeyri-bərabərliyi şəraitində belə onların dostlarının, müttəfiqlərinin və tərəfdaşlarının apardıqları çoxlu münaqişələr, həmin dövlətlərin bu münaqişələrin bir çoxunda bilavasitə iştirak etməsi, hətta Berlin, yaxud Karib böhranı kimi kəskin beynəlxalq siyasi böhranlarda onların bilavasitə toqquşması nüvə fəlakətinə çevrilmədi.

«Çəkirdirmə» strategiyası nə nəzəri, nə də təcrübə cəhətdən beynəlxalq siyasi münaqişənin onu rəhbər tutan iştirakçısının qələbəsinə təminat vermir. Belə ki, «çəkirdirmə» strategiyasının həyata keçirilməsi SSRİ-dən silahlı mübarizə vasitələrinin nəhəng arsenalının yaradılması üzrə hətta böyük dövlətin belə gücü xaricində olan gərginlik tələb etdi. Onlar strateji çəkirdirmə üçün nəzərdə tutulduqları halda, real surətdə yalnız onun zəruri səviyyəsini xeyli üstələməklə kifayətlənməyib, həm də ölkənin imkanlarını üstələyirdi, ən başlıcası, onun təhlükəsizliyin, çiçəklənmənin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi kimi köklü strateji məqsədlərinə və həqiqi mənafeələrinə uyğun gəlmirdi.

Raket-nüvə silahının köməyi ilə «çəkirdirmə» strategiyasının həyata keçirilməsi dünya siyasətinin dinc, sülhün etibarlı olmasına səbəb olmadı. «Nüvə çəkirdirməsi» stra-

tegiyasından ən geniş istifadə dövründə beynəlxalq təhlükəsizliyin səviyyəsini belə bir fakt göstərir ki, həmin dövrdə dünyada qurbanlarının sayı milyonlara çatan 25-dən çox silahlı münaqişə baş vermişdir.

Müasir şəraitdə «yeni nüvə dövlətləri»nin münaqişəli davranış strategiyasını seçməsi və reallaşdırması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümid etmək istərdik ki, Çin, Hindistan, Pakistan kimi ölkələr 20-ci əsrdə nüvə dövlətləri arasında münaqişənin idarə edilməsi təcrübəsindən dərs götürəcəklər.

Münaqişənin idarə olunması strategiyası nə nüvə çəkəndirməsi, nə də hərbi güclə təhdid etmə ilə məhdudlaşmır. Hələ nüvə silahı ilə sürətlə silahlanmanın qızgın çağında görkəmli dövlət xadimi və beynəlxalq münasibətlər sahəsində mütəxəssis H.Kissincer «Milli strategiyanın problemləri» müharizələr kursuna girişdə vurğulayırdı ki, güc obyektiv amillərdən olduğu kimi, psixoloji amillərdən də asılıdır. Müasir silahın ilkin məqsədi qorxutma olsa da, qorxutmanın özü yalnız hərbi deyil, həm də psixoloji problemdir.

Bu gün dünya səhnəsində siyasi məqsədlər çox vaxt qan axıdılmaqla, nəhəng orduların hesabına deyil, ilk növbədə, intellektlə, elmlə, qabaqcıl hərbi texnika və informasiya vasitələri ilə əldə olunur. Sülh və təhlükəsizlik, hərbi güc və müdafiə sənayesi getdikcə daha artıq dərəcədə elm və texnologiya amili üzərində cəmləşir. Lakin işlənib hazırlanan və həyata keçirilən siyasi strategiyaların heç də hamısı qoyulmuş siyasi məqsədlərin məzmunununun formalaşdırılması və səmərəli şəkildə reallaşdırılması üçün elm və texnologiyanın əhəmiyyətinin artdığını göstərmir. 20-21-ci əsrlərin qovuşuğunda beynəlxalq münaqişələrin idarə olunması strategiyalarının təhlili göstərir ki, seçilmiş strategiyanın reallaşdırılmasına əvvəlki tək əhalinin milli tərkibi, onun dini mənsubiyyəti və s. kimi ənənəvi amillər təsir göstərir. Bu amillərin tam nəzərə alınması münaqişənin idarə olunması strategiyasının düzgün seçilməsi və uğurla reallaşdırılması

ehtimalını yüksəldir. Bu zaman çəkincirmə strategiyası heç də uzaq keçmişdə qalmamış, müasir şəraitdə aradan qalxmamışdır.

Beynəlxalq aləmdə siyasi qarşıdurma beynəlxalq siyasi münaqişənin iştirakçılarının mənafeələrinin müəyyən edici təsiri altında baş verir. Bu, beynəlxalq münasibətlərin spesifikasiyindən: mərkəzi hakimiyyətin – legitim məcburetmə inhisarına malik ali orqanın mövcud olmamasından, «suverenliklər plüralizmi»ndən, qeyri-müəyyənliyin qalmasından irəli gəlir. Təcrübə göstərir ki, bu şəraitdə münaqişə iştirakçıları beynəlxalq hüquq normalarının birtərəfli şərhindən və birbaşa pozulmasından çəkinmirlər, öz məqsədləri naminə mənəvi-əxlaqi kateqoriyalarla manipulyasiya edirlər.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində hüquqi və əxlaqi normalar mühüm xüsusiyyətlərə malik olub, mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur və elmdə fərqli təfsirlər doğurur. Tədqiqatçılar, bir tərəfdən, dünyada hüquqi və mənəvi şüur səviyyəsinin ümumi artımını, beynəlxalq hüququn yaradılması, inkişafı və fəaliyyəti prosesində mənəviyyətin rolunun yüksəlməsini qeyd edir, digər tərəfdən isə həm beynəlxalq hüququn, həm də beynəlxalq əxlaqın dövlətlərin və xalqların münasibətlərinin xarakterinə təsirinin nisbətən az irəlilədiyini və buna görə də belə qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəli tənzimləyicisi qismində nəzərdən keçirilə bilinməyəcəyini göstərir.

Beynəlxalq münasibətlərdə hüququn və əxlaqın tənzimləyici rolunun birmənalı qiymətləndirilməməsi heç də bu rolun nəzərə alınmaya biləcəyini ifadə etmir. Beynəlxalq siyasi münaqişələrin iştirakçıları arasında fərqlər nə qədər böyük olsa da, müasir şəraitdə onların hamısı bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsiplərinin təsirini hiss edirlər.

Beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipləri dedikdə beynəlxalq münasibətlərin mövcud səviyyəsini və vəziyyətini, onların xarakterik əlamətlərini ifadə edən və beynəlxalq ak-

torların davranışına ən yüksək, imperativ təsir qüvvəsinə malik, tarixən şərtlənən, hamı tərəfindən qəbul edilmiş əsas normalar başa düşülür.

Əsas prinsiplər müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin dayaqlarının normativ ifadəsini təmsil edir. Onlar beynəlxalq hüququn sosial sistemlərlə, ilk növbədə, siyasi münaqişənin çərçivələri daxilində cərəyan etdiyi beynəlxalq münasibətlər sistemi ilə qarşılıqlı təsir mexanizminə müəyyənədiçi təsir göstərir.

Bu prinsiplər aşağıdakılardır: dövlətlərin suveren bərabərliyi, gücün, yaxud güclə hədələmənin tətbiq olunmaması, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, mübahisələrin dinc yolla nizama salınması, bir-birinin daxili işlərinə qarışmama, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət, hüquq bərabərliyi və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ, dövlətlər arasında əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi.

Bu prinsiplərin bəziləri bir-birinə zidd olub, beynəlxalq aləmdə siyasi ziddiyyətləri tənzimləyən normalardan daha çox münaqişə iştirakçılarının iddialarının qanuniliyinin əsaslandırılması üçün istifadə olunur. Belə ki, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipindən müxtəlif dövlətlərin separatçı hərəkətləri tərəfindən onların milli suverenlik istəyinin əsaslandırılması üçün istifadə olunur. Öz növbəsində, bu dövlətlərin rəhbərliyi ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə müraciət edir. Göstərilən prinsiplərdən belə münaqişəli istifadəyə misal kimi Çeçenistan, Tibet, Yuqoslaviya hadisələrini göstərmək olar.

Beynəlxalq hüquq yalnız müstəqil surətdə beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı qismində çıxış edə bilən subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. O, dövlətdaxili münasibətləri tənzimləmir və bilavasitə tənzimləyə bilməz. Beynəlxalq siyasi münaqişələrin tənzimləyicisi qismində istifadə olunan hüquq və əxlaq normalarının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən, aşağıdakı amilləri nəzərə

almaq zəruridir.

Birincisi, hüquq normaları müvafiq beynəlxalq sazişlərdə, müqavilələrdə və normativ əhəmiyyətə malik digər sənədlərdə təsbitini tapmışdır. Hüququn, o cümlədən beynəlxalq hüququn institusional xarakteri bununla şərtlənir: o, dövlət institutları və hökumətlərarası təşkilatlarla sıx surətdə bağlıdır (BMT və onun orqanları, Avropa Şurası, digər regional təşkilatlar). Beynəlxalq hüquq sistemi hüquq şüuru, hüquq normaları, hüquq münasibətləri və hüquq institutları kimi elementləri ehtiva edir. Ondan fərqli olaraq, beynəlxalq səhnədə qarşıdurmanın mənəvi tənzimlənməsi mexanizmində institutlar yoxdur.

İkincisi, beynəlxalq əxlaq və beynəlxalq hüquq özünün fəaliyyət sahəsinə görə fərqlənir: əxlaq normaları hərtərəfli xarakter daşıyır, hüquq isə hər an məhdud tətbiq sahəsinə malikdir. Beynəlxalq siyasi münaqişələr eyni zamanda hüquq və əxlaq normalarının təsirinə məruz qalır. Məsələn, silahlı münaqişə zamanı hərbi təcavüz həm hüquq normalarının pozulması, həm də mənəvi cinayətdir. Əxlaq normaları hüquq normalarından daha geniş və çevikdir.

Üçüncüsü, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq əxlaq beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsi formalarına, metodlarına, vasitələrinə və imkanlarına görə fərqlənir. Hüquqi tənzimləmə məcburetmə vasitələrindən (beynəlxalq məhkəmə, hərbi, ekoloji və siyasi sanksiyalar, hökumətlərarası təşkilatlardan xaricətmə, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi və s.) istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Beynəlxalq davranışın mənəvi normalarına riayət olunmasının əsas tənzimləyicisi dünya ictimai rəyidir, onun beynəlxalq siyasi münaqişələrin iştirakçılarına təsiri beynəlxalq hüququn təsirindən daha səmərəli ola bilər.

Müasir mərhələdə dünya səhnəsində siyasi qarşılıqlı fəaliyyətin iştirakçılarının sayı artmış, onun xarakteri mürəkkəbləşmiş, köhnə dövlət qurumları dağılmış və yeni dövlət qurumları, o cümlədən beynəlxalq-hüquqi tanınmaya

malik sərhədləri olan milli-ərazi qurumları yaranmış, bir sıra yeni milli-ərazi problemləri yaranmış və köhnə problemlər bərpa olunmuşdur, közərən münaqişələrə getdikcə daha çox «üçüncü tərəf» cəlb olunmağa başlanmışdır.

Dünya siyasi təcrübəsi göstərir ki, müasir dünyada münaqişəlilik beynəlxalq münasibətlərin yalnız iki dünya sisteminin, iki fəvqəldövlətin və s. qarşılıqlıması ilə bağlı olmayan ayrılmaz xarakteristikası kimi təzahür edir. 20-21-ci əsrlərin ayrıcında Şərqi Avropada, Balkanlarda, Mərkəzi Asiyada, İran körfəzində, Qafqazda, dünyanın digər regionlarında beynəlxalq münaqişələr əslində müxtəlif siyasi elitələrin, beynəlxalq aləmdə fəal siyasət yeritməyə can atan milli, dini və digər sosial qrupların mənafələrinin toqquşması olmuşdur.

Qərbdə çox vaxt deyirlər ki, demokratik cəmiyyət liderlərinin münaqişəyə girməmək üçün çoxlu siyasi stimulları mövcuddur. Demokratik ictimaiyyət çox vaxt başqa demokratik dövlətə hücumu xarici siyasətdə uğursuzluq, rəhbərliyin səhlərinin nəticəsi kimi qəbul edir. Bunu nəzərə alaraq, demokrativ dövlətlərin liderləri öz dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətlərində hərbi gücdən istifadə etməyə daha az meyilli olurlar və əhalinin diqqətini daxili problemlərdən yayındırmaq üçün beynəlxalq münaqişələrə daha az ehtimalla müraciət edirlər. Lakin bu tezis heç də həmişə hətta Qərbin ən demokratik ölkələrinin siyasətində belə öz təsdiqini tapmıy.

Demokratii-zm, plüralizm və çəkişmənin başqa cəhəti də mövcuddur. Əməkləşliqlə yanaşı, rəqabəti və mənafələrin toqquşmasını da ehtiva edən çəkişmə sahəsini həm cəmiyyətdaxili, o cümlədən daxili siyasi, həm də beynəlxalq münasibətlər sahəsi təşkil edir. Buna görə də ictimai həyatın istənilən sahəsinin plüralist təşkili totalitar, yaxud avtoritar, ümumiyyətlə hər hansı konkret inhisarçı-mərkəzləşdirilmiş sistemin münaqişəsiz antipodu deyildir. Lakin onun münaqişə potensialı prinsipcə fərqli məzmunu malikdir.

Onun əsasını yaxşı məlum olan hallar təşkil edir: dövlət, kollektivçiliyin istənilən konkret forması onların fəaliyyətinin nə dərəcədə səmərəli və demokratik olmasından asılı olmayaraq, nə bu gün, nə də yaxın gələcəkdə bütün insanların mənafeələrini təmin edə bilməz. İnsanların sayı durmadan artır, onların mənafeələri də eyni fasiləsizliklə çoxalır və ən mühümü, daha rəngarəng olur, çünki hər bir insan təkrarolunmazdır, onun həyatı, şüuru və hissləri də bir çox cəhətdən təkrarolunmazdır və belə insanın onun daxil edildiyi istənilən sosial birliyin mənafeələri ilə tam üst-üstə düşməyən təkrarolunmaz mənafeələri olmaya bilməz.

Bu «təkrarolunmaz» və çox vaxt bir-birinə qarşı duran mənafeələrin siyasi münaqişə formasında mövcudluğu qaydaları təsbit edən və siyasi qarşıdurmanın gedişini tənzimləyən hüquq institutları sayəsində yumşalır. Bu zaman cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin siyasi sabitliyi münaqişənin yatırılmasına deyil, onun iştirakçı tərəflərin mənafeələrinin ödənilməsini təmin edən həllinə əsaslanır. Aydın ki, belə nəticəyə nail olmaq hətta nəzəri cəhətdən belə çətindir, təcrübədə isə münaqişə potensialının xeyli hissəsi ya çoxlu lokal toqquşmalarda sərf olunur, ya da qrupun xarici möhkəmliyinə təkan verməklə, hamın sosial qrup üçün xarici sahəyə keçirilir. Əlbəttə, siyasi plüralizmin təsdiqi, demokratikləşdirmə, o cümlədən qəbul edilmiş xarici siyasət qərarlarının qəbul edilməsinin demokratikləşdirilməsi, dövlətin hüquqi xarakteri cəmiyyətin müxtəlif qruplarının mənafeələrinin ifadə edilməsi, onların dünya səhnəsində təmsil olunması imkanlarını genişləndirir.

Bundan əlavə, vətəndaş cəmiyyətinin normalarına görə, müxtəlif və çox vaxt bir-birinə zidd olan ictimai mənafeələrin dünya səhnəsində təzahürü daha aydın xarakter kəsb etməkdədir. Bu, onunla bağlıdır ki, demokratik cəmiyyətdə beynəlxalq, ilk növbədə, xarici siyasi fəaliyyətə dünya siyasətində özlərinin çox vaxt üst-üstə düşməyən, bəzən isə bir-birinə zidd olan mənafeələrinin təmsil olunmasına iddia edən

ayrı-ayrı sosial qruplar daim təsir göstərir. Bundan başqa, beynəlxalq fəaliyyətə elektoratın genişlənməsi, beynəlxalq aləmdə onların mənafeləri naminə müxtəlif aksiyaların keçirilməsi yolu ilə nüfuzlu sosial qrupların dəstəyinin alınmasına meyli də təsir göstərir.

Köhnə ictimai quruluşun süqutu həmişə cəmiyyətin qütbləşməsi, açıq və kəskin ideya və siyasi rəqabətlə müşayiət olunur. Mübarizə yalnız dünya səhnəsində ayrı-ayrı sosial qrupların spesifik mənafeələrini ifadə etmək hüququ uğrunda deyil, həm də onların mümkün qədər tam reallaşdırılması uğrunda gedir. Bu zaman hətta müxtəlif sosial qrupların zahirən siyasi mənafeərdən uzaq olan mənafeləri belə aydın siyasi xarakter kəsb edir. Bütün təsərrüfat sisteminin böhranı, istehsalın tənəzzülü kəskin sosial-siyasi dəyişikliklər şəraitində labüd olan hakimiyyət strukturlarının səmərəliliyinin aşağı düşməsi artan ictimai narazılıq doğurur və bu, partlayış təhlükəli xarakter kəsb edir. Dünya səhnəsində köhnə nümayəndəlik formalarından imtina edən cəmiyyətdə gərginlik və yeni formaların təşəkkülü prosesinin başa çatması beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid edən kəskin, çox vaxt silahlı beynəlxalq münaqişələr doğurur. Üstəlik, yeni hakimiyyət köhnə sınılanmış vasitələrdən imtina etmə: siyasi sabitliyin və cəmiyyətdə nüfuzun möhkəmləndirilməsi məqsədilə bu gərginliyi beynəlxalq, millətlərarası, milli-ərazi problemləri sahəsinə yönəltməyə çalışırlar.

Milli-ərazi problemlərinin, milli və etnik münaqişələrin kəskinləşməsinin ictimai-siyasi sistemin dəyişməsi şəraitində nəyə gətirib çıxarmasını Yuqoslaviyanın, Çexoslovakiyanın və Rusiyanın nümunəsində başa düşmək olar.

Dar mənada «münaqişənin tənzimlənməsi» münaqişənin idarə olunması üsullarından birini ifadə edir. Ondan istifadə olunması münaqişələrin xitamını, ləğv edilməsini deyil, onların intensivliyinə nəzarət olunmasını nəzərdə tutur. Bu halda məqsəd münaqişənin aradan qaldırılmasından, yaxud qarşısının alınmasından deyil, onun məhsuldar

edilməsindən ibarətdir.

Münaqişələrin nizama salınması üçün onların labüdlüyünü etiraf etmək zəruridir. Onların rolunu dərk etmək, funksiyalarını və təzahür şəraitini, xarakterini aşkara çıxarmaq zəruridir. Münaqişələr prinsipcə siyasətdən ayrılmaz olduğundan, belə yanaşmada başlıca sözlər münaqişənin cərəyanının və inkişafının formaları, ssenariləri, müxtəlif variantları üzərində cəmləşdirilir.

Belə ki, münaqişənin legitimləşdirilməsinə və institutlaşdırılmasına böyük diqqət yetirilir. Bu, yalnız münaqişənin labüdlüyünün, hüquqauyğunluğunun tanınmasında deyil, həm də onun bərsində bütün münaqişə tərəflərinin işləyib hazırladıqları, yaxud qəbul etdikləri müəyyən qaydaların, normaların, qanunların tətbiqində ifadə olunur. Belə qaydalar qismində beynəlxalq sazişlər və konvensiyalar, beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri və rəqlamentləri, müqavilələr çıxış edə bilər. Münaqişənin tənzimlənməsi üçün onların səmərəliliyi və yararlılığı bütün münaqişə iştirakçıları tərəfindən tanınması, bir tərəfin ziyanına digərinə üstünlük verilməməsi, onların tətbiqində heç olmasa formal bərabərliyin təmin edilməsi şərtilə əldə olunur.

Bu qaydaların konkret məzmunu və forması siyasi həyatın özü qədər rəngarəngdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə, müxtəlif siyasi sistemlərdə və müxtəlif siyasi rejimlərdə «yaxşı» beynəlxalq müqaviləyə, beynəlxalq təşkilatların, yaxud birliklərin «yaxşı» nizamnaməsinə verilən tələblər nəinki eyniyyət təşkil edir, həm də ictimai tələbatların məzmunu və təzahür forması dəyişdirildikcə onlara yenidən baxılır.

Demək olar ki, münaqişədə iştirakın qayda və normaları bu və ya digər şəkildə təsbitini tapmış şüurlu, mütəşəkkil və tənzimlənən davranış variantları sistemini təşkil etdikdə institutlaşır. Duel, demək olar ki, tamamilə institutlaşmış münaqişəyə misaldır. Məlum olduğu kimi, onun iştirakçılarının qarşılıqlı qaydası, onun vasitələri, vaxt, mə-

safə, habelə şahidlərin, sekundantların və iştirakçıların duələ qədərki, duel vaxtı və dueldən sonrakı davranışı özünəməxsus məcəllə ilə tənzimlənilir. Siyasi münafişənin institutlaşmasının əsasında sosial cəhətdən legitimləşdirilmiş vasitə və sanksiyaların məcmusu, bu və ya digər hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin təsbit olunmuş qaydası durur.

Elmi və tədris ədəbiyyatında münafişələrin nizama salınması dedikdə çox vaxt tərəflərin münasibətlərindəki düşmənçilik səviyyəsinin aşağı salınması, münafişənin problemlərin birgə həllinin axtarışı məcrasına keçirilməsi ilə bağlı olan məsələlərin işlənilməsi başa düşülür. Bu zaman münafişəli vəziyyətdə nizamasalma, qərarların qəbul edilməsi texnologiyasının, münafişənin dinc həlli, danışıqlar prosesinin, vasitəçiliyin təşkili şərtlərinin öyrənilməsinə və öyrədilməsinə, münafişəyə mümkün təsir metodlarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

«Üçüncü tərəf» termini geniş və ümumi olub, «vasitəçi», «danışıqlar prosesinin müşahidəçisi», «arbitr» kimi mənalarda işlədilir. Üçüncü tərəf qismində vasitəçi, yaxud müşahidəçi statusu daşımayan, lakin tərəflər arasında münafişəli vəziyyətlərin nizama salınması məsələləri ilə məşğul olan istənilən şəxs çıxış edə bilər. Vurğulamaq vacibdir ki, üçüncü tərəf münafişəyə iştirakçılardan birinə yardım göstərmək məqsədilə deyil, məhz onun dinc yolla nizama salınması məqsədilə müdaxilə edir. Birinci halda müdaxilənin xarakterindən asılı olaraq üçüncü tərəf münafişənin birbaşa, yaxud dolaylı iştirakçısına çevrilir. Üçüncü tərəfin danışıqlar yoluna istiqamətlənməsi nəzərdə tutulduqda, adətən, vasitəçilik, xeyirxah xidmətlərin göstərilməsi, arbitraj fərqləndirilir.

Bir qayda olaraq, vasitəçilik dedikdə qarşılıqlı surətdə məqbul qərarın axtarışı prosesinin asanlaşdırılması və optimallaşdırılması məqsədilə üçüncü tərəfin iştirakı başa düşülür.

Özünün məzmunu etibarilə xeyirxah xidmətlər gö-

stərmə anlayışı vasitəçiliyə yaxındır. Onlar özünün son məqsədinə – münaqişənin dinc yolla nizama salınmasına görə üst-üstə düşür, lakin ən yaxın vəzifələrinə, yəni bu istiqamətdə nəyin və necə edilməsinə görə fərqlənir. Xeyirxah xidmətlər münaqişə tərəflərini münaqişəni dinc vasitələrlə həll etməyə sövq etməyə və onlara belə həll üçün şərait təqdim etməyə yönəlmişdir. Bu halda üçüncü tərəf, məsələn, yalnız beynəlxalq siyasi münaqişənin iştirakçıları arasında görüşlərin keçirilməsi üçün öz ərazisini verməklə, yaxud «poçtalyon» rolunda çıxış edərək, bir münaqişə iştirakçısının məlumatlarını digərinə çatdırmaqla kifayətlənə bilər. Vasitəçilik isə, bir qayda olaraq, üçüncü tərəfin münaqişənin nizama salınmasında daha geniş iştirakını nəzərdə tutur. Onun vəzifəsi yalnız danışıqların təşkil edilməsi deyil, həm də onlarda iştirak edərək, qarşılıqlı surətdə məqbul həll düsturu tapmağa kömək göstərməkdir. Buna görə də bəzən vasitəçiliyi və xeyirxah xidmətlər göstərilməsini üçüncü tərəfin münaqişənin nizama salınması prosesində oynadığı fəal (vasitəçilik), yaxud qeyri-fəal (xeyirxah xidmətlər göstərmə) rola görə fərqləndirmək təklif olunur.

Arbitrajın xarakterik əlamətləri (şərtləri) aşağıdakılardan ibarətdir:

1) onun qərarlarının mübahisə tərəfləri üçün məcburi hüquqi qüvvəsi; münaqişə iştirakçıları arbitrajın qərarı ilə razı olmasalar belə, ona riayət etməyə borcludurlar;

2) arbitri (arbitrləri) mübahisə tərəflərinin özlərinin seçməsi.

Sonuncu şərt həm vasitəçilik, həm də arbitraj üçün ümumidir. Vasitəçilik zamanı qarşıduran tərəflər münaqişənin nizama salınması barədə müstəqil surətdə qərar qəbul edirlər. Adətən, vasitəçi qarşılıqlı məqbul qərarın tapılmasında onlara kömək göstərir.

Üçüncü tərəfin münaqişə iştirakçılarına təsir vasitələrinin məcmusunda məhdudiyyətlər və məcburetmələr, məsələn, münaqişənin davam etdirilməsi halında iqtisadi yardım

göstərməkdən imtina, iştirakçılara qarşı sanksiyaların tətbiqi, qarşıduran tərəfləri ayırmaq üçün sülhyaratma qüvvələrinin yeridilməsi, hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi istisna olunmur.

Bütün bu vasitələrdən silahlı münaqişə hallarında onun iştirakçılarını zorakılığa son qoymağa sövq etmək məqsədilə intensiv surətdə istifadə olunur. Lakin onlara çox vaxt tərəfləri dinc həll yolu tapmağa məcbur etmək üçün vasitəçiliklə eyni vaxtda müraciət olunur.

Məcburedici və məhdudlaşdırıcı tədbirlər bəzən razılaşma əldə edildikdən sonra da tətbiq olunur ki, sazişin yerinə yetirilməsi təmin olunsun.

Danışıqlar sadəcə münaqişənin başa çatdırılması, nizama salınması, həlli üsulu olmayıb, həm də münaqişədə iştirak üsulu, onun inkişaf formalarından biridir. Danışıqlara hazırlıq və bu prosesin gedişindəki labüd əməkdaşlıq daxil olmaqla, danışıqlar prosesinin özü həm münaqişənin mərhələlərindən biri kimi, həm də onun iştirakçılarının qarşıdurmalarının idarə olunması üsulu kimi başa düşülə bilər.

İndiyə qədər «danışıqlar» anlayışının məzmununun dəqiq və aydın tərifı yoxdur. Bəzi alimlərin fikrincə, danışıqlar, ilk növbədə, ümumi mənafeələr güdən əməkdaşlığı nəzərdə tutan tədbirdir. Danışıqlar zamanı təzahür edən rəqabət əslində əməkdaşlığın qələbəsini ifadə edir.

Digər alimlər onu əsas götürürlər ki, danışıqlar fərqli mənafeələrin toqquşması zamanı reallaşdırılan strategiyadır, lakin bununla yanaşı, iştirakçı tərəflərin qarşılıqlı asılılığının bütün iştirakçılar üçün əlverişli razılaşmaya gəlməyə imkan verən müəyyən dərəcəsi mövcuddur. Şübhəsiz, tərəflər bir-biri ilə razılaşmayacaqdır, lakin onlar razılaşmaya gəlmək istərdi, çünki nə ləngimə, nə də öz mənafeləri uğrunda mübarizə onlara fayda gətirmir.

Danışıqların iştirakçılarının qüvvələr nisbətindən, onlardan hər birinin mənafeələrinin məzmunundan və əhəmiyyətindən, danışıqçılardan şəxsi üslubundan, danışıqların

formasından, mərhələsindən və aparılma üsulundan asılı olaraq, qarşিদurma və əməkdaşlıq arasında balans gah bir, gah da digər tərəfə doğru dəyişir. Əlbəttə, danışıqlarda istər münəqişə iştirakçılarının qüvvələr nisbəti, istərsə də onların digər qarşিদurma formalarına qabil və hazır olması fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir, lakin başlıcası ondan ibarətdir ki, siyasi münəqişə danışıqlar mərhələsində, yaxud formasında əməkdaşlıq elementlərini ehtiva edir, deməli, daha idarəedilən olur.

Həmı:ayrı-ayrı dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, hakimiyyətdə olan və hakimiyyətə can atan ayrı-ayrı vətəndaşlar, vasitəçilər və bilavasitə maraqlı tərəflər münəqişələrdə iştirak edə, eləcə də danışıqlar apara bilərlər. Lakin təcrübə göstərir ki, bu fəaliyyət sahəsində ixtisaslaşmış, müvafiq hazırlıq keçmiş və zəruri ixtisasa malik şəxslər danışıqları daha uğurla aparırlar. Belə danışıqçının klassik nümunəsi başqası ilə dialoqda öz dövlətinin mənafeələrini təmsil edən diplomatdır.

1990-cı illərin əvvəllərində soyuq müharibənin başa çatması həm də köhnə dünya qaydasının sonunu ifadə etdi. Bu, ikiqütblü dünya idi, beynəlxalq səhnədə əsas güc mərkəzlərini ABŞ və SSRİ təşkil edirdi.

Müxtəlif ölkələrin alim və siyasətçiləri indiyə qədər bu qarşিদurmanın və onunla bağlı münəqişələrin başa çatmasının nəticələrini və əhəmiyyətini müzakirə edirlər. Bəzilərinin fikrincə, soyuq müharibədə ümumiyyətlə qalib olmamışdır və ola da bilməzdi, bütün iştirakçılar uduzmuşdur. Digərlərinin fikrincə, Qərbin soyuq müharibədə qələbəsi aşkardır və sübuta yetirilmişdir. Üçüncülərin fikrincə, SSRİ və ABŞ başda olmaqla iki dünya sisteminin ideoloji və hərbi qarşিদurmasının başa çatması soyuq müharibənin özü üzərində qələbəni ifadə etdi.

Lakin hələ ikiqütblü dünyanı hansı dünyanın əvəz etməsi və yeni dünyada hakimiyyət uğrunda mübarizədə hakimiyyət uğrunda mübarizədə dünya siyasətində hansı

münaqişələrin yarana bilməsi suallarının qəti cavabı yoxdur.

Birinci sualın müzakirəsi müasir dünya elmi üçün xarakterik olan iki konsepsiyayı irəli sürməyə və əsaslandırmağa imkan vermişdir. Birinci konsepsiyaya görə, müasir dünya birqütblüdür. Faktiki olaraq mövcud olan bir qütb ABŞ başda olmaqla demokratik sənaye dövlətlərindən ibarətdir. İlk növbədə ABŞ-da yayılmış olan bu konsepsiyanın tərəfdarları arasında yalnız nəzəriyyəçi alimlər deyil, həm də ABŞ-nin siyasi xəttini işləyib hazırlayan və həyata keçirən əməli siyasətçilər vardır. Bir qayda olaraq, onlar etiraf edirlər ki, birtərəfli liderlik onun itirilməsinə gətirib çıxara bilərdi, buna görə də onlar vurğulayırlar ki, ABŞ-nin tək qütb çərçivəsində liderliyi bir dövlətin ona tabe xalqlar üzərində hökmranlığı deyil, bərabərlər və dostlar arasında birincilik xarakteri daşıyır. Bu nəticə ikinci sualın da cavabını təyin edir: təkqütblü dünyada münaqişələr tək qütblə qarşıdurma ilə bağlı olacaqdır. Çin, Rusiya, Hindistan, yaxud hər hansı başqa ölkə tək qütbə qoşulmadıqda onlara qarşı dura biləcək güclü və nüfuzlu dövlətin meydana çıxmasının qarşısını almaq ABŞ-nin və onun müttəfiqlərinin mənafeələrinə uyğundur. Beləliklə, təkqütblülük konsepsiyası Pax Americana, yəni ABŞ-nin dünyada üstünlüyü ideyasını ehtiva edir. Bu zaman ABŞ-nin aparıcı rolu icra etməsi tabeçilikdə olanlarla münaqişəni şərtləndirir. Bu, özünün mahiyyəti etibarilə qlobal münaqişə olaraq, dünya meydanında hakimiyyət münasibətlərinin bütün sisteminə toxunmuş olardı.

Təəccüblənməyə dəyməz ki, Rusiyada, Avropada, Çində, Yaponiyada, müsəlman ölkələrində və bir çox başqa dövlətlərdə olduğu kimi, belə ideyalar özünə qızgın tərəfdarlar tapmır. Burada yayılan başqa bir konsepsiyaya görə, dünya bir neçə güc mərkəzinin və qütbün qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında inkişaf etməlidir. Bu dünyanın müxtəlif modelləri Qərbi Avropa ölkələrinin müstəqilliyi, Çinin, habelə Asiya-Sakit okean regionunun digər ölkələrinin iqtisadi potensialının və beynəlxalq siyasi nüfuzunun artması kimi amilləri

nəzərə alır. Lakin bu modellərin heç biri onun iştirakçıları arasında münaqişələri istisna etmir.

ABŞ-nın özündə verilən proqnozlar dünya səhnəsində dövlətlər arasında, sivilizasiyalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin saxlanması, yaxud hərbi münaqişələrin iqtisadiyyat səviyyəsinə keçirilməsini nəzərdə tutur. Lakin bu ssenarilərin heç birində dünya siyasətinin gələcəyi münaqişəsiz harmoniya səltənəti kimi təsvir olunmur. Nə Çin, nə də Rusiya qütblər, sivilizasiyalar, yaxud dövlətlər arasında ehtimali qarşıdurma sahəsindən kənar edilmir.

1990-cı illərin ikinci yarısında dünyada münaqişələrin, habelə münaqişə regionlarının sayının azalmağa başlamasına baxmayaraq, müasir münaqişələr onların ifrat qloballaşması, ekoloji fəlakətlər nəticəsində bəşəriyyət üçün ciddi təhlükə doğurur. Soyuq müharibə illərində Şərq və Qərbin qlobal qarşıdurması müəyyən dərəcədə daha aşağı səviyyəli münaqişələrə səbəb olurdu. Fövqəldövlətlər çox vaxt özlərinin hərbi-siyasi rəqabətində onlardan istifadə edərək, eyni zamanda, həmin münaqişələri nəzarət altında saxlamağa çalışırdılar, ən təhlükəli hallarda isə ikiqütblü dünyanın liderləri birbaşa toqquşmadan qaçmaq üçün gərginliyin aşağı salınması üzrə hərəkətlərini əlaqələndirirdilər.

Bu gün mövcud olan bir sıra əlamətlər müasir dünyada dövlətlərin rolunun azaldığını və beynəlxalq təşkilatların və beynəlxalq millətlərin qeyri-dövlət iştirakçılarının rolunun artdığını göstərir. Buna görə də «klassik» dövlətlərarası münaqişələr, demək olar ki, dünya səhnəsindən itmişdir. İsveçli tədqiqatçıların fikrincə, 1989-1994-cü illərdə dünyada mövcud olmuş 94 münaqişədən yalnız dördünü dövlətlərarası münaqişə hesab etmək olar. Bir sıra müasir münaqişələrdə tərəflərin biri onun dövlətlərarası xarakter daşmasında təkid edir. Klassik dövlətlərarası münaqişələrin yerini eyniləşdirmə münaqişələri tutur. Çox vaxt onlar dövlət əsası üzərində deyil, başqa, əsasən milli, dini başlanğıclar üzərində cərəyan edir.

Lakin müasir dünyada hansı dəyişikliklərin baş verməsindən asılı olmayaraq, beynəlxalq münaqişələrin tezliklə beynəlxalq münasibətlər təcrübəsindən yoxa çıxacağını düşünməyə əsas yoxdur.

Ədəbiyyat:

Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. М.,1997

Фельдман Д.М. Конфликты в мировой политике М.,1997

V FƏSİL BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ HƏRBİ GÜC FAKTORU

Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün tətbiqi problemi ən mürəkkəb və geniş problemlərdən biridir. Siyasi prosesdə kompromis axtarışı, qarşılıqlı güzəştlər və razılaşma güc metodlarının tətbiqi və ya tətbiqi hədələmə ilə sıx şəkildə bağlıdır. Onlar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. Hər cür razılaşmaların, o cümlədən beynəlxalq hüququn köməyi ilə rəsmiləşdirilən istənilən razılaşmanın əldə edilməsi müəyyən qüvvələr balansını əks edir. Buna görə

beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiqindən və ya zorla hədələnmədən imtina haqqında mühakimələr ya taktiki gediş, ya utopik düşüncənin yaranması, ya bu münasibətlərin təbiətini dərk edilməməsi ola bilər. Şübhəsiz ki, zordan, xüsusi ilə dövlət müəssisələri, institutlarının tədbirlər sistemi çərçivəsində ixtisaslaşmış, strukturlaşmış zordan istifadənin ən «xalis» növü müharibədir. Müharibənin xüsusi növ ictimai-siyasi hadisə kimi xüsusiyyətləri tələb edir ki, hərbi gücə beynəlxalq münasibətlərin ümumi kontekstində xüsusi yer ayrılısın.

Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi güc faktorunun nəzərdən keçirilməsi zamanı bu məsələnin ən azı iki tərəfini fərqləndirmək lazımdır. Birincisi, bu müharibənin və siyasətin nisbəti problemidir, onun təhlili isə nəinki onların qarşılıqlı təsirini, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə zorun açıq şəkildə tətbiq edilməsini nəticələrini aşkar etməyə imkan verir. İkincisi, bu problem dövlətin hərbi gücünə təsir edən və bu gücü təşkil edən faktorlar problemidir. Birinci tərəf daha sabitdir, o dövlət, dövlətlərarası münasibətlər, xarici siyasət kimi daha ümumi anlayışlar ilə bağlıdır. İkincisi daha hərəkətli və dinamikdir, çünki, burada cəmiyyətin ictimai-siyasi təşkilinin səviyyəsi, istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi kimi faktorlar rol oynayır.

Müharibə və siyasət. Beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün rolunun nəzərdən keçirilməsi üçün qədimdən klassik sayılan müharibə və siyasətin nisbətini xarakterizə edən bəzi əsas müddəaları xatırlatmaq vacibdir. Daha vacib və öz əhəmiyyətini itirməmiş müddəa isə K.Klauzeviçin aşağıdakı fikridir: «Müharibə özlüyündə siyasi aktdır. Müharibə nəinki siyasi akt, həm də siyasətin həqiqi vasitəsi, siyasi münasibətlərin davamı, onun başqa vasitələrlə aparılmasıdır. Onun özünəməxsusluğu isə yalnız vasitələrin özünəməxsusluğudur. ...Siyasi məqsəd sadəcə məqsəddir, müharibə isə yalnız vasitədir və heç vaxt vasitəni məqsəddən ayrı düşünmək olmaz». Müharibə və siyasəti nə ayırmaq, nə müqayisə etmək olmaz,

amma müharibə–siyasətin öz qanunlarına əsasən inkişaf edə bilən xüsusi növüdür.

Dövlətlər, dövlət qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemi bir qayda olaraq mürəkkəb və rəngarəngdir, o heç bir halda yalnız güc metodları ilə bitmir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, zor tətbiqi və ya daha çox rast gəlinən zorla hədələmə olmadan mümkün deyil. Müharibə beynəlxalq münasibətlərin mövcud sistemi çərçivəsində yaranmış ziddiyyətlərin digər metodlarla həll etmək səylərinin puça çıxmasının nəticəsidir. Bu növ ziddiyyətlər böhranın gedişində də həll edilə bilər, yəni tərəflər müharibə həddinə çatan zaman bu və ya digər mülahizələrə görə onu başlamırlar. Nəticədə isə beynəlxalq münasibətlər sisteminin mövcud modeli daha da möhkəmlənə, bu sistem çərçivəsində tarazlıq yenidən paylana, tamamilə başqa qüvvələr tarazlığına əsaslanmış yeni model yarana bilər. Yaranan problemlərin həllinin son üsulu kimi hərbi gücdən istifadə itkilər və fəlakətlər, konfliktin bütün iştirakçıları üçün gözlənilməz nəticələr ilə bağlıdır.

Siyasi və hərbi metodların nisbəti problemi. İlk növbədə dövlət rəhbərliyinin fəaliyyəti kimi siyasətin və dövlətin və onun hərbi qüvvələrini potensial müharibəyə hazırlığının nəzəriyyə və praktikasını əhatə edən hərbi sənət sahəsi kimi başa düşülən strategiyanın real qarşılıqlı təsirdə olduğu sahənin konkret istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır. Nəzərə alsaq ki, bu mürəkkəb problemdə ayrı-ayrı aspektləri fərqləndirmək çətindir, bu istiqamətləri qısaca olaraq belə formulə etmək olar.

Birinci. Siyasət öz fəaliyyətinin əsasına dövlətin ən mühüm maraqlarına cavab verən rəşional rəhbər ideyanı qoymalıdır və ona uyğun olaraq potensial müttəfiqlərini və düşmənlərini təyin etməlidir.

İkinci. Müharibə təhlükəsi yaranan zaman siyasət onun rəhbərini müəyyən etməli və sonra strategiyanı tam hərəkət azadlığı ilə təmin etməli və onu lazımsız yerə sıxış-

dırmamalıdır.

Üçüncü. Siyasət əvvəlcədən strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraiti yaratmalıdır.

Dördüncü. Siyasət güc metodlarından istifadə üçün daha münasib məqamı seçməlidir.

Beşinci. Siyasi rəhbərlik strategiyanı kifayət qədər maddi resruslarla təmin etməlidir.

Altıncı. Siyasət güc metodlarının tətbiqi ilə əldə edilmiş nəticələri bacarıqla istifadə etməlidir.

Siyasət və strategiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin bütün yuxarıda sadalanan aspektlərini dövlətin müharibəyə hazırlığının müxtəlif mərhələlərini -müharibəyə başlaması, aparılması və bitirməsini xarakterizə edən sistemin qarşılıqlı asılı olan halqaları kimi təqdim etmək olar.

Bu istiqamətlərdən hər birinin mahiyyətini açmağa çalışaq. İlk növbədə, ali siyasi rəhbərliyin dövlət qarşısında dayanan vəzifələrin xarakterini dərk etməsinin vacibliyindən danışmaq lazımdır. Dövlət inkişaf etdikcə bu məqsədlər də dəyişir, onların həyata keçirilməsi uzun illər sürə, bir neçə nəslin söylərini tələb edə bilər.

Yeni və ən yeni dövr ərzində bu problemlərin sırasına məsələ, bu və ya digər növ asılılıqdan azadlıq uğrunda, əvvəllər itirilmiş torpaqların birləşdirilməsi, dünya ticarət yollarına çıxış, iqtisadiyyatın inkişafı üçün həyati əhəmiyyətli olan iqtisadi resurslara çıxış, az və ya çox dərəcədə təhlükəsiz inkişafı təmin edən müəyyən hədudlara çatmaq uğrunda mübarizə daxil olmuşdur. Bu vəzifələr sosial və siyasi və texnoloji inkişafın səviyyəsindən, beynəlxalq münasibətlər sistemi çərçivəsində qruplaşmasından asılı olaraq dəyişir, ancaq yenə də onlar konkret olmalıdır.

Göründüyü kimi, dövlətin qarşısında onun inkişafının bu və ya digər dövrdə duran vəzifələrin xarakteri onun beynəlxalq münasibətlər sistemində partnyorlarından hansının onların reallaşmasına mane olacağını, hansının isə şərait yaradacağını, yəni kimin düşmən və kimin mütəffiq

olacağını, müəyyən edir. Vəzifələrin aktuallığından, onların həyata keçirilməsinə mümkün müqavimətin dərəcəindən asılı olaraq, hərbi gücdən istifadə və müttəfiqlərin cəlb olunması məsələsi həll edilməlidir. Düzgün qoyulmuş sual və aydın cavab əhəmiyyətli dərəcədə məsələnin sonucunu müəyyən etməyə imkan verir, bu isə uzun müddətli maraqların reallaşmasında xüsusilə vacibdir. Uzun müddətli maraqların reallaşması uğrunda mübarizə prosesində bir problem ətrafında birləşmiş bütöv bir silsilə müharibələrin yaranması mümkündür. Bu silsilənin dövrü ərzində əsasən düşmənin və müttəfiqin seçilməsində eyni meyarlardan istifadə edilir. Sosiali-qtisadi, siyasi, geosiyasi, demoqrafik və digər faktorların təsiri altında xarici siyasət kursuna belə dövrü yenidən baxılmada, məşhur fikir aşkar şəkildə özünü büruzə verir, yəni dövlətin daimi dostları olmur, onun daimi maraqları vardır.

Bu silsilənin nümunəsi Ruusiyanın XVII əsr siyasəti ola bilər. Böhran və yadelli hücumlar nəticəsində əsrin əvvəlində həyati əhəmiyyətli qərb torpaqlarını itirdikdən sonra, onların arasında Moskvaya gedən yola nəzarət edən Smolensk də var idi, Rusiya öz qüvvələrini itirilmiş torpaqların qaytarılmasına yönəlməli olmuşdu. Bu zaman bütün digər vəzifələr, o cümlədən də Baltik və Qara dənizlərə çıxış ikinci plana keçirdi. Rusiyanın bu istiqamətdə apardığı müharibələr silsiləsi bir neçə onillik davam etmişdi. Bütün bu dövr ərzində əsrin əvvələrində baş verən hadisələrdə iştirak etmiş və rus torpaqlarını işğal etmiş İsveç dövləti Reç Pospolita ilə mübarizədə müttəfiq kimi nəzərdən keçirilir və ona münasibətdə əsasən isveçliləri iqtisadi imtiyazlarla təmin edən əlverişli siyasət yürüdü. Türkiyə və Kırım xanlığı ilə mübarizədə Rusiya həmin dövrdə aktiv hücum addımlarından çəkinirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, qərb torpaqları uğrunda mübarizə xüsusilə inadlı xarakter daşıyırdı və ilkin qüvvələr balansı heç də Rusiyanın xeyrinə deyildi. Ancaq sonda torpaqlar geri qaytarılmışdı və XVII əsrin sonunda qüvvələr

nisbəti o qədər dəyişmişdi ki, Reç Pospolita artıq təhlükə deyildi, onun Rusiyanın xarici siyasətinin obyektinə çevrilməsi üçün zəminlər yaranmışdı. Məhz həmin zaman xarici siyasət prioritetlərinə yenidən baxılması və dənizlərə çıxış vəzifəsi irəli sürüldü. Nəticədə, İsveç uzun müddətə düşməne çevrildi, Ruusiya onunla qızgın müharibəyə girdi, həm də bu mübarizənin ilkin mərhələsində Rusiyanın müttəfiqlərindən biri zəifləmiş Polşa idi. Hərbi konfliktlərin Rusiya üçün növbəti silsiləsi Rus-türk müharibələri oldu. Avropada bu silsilələrdən biri Almaniyanın 1864, 1866 və 1870-71-ci illərdə birləşməsi ilə bağlı müharibələr oldu. Prussiya qoyulmuş məqsədə nail olmağa çalışır, ancaq bu müharibələrdən birində Avstriya onun müttəfiqi, digərində düşmən olur, üçüncüsündə isə Avstriya-Macaristan neytral mövqe tutur.

Əks nümunələr də mövcuddur-dövlətlərin uzun müddətli maraqlarını dərk edilmədən, bəzən onlara qarşı hərbi konfliktlərdə iştirakı. Bu dövlət maraqlarının düzgün anlaşılmaması, xarici siyasətin həddən artıq ideologiyalaşması ilə əlaqədar ortaya çıxa bilər. Məsələn, XVII əsrin ikinci yarısı-XVII əsrdə Avropada sərhədlərin müəyyən edilməsi üzrə sülalə prinsipləri Pfaliya (1688-1697), Polşa (1733-1735), Avstriya (1740-1748), Bavariya (1778-1779) mirası uğrunda bir sıra müharibələrə gətirmişdi. Həmin dövrlərdə bu qanlı müharibələr çətin ki, iştirakçı dövlətlərin maraqlarına toxunurdu. O cümlədən, İspaniya mirası uğrunda müharibə və Yeddiillik müharibə də müəyyən aspektlərdə bu xüsusiyyətlərə malik idi. Yeddiillik müharibə illərində Fransa ingilislərə Kanada və Hindistanda qələbələr çalmağa imkan verərək, Avropa məkanında anti-Prussiya avantyurasına qoşulmuşdu. İdeologiyalaşdırılmış monarxizm düşüncəsi Rusiyanı 1849-cu ildə Rusiya maraqlarına zidd olaraq, Macarıstana yürüşə təhrik etdi. Dövlət maraqlarına toxunmayan konfliktlərə daha güclü partnyorun dalınca gedən (və ya bəzən məcbur edilən) qırğına göndərilən əsgərlər roluna kimi endirilən zəitf dövlətlər də cəlb oluna

bilər.

İkinci istiqamət müharibənin siyasi məqsədinin müəyyən edilməsidir. Müharibənin məqsədi düşmənin və müttəfiqin seçimini, qüvvələr nisbətini, müharibənin aparılması üçün ayrılmış resurs payını, itki verməyə hazır olmanı və s. müəyyən edir. Müharibənin siyasətin davamı olması (ancaq başqa vasitələrlə) mülahizəsindən çıxış etsək, aydındır ki, məqsədin dəqiq qoyulmaması və onun olmaması müharibəyə hazırlığa və onun aparılmasına doğru bütün fəaliyyət əzəldən zərərli, baha başa gələn və eyni zamanda müəyyən mənada mənasız və ciddi uğursuzluqlara və məğlubiyyətə düşər ola bilər.

Müharibənin dəqiq siyasi məqsədinin olmamasının nəticələrinə misal olaraq, Avstriya-Macaristanın 1914-cü il yay böhranı zamanı fəaliyyətini göstərmək olar. Digər tərəfdən, Serbiyanı darmadağın etmək niyyəti aydın görünürdü, Avstriya rəhbər dairələri onu Yuqoslaviya xalqlarının azadlıq mübarizəsinin stimullaşdırıcısı kimi görürdülər. Digər tərəfdən, həmin dövrdə Avstriya-Macaristanın dövlət xadimləri dərk edirdilər ki, Serbiyanın məhv edilməsi nəticəsində elə bir vəziyyət yaranardı ki, imperiya daxilində slavyan əhalisi üstünlük təşkil edərdi.

Məqsədin qeyri dəqiqliyi əvvəlcə qüvvələrin və vasitələrin parçalanmasına, həlledici istiqamətin, əsas düşmənin müəyyən edilməməsinə gətirir. Müharibənin siyasi məqsədi müəyyən edildikdən sonra, strategiyaya seçilmiş məqsədin əldə edilməsi üçün mümkün hərəkət azadlığı vermək lazımdır. Bu xüsusilə əsas qüvvələrin düşmənlərdən hansına qarşı yönəlməyin vacib olduğu koalisiya müharibələrində vacibdir. Bəlkə də, bütün səyləri düşmən koalisiyanın aparıcı dövlətinə qarşı yönəlmək lazımdır. Ancaq belə bir variant da mümkündür ki, daha kiçik düşmənlərin əvvəlcə məhv edilməsi əsas düşmən üzərində qələbə çalmaq üçün müharibənin əvvəlinə nisbətən, daha əlverişli şərait yarada bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, Yeddillik müharibə illərində Fransa

bütün qüvvələrini Prussiya ilə mübarizəyə sərf edirdi, bununla ingilislərə digər məkanlarda imkan yaradırdı, ancaq Fransaya qarşı koalisiyanın «müharrik» məhz İngiltərə idi, ona qarşı mübarizə fransızların müharibədə əsas məqsədi idi. Birinci dünya müharibəsinin başlanğıcında hələ sərf edilməmiş ehtiyatlara və kadr heyətinə malik olmaqla, Rusiya ordusu Avstriya-Macarıstanı məğlub etmək iqtidarında idi. Bu müharibəni gedişini kökündən dəyişə bilirdi. Ancaq Rusiyanın strategiyası siyasi tələbatlara tabe edilmişdi, o, müttəfiqlərin tələblərinə həddən artıq riayət edirdi və bu, yalnız qüvvələrin parçalanmasına deyil, həm də dəqiq strateji planının olmamasına gətirdi. 1914-cü ilin avqustunda müttəfiqlərin təhriki ilə, ilk növbədə siyasi mülahizələrə güdərek, Rusiya komandanlığı tələsik Şərqi Prussiyaya formalaşdırılması tam bitməyən iki qoşun göndərdi. Nəticədə, Rusiya üçün dəyərli olan kadr hissələri məhv edildi və ümumi müvəffəqiyyət əldə etmək şansı azaldı. Darmadağın edildikdən sonra əzəldən baş verən uğursuzluq Rusiya qoşunlarının Almaniya ilə mübarizədə bütün cəbhə boyu fəaliyyətinə təsir etdi.

Ən yeni dövrdə Əfqanıstanla müharibə diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən, bir sıra gərgin problemlərin mövcud olduğunu inkar etmək olmazdı, Sovet İttifaqı onların həllindən boyun qaçırma bilməzdi. Digər tərəfdən, siyasi məqsədlərin qeyri dəqiqliyi, həmin dövrün rəhbərliyi tərəfindən bu ölkənin özünəməxsus cəhətlərinin dərk edilməməsi arzu olunan nəticənin-yəni qələbənin əldə edilməsinə yönəlmiş ölçülərin qarşılıqlı əlaqə sistemi kimi başa düşülən dəqiq stratejiyanın hazırlanmamasına gətirdi. Daha da qeyri-müəyyən isə hansı nəticələrin məhz qələbə hesab edilməsidir. «Beynəlxalq borcun yerinə yetirilməsi» haqda dağınıq şüarlar, SSRİ-nin bu rayonda dövlət maraqlarının qorunması haqda məsələni daha da tutqunlaşdırdı. Həmçinin Sovet ordusunun bu müharibədə məğlub olduğunu demək olmaz, ona görə ki, onun hansı məqsədləri güddüyünü və buna nə qədər

nail olduğunu söyləmək çətindir.

Üçüncü istiqamət strategiyanın fəaliyyəti üçün əlverişli şərtlərin yaradılması siyasətinin hazırlanması ilə bağlıdır. Bu daha geniş sahələrdən biridir. Bura bəzi dövlətlərlə itti-faqların bağlanması, digərilərinin neytrallığının təmin edilməsi daxildir. Müttəfiqin seçilməsi bir sıra faktorlarla müəyyən olunur. Bu müttəfiqin gücüdür. O ilk növbədə, bir sıra amillərdən dövlətin hərbi sistemi, ictimai və dövlət quruluşu, onun demoqrafiyası və iqtisadiyyatı, mədəniyyətinin xüsusiyyətləri, əhəlinin psiloji xüsusiyyətiləri, dövlət rəhbərlərinin şəxsi keyfiyyətləri və s. asılıdır. İkincisi, gələcək mübarizədə potensial müttəfiqin iştirakının dərəcəsi təkcə onun qüvvəsindən deyil, həm də maraqlı olmasından asılıdır. Burada söhbət ümumi maraqların axtarılmasından və ya ən azı real faydaların vəd edilməsindən gedir. (Çox zaman daha sıx birləşdirici maraqlar ümumi düşmənin olmasıdır. Bu zaman «Kimə qarşı dostlaşacayıq?» prinsipi işləyir). Müttəfiqin seçilməsi daha çox coğrafi faktordan asılıdır. O qüvvələrin ilkin qruplaşmasını və müttəfiqlərin gələcək qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edir. Buna misal kimi İtaliya və Prussiyanın Avstriyaya qarşı 1866-cı il müharibəsini göstərmək olar, bu zaman Prussiyalılar üçün əsas fakt italiyanın hərbi qüvvələrinin real gücündən asılı olmayaraq, Avstriya qüvvələrinin əsas teatrından uzaqlaşdırılması idi. Digər bir misal kimi, Almaniya Baş ştabının iki cəbhədə müharibəni strateji planlaşdırmasını və Almaniya qarşı koalisiyanın Birinci və İkinci Dünya Müharibəsi zamanı fəaliyyətini göstərmək olar.

Eləcə də, bu və ya digər dövlətin neytrallığının təmin edilməsi mühüm ola bilər. Məsələn, Fransa-Prussiya müharibəsinin hazırlanması zamanı Prussiyanın xarici siyasətinin həyati əhəmiyyətli məsələsi keçmiş düşmən-Avstriya-Marıstanın neytrallığının təmin edilməsi idi. 1939-1940-cı illərdə Almaniya üçün yalnız hələ də qeyri sabit olan və onu xammal və ərzaqla təchiz edən edən İspaniyanın franko

rejminin deyil, həm də İtaliyanın neytrallığının saxlanması əlverişli idi. İtaliyanın iqtisadiyyatının və hərbi qüvvələrinin müharibəyə girən zaman zəifliyi almanları qüvvələri parçalamaya və ehtiyatları müttəfiqləri saxlamağa sərf etməyə məcbur edirdi. Rusiyanın xarici siyasətinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində səhvləri Yaponiya ilə müharibə ərəfəsində onu faktiki təcrid edilmiş vəziyyətə qoydu. Hətta müttəfiqi Fransa Rusiyanın Uzaq Şərqdə fəallığını dəstəkləmirdi. Bu da məhz hərbi əməliyyatların uğursuzluğunu, mövcud hərbi və iqtisadi ehtiyatlarla effektiv manevr etməsinin qeyri mümkünlüyünü əvvəlcədən müəyyən etdi.

ABŞ-ın İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı təcürbəsi ibrətamizdir. Koreyada müharibə zamanı amerikalılar BMT-in bayrağı altında çıxış etməklə, kifayət qədər əlverişli şərait yarada bildilər. Onlar hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirakı bir sıra dövlətləri cəlb edə bildilər, baxmayaraq ki, onların müharibəyə ümumi payı o qədər də böyük deyildi, bununla ABŞ-ın fəaliyyətinə xarici siyasi dəstək təmin edilmiş oldu. Vyetnam müharibəsi bir başqa mənzərə təqdim etdi. ABŞ-ın əsas müttəfiqləri ondan uzaqlaşmağa üstünlük verdilər, amerikalılara birbaşa dəstəyi isə yalnız onun Asiya-Sakit okean regionundan olan ən dönməz tərəfdarları verdilər.

Siyasət əks tərəfin təbəələrinin hərəkətə gətirilməsi, düşmənin arxa cəbhəsinin yarılməsi kimi mürəkkəb məsələni həll etməklə, strategiyaya kömək edə bilər. Eyni zamanda siyasi rəhbərlik tərəfindən hazırlanacaq və həyata keçiriləcək müxtəlif variantlar da mümkündür. Bu öz tərəfinə dövlətin bütöv bir əyalətinin, rayonunun bu və ya digər səbəbdən düşmənin fəaliyyətini dəstəkləməyə meyilli olan əhalisini öz tərəfinə çəkməkdir. Həmçinin hər hansı sosial qrupu, sinfi, dini qrupu, siyasi partiyayı, ayrı-ayrı şəxsləri, aparıcı xadimlərini öz tərəfinə çəkmək mümkündür. Bu zaman yalnız kəşfiyyat şəbəkəsinin yaradılması deyil, həmçinin əks tərəfə lazımı baxışlar və dəyərlər sistemini qəbul etdirmək kimi

daha geniş və müəyyən qədər perspektivli vəzifələr nəzərdə tutulur.

Siyasətin həll etdiyi daha mühüm vəzifələrin sırasına strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması üçün-ictimai rəyin formalaşdırılmasını aid etmək olar. Söhbət yalnız hərbi əməliyyatların ərəfəsində və ya gedişində təbliğatdan getmir. Daha əhəmiyyətli əhalinin müvafiq ruhda tərbiyə edilməsi kimi uzunmüddətli vəzifədir, onların reallaşdırılmasına tək bir onillik sərf olunmur. Belə bir deyim məşhurdur ki, Sadova və Sedan arasında arasında döyüşü Alman məktəb müəllimi udmuşdu. Bu qələbələri yalnız Prussiyaların daha yüksək savadı təmin etməmişdi, bu savad nəticəsində müasir texnikadan istifadə edən və öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən etibarlı işçilər, dəmir yollar, əsgərlər, məmurlar yaranmışdı. Uzun illər ərzində, məktəbdən başlayaraq, almanların düşüncəsində müəyyən ideyalar kompleksi yaranmışdı ki, hərbi gücün əsas komponenti olan mənəvi faktorun məqsədyönlü yaradılması aparılırdı. Bu möhkəm yeridilmiş baxışlar nəinki hökumətə sülh dövründə müəyyən siyasəti aparmağa aparmağa imkan verirdi, həm də almanları nəyin naminə qan tökdüklərini aydın bilən və ya bildiklərini güman edən əsgərlərə çevirirdi. Məktəbin və dövrü mətbuatın həll etdiyi sonrakı vəzifələr, ictimai rəyi manipulyasiya edən bütöv bir sistemlə tamamlanmışdı.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Avropanın paytaxtlarının meydanlarında isterika həddinə çatmış qəzəblənmiş izdihamlar yığılırdı. Şüurun kütləvi formalaşdırılması (güclü təzyiq mexanizmi ilə yanaşı) tək-cə müharibə dövrünün ağırlığını çəkmək üçün deyil, həm də müharibələrə hazırlıq üçün vacib oldu. Eləcə də, əks tərəfin ictimai rəyinin formalaşdırılması vəzifəsi mühüm ola bilər. Burada söhbət pasifist və digər beynəlxalq təşkilatların məqsədyönlü fəaliyyətindən, müharibənin dəhşətləri ilə, yaxud öz qüdrətini göstərməklə qorxutmaqdan, yəni müqavimət göstərmək ira-

dəsini qıracaq hər şeydən gedir. Daha perspektiv isə əks tərəfə, və ya ən azı onun rəhbər təbəqəsinə öz dəyərlərini qəbul etdirmək ola bilər. Artıq XVII-XIX əsrlərin qovşağında bir çox Avropa dövlətlərinin Maarifçilik ideologiyasının ideyalarına şərik olan rəhbər dairələri bayraqlarında bu şüarlar yazılmış Fransa qoşunlarına effektiv müqaviməti təşkil edə bilmədi. XX əsrdə bu və ya digər ideologiyaları yaymaq prosesi əvvəlcə psixoloji müharibə mexanizmləri, daha sonra isə əks tərəfə nəinki ayrı-ayrı baxışları, həmçinin öz mədəniyyətini, dünya görüşünü, qarşıda duran problemləri və onların həllini qəbul etdirməyə imkan verən informasiya texnologiyaları ilə tamamlandı. Bu sahədə əldə edilən nəticələr çox zaman bütün ehtimalları üstələyirdi. İkinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında nəinki Fransa cəmiyyətinin yuxarı təbəqələri, həm də daha geniş dairələri həlledici məqamda mübarizə etmək iradəsini iflic edən məğlubiyətçiliyə məruz qalmışdılar.

Bəşər sivilizasiyasının müasir mərhələsində bu sahədə hərbi və siyasi metodların nisbəti daha mürəkkəb xarakter kəsb edir. Əhalinin elan olunmuş məqsədlər naminə itki verməyə hazır olması müharibənin gedişinə əhəmiyyətli təsir edə bilər. 1968-ci ilin əvvəlində Cənubi Vyetnamın milli azadlıq cəbhəsinin kütləvi hücumu hərbi nöqtəyi nəzərdən onlar üçün baha başa gəldi, ancaq siyasi planda, müharibənin ümumi gedişi baxımından açıq üstünlük əldə edildi. Müharibəyə münasibəti Amerika Birləşmiş Ştatlarının özündə də kökündən dəyişməyə nail olunmuşdu və burada müharibəyə qarşı əhval ruhiyyə geniş yayılmaqda idi. Təsadüfi deyil ki, «Səhrada tufan» əməliyyatının gedişində, ABŞ-ın komandanlığı döyüşlər zonasında bütün məlumatı sərt nəzarət altına almışdı. Fars körfəzi və Yuqoslaviyada hərbi əməliyyatların gedişində «dünya ictimai rəyinin» formalaşdırılması üçün real faktlar deyil, kütləvi informasiya vasitələrinin yaratdığı obrazlar dəyərli idi. Cinayətkarların və qəhrəmanların rollarının əvvəlcədən təsvir olunduğu,

yaxşı qurulmuş səhnələrin vaxtında verildiyi «virtual gerçəklik» kütləvi şüur üçün hadisələrin real vəziyyətindən olduqca daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəhayət, siyasət strategiya üçün dövlətin hərbi qüvvələrin yaradılması və saxlanması, lazım olduqda isə, müharibənin aparması üçün nə qədər resurs vermək məsələsini də həll etməlidir. Qüdrətli iqtisad potensial özlüyündə dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmir. İstehsalın inkişafında gerilmə, hərbi xərclərdə qənaət etmək səyləri faciə ilə nəticələnmə bilər. Ancaq əks ifratlılıq da təhlükəlidir. Silahlanma sisteminin vaxtından əvvəl genişləndirilməsi müharibənin başlamasına gətirir. Bu İkinci Dünya müharibəsinin ərəfəsində Fransa və İtaliyada olmuşdu.

Hərbi xərclərlə bağlı həddən artıq gərginlik bütövlükdə iqtisadiyyatın destabilizasiyasına, ciddi daxili sarsıntılara gətirə bilər, bu isə sonucda dövlətin xarici siyasi mövqeyini zəiflədə bilər. Bu mülahizələr heç də həmişə yeni silahlanma sistemlərini və hazırlıq proqramlarını inkişaf etdirməyə hazır olan hərbi rəhbərlər tərəfindən nəzərə alınmır. Eyni zamanda, nə yüksək dərəcə də effektiv silahlanma sistemlərinin yaradılması, nə geosiyasi proqramların uğurlu yerinə yetirilməsi millətin həddən artıq gərginlik nəticəsində zəifləmiş həyat potensialını kompensasiya edə bilməz. Əks tərəfə silahlanmanı qəbul etdirməklə, onun iqtisadi cəhətdən zəiflədilməsi aparıcı dövlətlərin xarici siyasi arsınalına daxil olmuşdu. Ona görə, şübhəsiz ki, bu növ məsələlər ilk növbədə siyasi rəhbərliyin səlahiyyətindədir, o, məsələni bütövlükdə nəzərdən keçirir, qərar qəbul edir və lazım olarsa, ona görə məsuliyyət daşıyır. Hərbi gücü təşkil edən problem xüsusi araşdırma tələb edir.

Hərbi gücdən uğurla istifadəni təmin edən siyasi rəhbərliyin fəaliyyətinin *dördüncü istiqamət* hərbi əməliyyatların başlanması üçün münasib məqamın seçilməsidir. Burada düşmənlərin dəqiq müəyyən edilməsi və koalisiyanın formalaşdırılması, lazımi dövlətlərin neytrallığının təmin

edilməsi, daxili və xarici siyasi mövqeyin və onun perspektivlərinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi və hərbi potensialların nisbəti, onların mümkün iştirakçılarının qüvvələr gərginliyinə tab gətirmək imkanları problemləri ilə sıx bağlıdır. Eləcə də vuruşan tərəflərin mümkün cavabdehliyi məsələsi vacibdir-kim və hansı şərtlərdə konfliktin təşəbbüsçüsü, yəni təcavüzkar, və kim-müdafiə olunan tərəfdir. Çox zaman müharibənin başlaması üçün vaxtın seçilməsi hərbi qüvvələrin tez dəyişən birbaşa nisbəti ilə müəyyən olunurdu, bu zaman hərbi mülahizələr çox zaman üstün tutulurdu,

Uğurlu seçimə misal kimi, Prussiyanın Avstriyaya qarşı 1866-cı il müharibəsini göstərmək olar, bu zaman sonuncu hələ də 1859-cu il müharibəsindən dirçəlməmişdi. 1914-cü il iyul böhranı zamanı Almaniya hökuməti Almaniyanın 1914-cü il üçün yenidən silahlanmasının bitməsi faktını rəhbər tuturdu, Fransa və Rusiyanın yenidən silahlanma proqramı isə 1917-ci il üçün tamamlanmalı idi. 1914-cü il üçün Almaniya və onun potensial düşmənləri arasında parçalanma maksimal idi, bundan sonra o, ancaq azalmalı idi. Nəticədə, müharibənin qaçılmaz olduğu hesab edərək, Almaniya hökuməti müharibəni məhz 1914-cü ildə başlamağı qət etdi. Bu hal bir növ müharibənin başlamaq haqda qərarın əsasən digər qrup faktorların təhlili əsasında qəbul olunmasına mənfi nümunədir. Nəticədə Almaniya hökuməti Klauzeviçin mülahizəsini baş ayaq etdi, böhran dövründə xarici siyasəti strategiya mülahizələrinə tabe etdi. Almaniya xarici siyasətinin manevr imkanları kəskin şəkildə azaldı, beynəlxalq təcrid olunma təhlükəsi yarandı.

Çox zaman, müharibəni başlamaq haqqında qərar qəbul edərkən, hökumət daxili problemləri də nəzərə almalı idi. Kəskin daxili siyasi böhran potensial düşmənin fəallığını iflic edə bilər. Digər tərəfdən, bu böhran onu daha da fəal, avantürist əməllərə sövq edə bilər, bu zaman müharibədə daxili ziddiyyətlərin azaltmaq üçün vasitələr axtarırlar. Tarixi təcrübə göstərir ki, burada edilən səhv xüsusilə baha ba-

şa gələ bilər. Bu səhvə misal kimi III Napoleonun Fransa-Prussiya müharibəsini başlanğıcında fəaliyyətini göstərmək olar.

Ancaq müharibəni başlamaq üçün zamanın seçilməsinə həm də potensial düşmənin daxilində qeyri sabitliyin artması təsir edə bilər, bu isə onun qərarlılığının və imkanlarının azalmasına gətirir. Rejimi yeni qüvvə ilə yüksəltmək və narazı olanları susmağa məcbur etmək üçün «kiçik yenilməz müharibəni» başlamaq niyyəti müəyyən müddət üçün yerinə yetə bilər, ancaq uğursuzluq olarsa, daha güclü miqyaslı daxili sarsıntılar təhlükəsi yaranır.

Bəşinci istiqamət siyasi rəhbərlikdən hərbi komandanlığın sərəncamına kifayət qədər imkanları təqdim etməyi tələb edir. Burada söhbət yalnız məsələnin iqtisadi tərəfindən deyil, siyasi rəhbərliyin prerogativi olan uzunmüddətli siyasi planlaşdırmadan, proqnozlaşdırmadan gedir. Öz siyasətinin bütövlükdə əsas məqsədini müəyyən edərkən, müharibəyə hazırlıq və başlamaq haqda qərar qəbul edərkən, dövlətin rəhbərləri qoyulmuş məqsədlərə hansı konkret vasitələrlə nail olmağı müəyyən etməli və hərbi qüvvələri lazımi vasitələrlə təmin etməlidirlər. Yalnız ali siyasi rəhbərliyi həyata keçirən hökumət dövlətin iqtisadiyyatının hansı gərginliyə tab gətirəcəyini, əhalinin itkilərə nə qədər dözümlü olacağını və s. qət edə bilər.

Bu siyasi qərarların rolu hərbi qüvvələrin təchizatı və genişləndirilməsinin miqyası və bahalığı artdıqca, artmışdı. Artıq XVII-XVIII əsrlərdə müharibəyə hazırlıq vergilərin artırılması və vəsaitin yığılması, əsgərlərin çağırışı, təlimi donanmanın təchizatı üçün bir neçə il tələb edirdi. Bir neçə illər ərzində yaradılan və inkişaf etdirilən, daha baha başa gələn və mürəkkəb silahlanma sistemlərinin ortaya çıxması, lazımi infrastrukturun yaradılması, təşkilat tədbirlərinin aparılması-bütün bunlar siyasi qərarlara artan tələblər qoyur. Səhvin dəyəri həddən artıq artmışdır. Məsələn, dənizdə müharibəyə hazırlıq baha başa gələn gəmi tikintisi proqram-

larının həyata keçirilməsi üçün bir-iki onillik çəkkə bilər. Gələcək əməliyyatların xarakterini proqnozlaşdırarkən edilən səhv müharibə üçün az faydası olan çoxlu sayda gəmilərin yaranmasına və eyni zamanda lazımı gəmilərin olmamasına gətirmişdi. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın dəniz nazirliyi əsas potensial düşməni İngiltərə hesab edərək, dönanmanın yaradılmasını kreyser müharibəsi ideyasına yönəltdi. Nəticədə, Yaponiya ilə müharibə zamanı böyük büdcə vəsaiti eskadra döyüşlərinin aparılması üçün az əlverişli olan kreyserlərin və kreyser tipli zirehli gəmilərin yaradılmasına sərf olunmuşdu. Onlar Rusiya-Yaponiya müharibəsinin gedişinə demək olar ki, heç bir təsir etməmişdilər. Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində aparıcı dövlətlər yəni dənizdə silahlanmaya başladılar, drednoutlar bir növ «böyük dövlətlər klubu»na buraxılış vəzifəsinə çevrildi. Ancaq sualtı gəmilərin, qayıq əleyhinə və desant gəmilərinin tikilməsinə, müvafiq əməliyyatların aparılmasına az diqqət ayrılırdı. Bununla belə məhz onlar (və ya onların olmaması) dənizdə müharibənin gedişinə mühüm təsir edir.

Silahlı mübarizənin aparılması üçün kifayət qədər vasitələrin təmin edilməsi məsələsində siyasi qərarların əhəmiyyəti xüsusilə ona görə böyükdür ki, peşəkar hərbcilər çox zaman keçmiş konfliktlərdə yaranmış təcrübələrinin əsiri ola bilərlər. Onun əsasında operativ planlar işlənib hazırlanır, silahların işlənməsinə tələblər qoyulur, qoşunlar hazırlanır və əhali mənəvi-psixoloji hazırlanır, iqtisadiyyata tələblər irəli sürülür. (belə bir həqiqət doğrudur ki, generallar həmişə keçmiş müharibəyə hazırlaşır). Birinci Dünya müharibəsinin mövqe cəbhəsini təkrar edən Majino xəttinə qoyulmuş minlərlə frank Fransaya vaxtında lazımı miqdarda müasir silahlı qüvvələr yaratmağa imkan vermədi. «Majino axmaqlığı» yalnız fransız hərbcilərinə deyil, həm də dövlətin siyasətinə bütövlükdə, əhalinin əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir etdi. Kifayət qədər qənaətbəxş iqtisadi potensialına malik olarkən, fransız siyasətçiləri öz silahlı qüvvələrini lazımı müba-

rizə vasitələri ilə təmin edə bilmədilər. Almanlar 1940-cı ildə fransızlara onların hazırladıkları deyil, başqa növ müharibəni aparmağa vadar edə bildilər. Öz növbəsində Almaniya da İkinci Dünya müharibəsi dövründə hər biri xüsusi vasitələr tələb edən iki müxtəlif istiqamətlərdə mübarizə aparmalı oldu. Sovet İttifaqına qarşı müharibə üçün zirehli tank texnikası, səhra topları, müvafiq nəqliyyat vasitələri, ordunu dəstəkləyən aviasiya ilə təchiz olunmuş böyük quru qoşunları lazım idi. Məhz bu müharibə Almaniyanın iqtisadi potensialının böyük hissəsini apardı. Müharibənin həm Atlantik okeanı, həm də Aralıq dənizində aparılması tamamilə fərqli silahlar və hazırlıq aparmağı tələb edirdi. Hətta bütün Avropanın iqtisadiyyatını tabe etsə də, üçüncü Reyx bu müxtəlif istiqamətli vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədi.

Siyasətçilərin müharibə aparmaq üçün irəli sürdükləri maddi vəsaitlərin kifayət etməsi problemi həmçinin müharibənin aparılması üçün hansı miqdarda iqtisadi resursların verilməsini, mövcud hərbi qüvvələrin hansı hissəsinin hərbi əməliyyatların gedişində «sərf olunması», hansının isə müharibədən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemi üzrə partnyorları ilə qarşılıqlı əlaqələrində üçün saxlanması məsələlərinə toxunur.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra iki fəvqəl dövlət arasında raket-nüvə silahlanması daha qüdrətli və bahalı sistemlərin yaradılmasına gətirdi. Bu silahlanmanın xarakteri şübhəyə yer qoymurdu. Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovet İttifaqı onları bir-birinə qarşı yaradırdılar. Nəticədə, ikinci və üçüncü dərəcəli hesab olunan istiqamətlərə lazımı diqqət verilmirdi və hər iki tərəf bəzən kiçik və lokal konfliktlərin həlli, üsyançıların yatırılması, sərhəd toqquşmalarında iştirak etmək üçün vasitələr axtarırdılar. «Çevik reaksiya», «bir böyük və bir kiçik müharibə», «bir yarım müharibə», «ikiyarım müharibə» konsepsiyaları ortaya çıxmağa başladı.

Nəhayət, *altıncı istiqamət* siyasətdən zor tətbiqi ilə

əldə edilmiş nəticələrdən məharətlə istifadə etməyi tələb edir. İlk növbədə söhbət müharibəni sona yetirmək, onun nəticələrini rəsmiləşdirmək məharətindən, sonucda isə-sərf edilmiş səylərin və əldə edilən nəticələrin nisbətindən gedir. Siyasətçilər tərəfindən hərbi əməliyyatların gedişində əldə edilən nəticələrin istifadə edilməsi tərkib elementləri-«strateji qərarın qəbul edilməsi»-«müharibəyə hazırlıq»-«müharibənin başlaması»-«müharibənin aparılması»-«müharibənin bitməsi»-«müharibənin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi» olan sistemin son halqasıdır. Əgər hərbi gücdən istifadə başqa vasitələrlə aparılan siyasətə daxil olmaqdırsa, müharibənin başa vurulması əvvəlki metodlara qayıtmaqdır. Bu ancaq müharibənin gedişində yaranan yeni qüvvələr balansı ilə müəyyən olunan keyfiyyətə fərqli şərtlərdə baş verir. Siyasətin sistemin bu halqasında fəaliyyəti nəzərdə tutulan məqsədlə üst-üstə düşən və verilən itkilərlə müqayisə edilə bilən nəticələri təmin etməklə bu prosesin bütün gedişatını tamamlamaq və sərf edilmiş səylərin heçə çıxmasıdır. Bu mərhələdə siyasi və hərbi metodların nisbətini xarakterizə edən bütün problemlər-qoyulan məqsədlərin dəqiqliyi, müttəfiqlərin seçilməsi, lazımı iqtisadi və hərbi potensialın təmin edilməsi, hərbi əməliyyatların konkret gedişinin nəticələri-kəşif və üzə çıxır. Müharibə çox zaman böhranın, bir sıra illər, bəzən hətta onilliklər ərzində yığılan ziddiyyətlərin- həllidir. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafında bu özünəməxsus «həllədiçi məqamlarda» siyasətin rolu çox böyük olur.

Müharibənin gedişində əldə edilən nəticələrin uğurlu istifadəsinə misal kimi Bismarkın Almaniyannın 1864-1871-ci illər ərzində birləşdirilməsi ilə bağlı müharibələrin bütöv silsiləsi ərzində fəaliyyətidir. Birincisi, bu silsilənin bütün müharibələri vahid məqsədə xidmət edirdi. İkincisi, birinci və ikinci müharibələrin nəticələri elə rəsmiləşdirilmişdi ki, bu ikinci və üçüncü müharibələrin başlanması və aparılması üçün daha əlverişli şərtləri təmin edirdi. Almaniya imperiyasının məğlub edilmiş düşmən ərazisində yaradılması əldə

edilən qələbənin miqyası ilə müqayisə edilə bilən məntiqi siyasi nəticə oldu. Bir neçə ildən sonra tamamilə əks nümunəni görmək mümkündür. Rusiya diplomatiyası 1877-1878-ci illərdə Türkiyə ilə müharibədə əldə edilmiş qələbənin nəticələrindən tam istifadə etmək iqtidarında olmadı. Ordunun uğurları diplomatiyanın əzəldən qoyduğu məqsədlərin çərçivəsindən kənara çıxdı. Əldə edilən nəticələrin diplomatik yolla rəsmiləşdirmək üçün tələsik cəhdlər uğursuzluğa düçar oldu, Berlin konqresində Rusiya imperiyası geri çəkilməli oldu. Əldə edilən nəticələr sonucda verilən itkilərə proporsional olmadı. Rusiyanın Yeddiillik müharibədə iştirakının sona yetməsi də açıq uğursuzluq idi, bütün işğal edilmiş torpaqlar dövlət maraqları anlayışını dərk etməyən həmin dövrün Rusiya monarxi III Pyotrün simpatiyası hesabına düşməyə qaytarıldı.

Bu növ problemlərin nəzərdən keçirilməsində Otuzillik müharibədən başlayaraq iri müharibələri tamamlayan çox-tərəfli sülh danışıqları xüsusilə böyük maraq doğurur. Bu növ tənzimləmənin gedişində koalisiyalar və alyanslar yaranır və dağılırdı, əvvəlki müttəfiq çox zaman düşmən olur, konflikt iştirakçılarının iqtisadi, texnoloji, siyasi və hərbi imkanları yeni qüvvələr düzümü nöqtəyi nəzərdən yenedən qiymətləndirilirdi.

Hərbi gücün elementləri. Hərbi güc anlayışı tarixən şərtlənmişdir, inkişafın müxtəlif mərhələlərində bəzi elementlər birinci plana çıxır, digərləri ikinci planda olur, və yaxud hamısı öz əhəmiyyətini itirirdi. Dövlətin hərbi gücü təşkil edən elementləri nəzərdən keçirərkən, onları üç qrupa bölmək məqsədə uyğundur: dövlətin sərəncamında olan insan və təbii resurslar, istehsal qüvvələrinin, texnologiyaların inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin sosial və sosial-siyasi təşkilinin səviyyəsi.

Ənənəvi cəmiyyətin inkişafının hələ erkən mərhələlərində texnologiyalar və təşkilatçılıqda üstünlük bəzən hətta uzunmüddət davam edən hərbi üstünlüyə çevrilirdi. Roma

legionları daha çoxsaylı olan düşməni məhz təşkilatçılıqları və intizamları hesabına məhv edirdi. Öz dövrü üçün böyük miqdarda dəmir və bunun nəticəsi olaraq silahlar və yaraq-əsləhə istehsal etmək imkanı bu və ya digər ərazilərin irəli çıxmasına səbəb ola bilərdi (Orta əsrlərdə Burqundiya, XVI-XVII əsrlərdə İsveç). Cəngavər süvari dəstələrinin əhəmiyyəti odlu silahın üzə çıxmasına görə deyil, yaxşı təşkil olunmuş muzdluların fəaliyyəti hesabına azaldı. Cəngavərlərin hücumları intizamlı piyadaların dəqiq nizamının mizraqları önündə əzildir.

Yeni dövrün qovşağında dövlətin hərbi gücünü təşkil edən elementlərin qarşılıq asılılığı daha mürəkkəb və əlaqədar olur. XVI əsrdə Avropa demək olar ki, «ispan qızgınlı»-ispan muzdlu piyadalarının qarşısında qorxudan tir-tir əsirdi (bu piyadalar arasında ispanlar demək heç də çox deyildi). Muzdluların əməliyyatları isə Yeni Dünyadan daxil olan qiymətli metallar hesabına maliyyələşirdi. Coğrafi kəşflər və müstəmləkə imperiyalarının yaranması Avropada qüvvələr nisbətində təsir etdi. XVII əsrdən başlayaraq, hərbi gücü təşkil edən elementlərin sayı artır və onların qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəbləşir. Cəmiyyətin inkişafının hər bir pilləsinə özəl texnologiyalar, təşkilatçılıq səviyyəsi, demorafik inkişaf xüsusiyyətləri və s. xasdır: bu ilk növbədə cəmiyyətinin inkişafının sənayeyə qədərki, sənaye (ilkin, orta və yetkin), sənayedən sonrakı mərhələsidir. Nəzərdən keçirdiyimiz beynəlxalq münasibətlər sistemləri əksərən birinci iki mərhələ ilə üst-üstə düşür; təbii ki, bütün bu proseslər müvafiq modellərin yarandığı Avropaya aiddir.

Sənayeyə qədərki cəmiyyət. XVII əsrin ortalarından XVIII əsrin sonuna qədər dövlətlərin hərbi gücü necə müəyyən olunurdu? Bu suala cavab vermək üçün Otuzillik müharibədən başlayan həmin dövrün böyük konfliktlər təcrübəsinə nəzər yetirmək lazımdır. Bir tərəfdən, artıq yığılmış dəyişikliklərdən doğan proseslər davam edirdi. XVI-XVII əsrin əvvəllərində çox saylı müharibələr hərbi işdə, si-

lahlanmada və taktikada dəyişikliklərə gətirmişdi. Tədricən gözəl, ancaq pis təşkil olunmuş və zəif zadəgan qeyri-nizami qoşunları keçmişdə qalırdı. Artıq müharibə aparma işində «xüsusi sahibkarlar» olan kondotyerlərin başçılıq etdiyi muzzdlu dəstələr öz rolunu itirirdi. Hələ də əhali və maliyyə imkanları kimi faktorlar öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Artıq əhalinin sayı deyil, sıxlığı, iqtisadiyata zərbə vurmada böyük hərbi kontingentlər çıxarmaq qabiliyyəti rol oynamağa başlayırdı. Süvari qoşunlar və nəqliyyat üçün kifayət edən sayda atların olması (və ya onları qonşu dövlətlərdən maneəsiz almaq imkanları) vacib idi. Maliyyə imkanları qoşunların təchizatı və muzzdluların vaxtında haqqının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Napoleon bununla əlaqədar qeyd etmişdi ki, müharibə üçün üç şey-pul, pul və yenə də pul lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəlinə kimi hərbi qüvvələrə olan ehtiyac əhalinin əsas kütləsinin tələbatları üçün olan eyni istehsal sahələrinin hesabına ödənilirdi. Hərbi xərclər, məvacib istisna olmaqla, mahud, ayaqqabı, qoşqu ləvazimatları, ərzaq və yem, at və qatırların alışından ibarət idi. Xüsusilə hərbi istehsal metal istehsalı və emalı üzrə xüsusi müəssisələr və az saylı dövlət arsenalları ilə təmin edilirdi. Hətta XVII-XIX əsrin əvvəlində əsgərlərin silahlarının misdən olan hissələri xüsusi qayğı ilə saxlanır və yenilərinin hazırlanması üçün təkrar əridilirdi. Eyni tərsanələr hərbi və mülki gəmilərin tikintisi üçün uğurla istifadə olunurdu. Artilleriya və artilleriya sursatlarının hazırlayan müəssisələr xüsusi ixtisaslaşmışdı. Nəticədə, iqtisadiyyatın inkişafının kifayət qədər yüksək səviyyəsi müvafiq hərbi potensialı təmin edə bilirdi. Yadda saxlamaq lazımdır ki, istehsalın həmin dövr üçün səviyyəsi və dövlət aparatının səviyyəsi hərbi qüvvələrin qısa zamanda cəbhəyə göndərilməyə elə də imkan vermirdi. Qısa müddət ərzində kifayət qədər pul ehtiyatlarını, maddi və ərzaq ehtiyatları yapratmaq çətin idi. Əsgərlərin səfərbər edilməsi və muzzdluların toplanması

(hətta məcburi) də çox vaxt tələb edirdi. Nəticədə dövlət rəhbərləri tərəfindən hərbi güc tətbiqi haqda qərarın qəbul edilməsi və hərbi əməliyyatların başlanması arasında çox vaxt keçirdi və tərəflərin şansları tədricən bərabərləşirdi.

Artıq Otuzillik müharibənin gedişində aydın oldu ki, mövcud iqtisadi, demoqrafik və digər imkanların reallaşdırılmasını, effektiv hərbi qüvvələrin yaradılmasını və genişləndirilməsini yalnız güclü mərkəzləşmiş dövlət həyata keçirə bilər. Məhz Fransa, İsveç, Avstriya, İngiltərə, Rusiya və sonra Prussiya kimi dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını təşkil etməyə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Otuzillik müharibənin gedişində Vallenşteyn tərəfindən geniş miqyasda yeni prinsip tətbiq olundu, yəni müharibə özü-özünü qidalandırmalıdır. Nizamsız soyğunçuluq keçmişdə qaldı. Onun yerinə işğal edilmiş torpaqların amansız talanı gəldi ki, o daha sistematik və hətta qanunlaşmış xarakter- hədsiz təzminatların alınması kəsb etmişdi. Bu üsul Napoleon tərəfindən təkmilləşdirilmişdi.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hərbi texnikanın eyni inkişaf səviyyəsində də ayrı-ayrı dövlətlər önə çıxmışdır. İngiltərənin nümunəsində hər şey aydındır. XVI əsrin ikinci yarısı-XVII əsrin birinci yarısında iqtisadi yüksəlişlə əlaqədar olan üstünlüklər effektiv sosial-siyasi təşkilatla tamamlanmışdı. «Yeni nümunəli ordu»nun yaranması nəinki vətəndaş müharibəsində qələbəyə şərait yaratdı, həm də Şotlandiya və İrlandiyanın tabe edilməsinə, İngiltərə-Hollandiya ticarət müharibələrində uğurlara gətirdi. Ticarət yollarının Aralıq dənizindən Atlantik okeanına keçirilməsi İngiltərəni Avropanın «uzaq tənha yer»dən ticarət əlaqələrinin qovşağına çevirdi. Britaniyanın dəniz qüdrəti yüksəlməyə başladı. Qısa müddətdə ticarət və hərbi gəmilərin yeni növü formalaşdı, o isə Aralıq dənizində həmin dövrdə iki min il ərzində hökmranlıq edən (XIX əsrin ortalarında buxarla işləyən və zirehli gəmi donanmasına keçiddən sonra bu tip on ildən az

vaxtdə aradan çıxdı) gəmilərdən fərqlənirdi. İngiltərə donanmasının nizamı və ənənələri, komplektləşdirmə və sərt, hətta terrorist intizamı, baza, kəşfiyyat, məlumat sistemi dirçəlirdi. XIX əsrin əvvəli üçün bu cür səciyyəlandırılan belə bir vəziyyət yaranmışdı: «Britaniya taxta divarlarla əhatə olunmuşdur. Bu divarlar-onun donanmasının gəmilərinin bortlarıdır», İngilislərin dənizlə sıx əlaqəsi, adada həyatın donanmadakı vəziyyətdən asılı olmasının dərk edilməsi dəniz qüdrətinin milli maraqla eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdı. Adanın mövqeyini təhlükəsiz edərək, İngiltərə hökuməti müstəmləkələr uğrunda mübarizə apara, lazım olan zaman subsidiyaları manipulyasiya etməklə, öz maraqlarını qorumaq üçün bu və ya digər dövləti cəlb edərək Avropanın işlərinə müdaxilə edə bilərdi.

İsveçin vəziyyəti isə bir başqa idi, onun hərbi qüdrəti bütün Avropanı yüz illər ərzində qorxu altında saxlayırdı. İsveç kəndlilərinin özünəməxsus sosial-iqtisadi mövqeyi hesabına Otuzillik müharibənin gedişində tərifi təşkilatdan üstün olan dəqiq hərbi təşkilatı yaratmaq mümkün oldu. Hərbi qüdrətə dayaq olan isə bu zaman İsveçin dəmir istehsalçısı kimi Avropanın yarısını təchiz etməsi kimi müstəsna mövqeyi oldu. XVII əsrin ortalarında İsveç özünəməxsus «sahil imperiyasına» çevrildi, o, Baltik dənizinə tökülən çayların mənsəblərini və nəticə etibarilə Baltik çörək ticarətini nəzarət altına ala bildi. Hərbi üstünlüklərin reallaşdırılması açıq iqtisadi faydalar gətirdi. İsveçin hərbi prestiji kifayət qədər yüksək idi və onun Şimal müharibəsi zamanı süqutu Avropa dövlətlərinə güclü təsir etdi.

Yeddiillik müharibəyə qədər hərbi gücün tərkib elementləri keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmadı. Həqiqi mənada Yeddiillik müharibə XVI əsrdən bəri tətbiq edilən metodlarla yaradılmış və sonradan təkmilləşdirilmiş hərbi qüvvələrin şahidi oldu: muzdlular və ya əsgərlərdən təşkil olunmuş nisbətən kiçik yaxşı hazırlanmış ordu (uzun illər ərzində yaxşı «əhliləşdirilmiş»), xarici subsidiyalar, əvəlcə-

dən hazırlanmış ərzaq, yem sursatı, silah sursatı. Bu növ metodlar və müharibənin aparılması miqyası həmin dövrdə çiçəklənən «kabinet diplomatiyası»na uyğun gəlirdi. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə daha çox müvəffəqiyyəti koalisiya qüvvələrinə qarşı duran II Fridrixin diplomatiyası və ordusu qazandı. Eyni zamanda, Avropada toqquşan dövlətlərin feodal-mütləqiyyətə əsaslanan hərbi və xarici siyasi təşkilatlarının eynicinsliyini vurğulamaq lazımdır.

Mərhələ fərqi probleminin yaranması. Avropanın özündə əsil qalibi müəyyən etmək çətin idi. Müstəmləkəçilərdə və dənizlərdə fransızların ingilislər tərəfindən tam məhvi açıq aşkar idi (doğrudur, Fransanın hərbi donanması müharibə ərəfəsində say etibarilə ingilislərə çatırdı). Şimali Amerikada qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəzərə çarpırdı. Orada əsasən hindularla ticarət aparən bir neçə min fransız sakini ingilis müstəmləkələrinin yüz minlərlə sakininə qarşı dura bilməzdi, onların təsərrüfatı nəinki onların özünü, həm də metropoliyadan göndərilmiş qoşunları təmin edirdi (bu cür vəziyyət onunla bağlı idi ki, fransız və ingilis kolonizasiyası tamamilə fərqli cəhətlərə malik idi). Bu fərq, bunu vuruşan tərəflər arasında mərhələ fərqi də adlandırmaq olar, İngiltərəyə sözsüz qələbəni təmin etdi. Doğrudur, XVIII əsrin ikinci yarısında mərhələ fərqi faktoru tam özünü büruzə vermirdi, ancaq sonra o daha böyük rol oynamağa başladı.

Dövlətin hərbi qüdrəti və onu təşkil edən faktorlar müharibənin gedişində Fransada inqilab və imperiya ilə əlaqədar ciddi şəkildə yenidən qiymətləndirildi. Bu iyirmi ildən çox davam edən müharibə dövrü sənayeyə qədərki cəmiyyətdə aid edilən bu miqyasda ən son konflikt oldu. Ancaq artıq bu müharibələrin gedişində dövlətin hərbi gücünə təsir edən yeni faktorlar ortaya çıxdı. Şübhəsiz ki, bu müharibələrin əksəriyyətində ən güclü ordu fransız ordusu idi. Onun düşmənləri hərbi əməliyyatların gedişində vuruşmağı öyrənməli olurdular. Bu təlimin dəyəri isə çoxsaylı məğlubiyyətlər və itkilər oldu. Belə güman olunur ki, Fransanın

hərbi potensialının artması XVIII əsrin sonunda inqilabın nəticələri ilə bağlıdır. Ancaq Fransanın hərbi gücünün bəzi gələcək elementləri artıq «köhnə nizamda» da mövcud idi: Qərbi Avropada ən böyük əhali, çoxsaylı müharibələrdə yaxşı təkmilləşdirilmiş silahlar, mərkəzləşmə ənənələri. Ancaq inqilabın nəticələri açıq üstünlüklər gətirdi. Ordunun şəxsi heyətinin keyfiyyəti əsaslı dəyişdi. Birincisi, əsgərlərin əsas kütləsini inqilabi sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin real nəticələrindən dadmış və onları müdafiə etməyə hazır olan insanlar təşkil edirdi. İkincisi, öz dövrünə görə ən effektiv və insan resurslarının səfərbər edilməsinə şərait yaradan hərbi mükəlləfiyyət sistemi yaradıldı. Bu döyüşə əvvəlcədən üstün olan və yüksək döyüş ruhu olan qüvvələr göndərilirdi. Üçüncüsü, inqilabdan sonrakı ilk illərdə fransız cəmiyyətinə xas olan yüksək şaquli hərəkətilik, yüksək komandanlıq və inzibati postlara həqiqətən də ağılına və cəsarətinə görə seçilən insanların, mənşəyindən asılı olmayaraq, gəlməsinə gətirdi. Qısa dövr ərzində Fransa ordusu unikal komanda heyətinə malik oldu. Sonra aşağı təbəqədən təşkil olunmuş komandanlıq heyətinin hazırlanması hərbi təlim idarələrinin yaranması ilə möhkəmləndirildi. Silk maneələrinin aradan qaldırılması, Maarifçilik dövrünün elmi nailiyyətlərinin tətbiqi təkcə güclü zabit korpusunu yaratmağa deyil, həm də bütövlükdə hərbi qüvvələrə rəhbərlik sisteminin yaradılmasına imkan verdi. Məsələn, coğrafiyanın və xüsusilə kartoqrafiyanın nailiyyətlərindən intensiv istifadə olunurdu. Fransız komandirləri və onların ştabları xəritələrdən məharətlə istifadə edirdilər və təsadüfi seçilmiş bələdçilərin məlumatlarına əsaslanmırdılar. Optik teleqraf Şappa (düzdür, yalnız gündüz və yaxşı havada) bir neçə saatda məlumat yüz kilometrə ötürməyə imkan verirdi. Unutmaq olmaz ki, hələ inqilab müharibələri dövründə müharibə aparmaq üçün ölkənin bütün mövcud-insan və maddi potensialının səfərbər edilməsi ideyası uğurla həyata keçirilirdi, həm də bu əhəlinin, onun əksər hissəsinin dəstəyi ilə intensiv ideoloji hazır-

lanması da aparılırdı.

Son nəticədə, Fransız ordusuna qalib gəlmək üçün müttəfiqlər çoxsaylı koalisiya müharibələrində böyük itkilər hesabına fransız ordusunun şəxsi heyətini məhv etməli oldu. Həmçinin 1814-cü il kampaniyasının çıxışsız günlərində də Napoleon formalaşmış təlim sisteminə əsaslanaraq bir neçə həftəyə gənc çağırışçı əsgərləri yaxşı əsgərlərə çevirə bilirdi. Digər tərəfdən, qeyd edilməlidir ki, Fransa donanması matrosların yüksək döyüş ruhuna və gəmilərin fərqli keyfiyyətlərinə baxmayaraq, daim məğlubiyyətlərə düşər olurdu. İnqilabi tribunallar aristokratizmdə ittiham olunan və uzun illər ərzində peşəkar təcrübə əldə etmiş dəniz zabitlərini məhv etdilər. Onları aşağı təbəqədən olan istedadlı şəxslərlə əvəz etmək də qeyri mümkün oldu.

Napoleon müharibələri dövründə hərbi gücü təşkil edən müxtəlif elementlər bəzən qəfil bürüzə olunurdu və onları nəzərə almaq çətin idi. 1812-ci il Rusiya kampaniyasında Napoleon öz ordusunun say çoxluğuna, komanda heyətinin yüksək təliminə, ştabların işinə arxalanırdı. Ancaq, əhalinin əhval-ruhiyyəsindən başqa, o bir sıra maddi faktorları, o cümlədən Rusiyanın metal istehsalında üstünlüyünü, çoxlu və sərf edilməmiş atların sayını nəzərə almamışdı (bütün Avropada iyirmi illik müharibə ərzində onun at ehtiyatları zəifləmişdi). Nəticədə, Rusiya artilleriyası həmişə Fransa artilleriyasını üstələyirdi, süvari dəstələr isə fransız dəstələrinə sayda geri qalmaqaraq, itkiləri tez bərpa edirdi.

Əgər bu dövrü dövlətin hərbi gücünün hansı elementlərinin həyati əhəmiyyətli elementlər hesab edilməsi baxımından nəzərdən keçirsək, burada söhbət ilk növbədə qısa müddət ərzində çoxsaylı qoşunu cəbhəyə göndərmək və qoşunlara müntəzəm rəhbərliyi təşkil etmək imkanında olan sistemdən gedir. Ancaq hərbi qüvvələrə rəhbərlik mexanizminin yaradılması problemi sonuna qədər dərk edilməmişdi. Napoleonun təcrübəsi qeyri-tənqidi qarşılanırdı, hələ inqilab illərində formalaşmış bu mexanizm sonucda bir şəxs ətra-

fında qapanmışdı, onun qərarlarından tam asılı idi. Fransa imperatoru öz şəxsində sərkərdəni, diplomatu və dövlət rəhbərini birləşdirirdi. Təsadüfi deüyildi ki, onun təqlidçilərinin işləri daha da pisləşirdi, qanlı döyüşlər daha az nəzərə çarpan nəticələrə gətirirdi. Eyni zamanda iqtisadiyyatın rolu, həm də Fransaya qarşı koalisiyanın əsas gücünü digər dövlətlərdən keyfiyyətə fərqli pillədə duran İngiltərənin yüksələn iqtisadiyyatı təşkil etməsi faktı tam qiymətləndirilməmişdi.

Erkən sənaye cəmiyyəti. Napoleon müharibələrinin bitməsindən XIX əsrin ortalarına qədər olan dövrü nəzərdən keçirərkən, qeyd etmək lazımdır ki, sənaye inqilabı və aparıcı dövlətlərin erkən sənaye cəmiyyətinə daxil olması hərbi gücün meyarlarında bir sıra dəyişikliklərə gətirdi. İstehsal qüvvələri və texnologiya bəzən elə güclü inkişaf edirdi ki, hərbiçilər baş verənlərin gedişatını dərk edə bilmir və köhnəlmiş təşkilat, taktika və silahlanma formalarında ilişib qalırdılar. Hərbi gücün ayrı-ayrı komponentlərin nisbətində dəyişikliklər Krım müharibəsi və Amerika Birləşmiş Ştatlarında vətəndaş müharibəsi zamanı aşkar olundu. Krım müharibəsinin gedişində mərhələ geriləməsinin hansı təhlükəni yaratdığı aşkar olundu. İqtisadi faktor bu qədər parlaq ifadə olunmamışdı. Müttəfiqlərin texniki üstünlüyü yüksək idi, o onları dəfələrlə kobud səhv etməkdən xilas etmişdi. Rusiya müharibənin başlanğıcında cəbhəyə göndəriləcək təlim keçmiş ehtiyat hissələrə malik deyildi, dəmir yollarının olmaması qoşunları bir teatrdan digərinə göndərməyə imkan vermirdi. Sevastopol və onun müdafiəçiləri sadəcə olaraq onlara atılan metalların miqdarından məhv olmuşdular. Sinopda qələbə çalmış Qara dəniz donanması Sevastopol buxtasına düşmən buxar gəmilərinin girməsinin qarşısını almaq üçün batırılmalı oldu.

O cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatlarında baş verən vətəndaş müharibəsi də səciyyəvi oldu. Bu artıq erkən sənaye cəmiyyəti dövrünün müharibəsi idi. İttifaqın ordusu-

nun silahlanması və təchizatı əksərən maşınların hesabına idi. Federal ordunun əsgərləri, keçmiş fermerlər, sənətkarlar, fəhlələr, kiçik sahibkarlar dəzgahlar olmadan hazırlanması qeyri mümkün olan tufənglərlə döyüşə gədirdilər. Qoşunlar cəbhə xəttinə dəmir yolu ilə göndərilir, rabitə teleqraf xətləri ilə təmin olunurdu. Sahilyanı sularla və çaylarda əvvəllər görünməmiş artilleriya ilə silahlanmış zirehli gəmilər vuruşurdu Şimalın qələbəsi nəinki iqtisadi potensialın rolunu təsdiq etdi, həmçinin sənayenin, ağır sənayenin və maşınqayırmanın iqtisadi və hərbi potensialın əsası kimi rolunu təsdiq etdi. Diqqətli müşahidəçilər nəinki Şimalın demoqrafik və sənaye üstünlüyünü, həmçinin onun əhalisinin yüksək savadını, çoxlu sayda xəstəxanalar və həkimlərini, kitab-qəzet tirajlarını qiymətləndirdilər və nəzərə aldılar.

Şimalın Cənubla toqquşması beynəlxalq münasibətlər sistemində qüvvələrin qruplaşmasına təsir etmədi, ancaq ondan dərs götürənlər arasında Prussiyalılar da oldu. Fransa-Prussiya müharibəsi nəinki beynəlxalq münasibətlərin mövcud sistemə düzəliş etdi, həmçinin sənaye cəmiyyətin dövründə hərbi gücün bütün əsas komponentlərini nümayiş etdirdi. Prussiyalılar fransızlardan demək olar ki, bütün meyarlarda üstün idilər. Onlar nəinki daha çox əhaliyə, həmçinin ən yaxşı səfərbərlik sistemə malik idilər. Sənaye istehsalının həcminə və keyfiyyətinə görə üstünlüyü aşkar idi. Polad toplar onlara nəzərə çarpan üstünlüyü təmin edirdi. Almanlar təkcə sıx dəmir yolu şəbəkəsinə malik deyildi, həm də onlardan ordunun mərkəzləşməsi və genişləndirilməsi üçün istifadə edirdilər. «Soruşmayın ki, onların neçə batalyonu var, nə qədər dəmir yolları olduqları ilə maraqlanın»,-böyük Moltke öyrədirdi. O həmçinin istehkamlar əvəzinə dəmir yolları tikməyə səsləyirdi. Ənənəvi intizam yüksək savadla tamamlanmışdı, onun rolu haqda isə artıq yuxarıda danışılmışdı (1914-cü il üçün savadlılığın səviyyəsi Alman ordusunda 99,8%-ə çatmışdı). Ancaq müasirlərini daha çox təcübləndirən Baş Ştabla Pursiya ordusunun ida-

rə sistemi idi. Artıq dahi tək bir sərkərdəyə ümid bəslənmirdi. Onun yerini hər biri etibarlı olan, digərini əvəz edə bilən, həmkarını izahsız başa düşən və komandada işləyə bilən yaxşı hazırlanmış «simasız insanlar»dan təşkil olunan nizamlı təşkilat tutmuşdu. Əvvəlcədən ardıcıl olaraq həyata keçirilən plan işlənib hazırlanmışdı. Təşkilatçılıq səviyyəsinə görə Almaniyanın Baş Ştabı həmin dövrdə daha çox inkişaf etmiş dövlətlərdə formalaşan iri korporasiyanın rəhbərliyini xatırladırdı. Alman hərbi maşınının lərzəyə gətirən effektivliyinə görə ona həsəd aparırdılar və həm müttəfiqlər, həm də düşmənlər onu təqlid etməyə çalışırdı.

Yetkin sənaye cəmiyyəti. XIX əsrin son rübündən və Birinci Dünya müharibəsinə qədər mürəkkəb təşkilatitexniki komplekslər yaranmağa başladı ki, onlar hərbi əməliyyatların hazırlanması və aparılmasını həyata keçirməli idi. Onlara planları hazırlayan baş ştablar, səfərbərlik sistemləri, kütləvi orduların cəbhəyə göndərilməsi, bütün mümkün ehtiyatların toplanması, uzun illər ərzində yaradılan nəqliyyat infrastrukturunu daxil idi. Bütün bunlar sıx surətdə bir-biri ilə bağlı idi. 1914-cü il iyul böhranının göstərdiyi kimi, bu sistemlər artıq o qədər mürəkkəbləşmişdi ki, bir dəfə işə salındıqdan sonra onları praktik olaraq dayandırmaq qeyri mümkün idi. Ən mürəkkəb strukturlar öz yaradıcılarını özlərinə tabe etmişdilər. Onlara hərbi və mülki təlim müəssisələri, tədqiqat mərkəzləri, kütləvi informasiya vasitələri tabe edimişdi. Onların tərkib hissələri işə arxadan zərbə vurmaq məqsədilə düşmən haqqında məlumatları toplayan və ümumiləşdirən idarələr idi.

Bu zaman hərbi gücün iqtisadi və texnoloji komponentlərinə də diqqət vermək lazımdır. Texnologiyanın sürətli inkişaf tempi yenidən yaradılmış silahı köhnə edirdi. Silahlanma proqramında edilən dəyəri çox yüksək oldu. Uzun illər ərzində çoxlu pul kənara qoymaq, istehsalı yenidən qurmaq, silah ehtiyatları, silah sursatları, zirehli gəmi eskadraları və müdafiə zonaları yaratmaq olardı-ancaq həlle-

dici məqamda bütün bunların köhnəliyini və ya yeni qoyulmuş məqsədlərə cavab vermədiyini aşkar etmək olardı. Peşəkar hərbcilər böyük çətinliklə baş verənləri dərk etməyə çalışırdılar, eyni zamanda çoxdan əhəmiyyətini itirmiş taktiki gedişlərdən istifadə etməyə çalışırdılar. Hətta XX əsrin əvvəlində bütün donanmaların admiralları zirehli gəmilərdə taranların olmasını, o cümlədən əlavə olaraq uzaq millərə ağır mərmilər atan qüdrətli topların olmasını tələb edir və gəmilərə lazımı silahları yükləməklə, abordaj vuruşlarına hazırlayırdılar. Quruda isə generallar süvari qoşunlarının hücumlarına və süngü zərbələrinə hazırlaşır, avtomat silahın və kütləvi artilleriya atəşinin əhəmiyyətini anlamağa çalışırdılar. Əsasən generallar və iqtisadiyyat sahəsinin mütəxəssisləri müxtəlif səbəblərdən gələcək müharibəni qısa müddətli hesab edirdilər. Uzunsürən müharibənin mümkünlüyü fikri demək olar ki, cəfəngiyyat idi. Müvafiq olaraq iqtisadiyyatın müharibəyə hazırlanması üçün bütün planlar işlənib hazırlanırdı. Maraqlıdır ki, Almaniya da birinci Dünya müharibəsinə partlayıcı maddələrin istehsalı üçün əsaslı ehtiyatlar olmadan daxil oldu, əsasən uzun sürməyəcək müharibəyə güman edərək, ancaq anbarlarda olan döyüş sursatına arxalandı. Ümumilikdə isə cari tələbatlar mövcud istehsalın hesabına ödənilməsi planlaşdırılırdı. Birbaşa hərbi təhlükə dövründə xüsusi addımlar yalnız maliyyə sahəsində nəzərdə tutulurdu. İstehsal qüvvələrinin güclü artımı, iürəkkəb təşkilatı və idarəçilik strukturlarının yarandığı dövrdə iqtisadiyyatın ekstremal şərtlərdə uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərmək imkanlarına, müasir orduların qısa müddətdə bərpa olunması imkanlarına məhəl qoyulmurdu.

Birinci Dünya müharibəsi sənaye cəmiyyəti dövrünün müharibəsi oldu. Mövqe cəbhəsi reallığa çevrildi. 1916-cı il üçün quruda, dənizdə, havada vuruşan maşınlar, milyonlarla mərmilər atan minlərlə top lülələrinin sayı və kalibri işin gedişini həll edirdi. Bu zaman texnologiyada hətta cüzi dəyişikliklər böyük rol oynayırdı. Almaniya generalitetin öz dəmir yol

şəbəkəsinə həddən artıq arxalanması neft məhsulları tələb edən daxili yanma mühərirlərinin tətbiqinə diqqəti azaltdı. Nəticədə müttəfiqlər rezervləri atomobil nəqliyyatına yönəltməklə, Qərb cəbhəsində əldə edilən uğurları itirirdilər. Müharibənin son mərhələsində isə müttəfiqlərin zərbələrinə qarşı Almaniya cəbhəsini yararaq, çoxsaylı zirehli tank hissələri gedirdi. Sınaqlarda ingilis və alman linkorları təxminən eyni sürətə malik idi, ancaq döyüşlərdə alman ocaqçıları zirehli qutularda bağlı qalmaqla, çoxsaatlıq gərginliyə dözə bilmirdilər və gəmilərin gedişi ləngiyirdi. İngilislər üçün forsunkanı çevirməklə mazutu odluğa ötürülməni artırmaq kifayət edirdi.

Dövlətin hərbi gücünün əsas komponenti iqtisadi və slosial-siyasi sistemin ağır gənginliyə tab gətirmək qabiliyyəti oldu. «Total müharibə» konsepsiyasının Birinci Dünya müharibəsinin özünəməxsus yekunu kimi ortaya çıxması təsadüfi deyildi. Dövlətin demək olar ki, bütün əhalisinin müharibədə iştirakı nəzərdə tutulurdu: hər bir vətəndaş ya sənayedə, ya kənd təsərrüfatında, ya elm, təbliğat sferasında işləməli və eyni zamanda itaətlə müharibə dövrünün ağırlığını çəkməli idi, bəzən hətta özünün əsas tələbatlarını məhdudlaşdırmalı idi.

Birinci dünya müharibəsi yeni qüvvə ilə mərhələ geriləməsinin təhlükəli olduğunu nümayiş etdirdi. Sənaye cəmiyyətinə keçiddə ilişib qalmış Rusiya imperiyası bu keçidi başa vurmuş dövlətlə qarşılaşmışdı. Bunun nəticəsi müasir müharibənin ağırlığına tab gətirməyən Rusiya idarə sisteminin dağılması oldu.

Birinci və İkinci dünya müharibəsi ərzində dövlətin hərbi qüdrətinin tərkib elementləri olan, ərazinin ölçüsü, əhalinin sayı və savadlılıq səviyyəsi, hökumətin ölkədə əhval-ruhiyyəyə nəzarət dərəcəsi öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Doğrudur, iki yüz bundan əvvəl olduğu kimi, hələ də aydın deyildi ki, inkişaf etməmiş infrastrukturu olan geniş ərazi düşməne qarşı müdafiədir yoxsa öz qüvvələrinin səfərbər

edilməsi və gecəbhəyə göndərilməsi üçün maneədir. Bununla belə hərbi gücün formalaşdırılmasında yeni tendensiyalar yaranmağa başladı. Onlardan bəziləri əvvəllər də üzə çıxmışdı, ancaq hələ eyham idi. Onlar yetkin sənaye cəmiyyətinin sonrakı inkişafı və sənayedən sonrakı cəmiyyətə keçid üçün ilkin kövrək tendensiyalarla əlaqədar idi. Hələ də sənayenin maddi və enerji tutumlu sahələri öz əhəmiyyətini itirməmişdi. İkinci dünya müharibəsinin ərəfəsində ümumiyyətlə milyonlarla ton poladsız və yüz minlərlə ton keyfiyyətli poladsız keçinmək qeyri mümkün idi. 30-cu illərin ikinci yarısında aşkar oldu ki, min at gücü və daha yuxarı gücü olan mühərliklər olmadan müasir aviasiyanı yaratmağa cəhd etməyə belə dəyməz. Ancaq bu az oldu. Qüvvələr nisbətini öz xeyrinə dəyişmək olmasa da, ən azı bu sahədə düşmən qəfil üstünlük əldə etməsinə yol verməmək məqsədilə daimi elmi tədqiqatlar, perspektiv hazırlıqlar tələb olunurdu. Dövlətin hərbi gücünün faktoru kimi onun təhsil sistemi, kifayət qədər bahalı avadanlıqla təchiz olunmuş iri elmi-tədqiqat institutlarının mövcudluğu çıxış edirdi. Etilərli radio rabitə olmadan tank və təyyarə armadaları metal qırıntılara çevrilə bilərdi. Dənizdə və havada radarlardan istifadə olunması həlledici üstünlüyü təmin edə bilərdi. hospitallarda pensilindən istifadə edilməsi yüzlərlə yaralı şəxsin cəbhəyə qayıtmasına imkan verirdi. Raket texnikası və atom fizikası sahəsində aparılan tədqiqatlar haqqında danışmağa isə ehtiyac yoxdur. Bu istiqamətlərin çoxunun inkişaf etdirilməsi mahiyyətcə sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə bahalı sahələrin yaradılmasını tələb edirdi, bu isə böyük iqtisadi potensialı olan dövlətlərin gücündə deyildi.

Bu sahədə mənfi bir nümunə kimi İtaliyanı göstərmək olar. Mussolini rejimi müharibəyə hazırlaşan zaman öz sayına görə heyrət doğuran donanma və aviasiya yaratmışdı. Ancaq İtaliya gəmiləri, təyyarələri və tankları ümumilikdə müasir tələblərə cavab vermirdi, istehsalı yüksək texnologiya tələb edən avadanlığa malik deyildi və düşmənin

qurbanına asanlıqla çevrilirdi. Yenidən silahlanma proqramı üçün toplanmış çoxlu vəsaitlər əbəs yerə sərf olunurdu. İtaliya rəhbərləri ölkəni müharibəyə hazırlayarkən hərbi gücün inkişaf istiqamətlərini qabaqcadan görə bilmədilər.

Sənayedən sonrakı cəmiyyətə keçid. Elm tutumlu istehsalın rolu İkinci dünya müharibəsi dövründə durmadan artırdı. 1943-1944-cü illər ərzində ingilislər və amerikalılar öz aviasiyalarını aşkar edən düşmən sistemlərini məhv etmək üzrə radioelektron mübarizəsinə başlamışdılar. Atlantik okeanda radiolokasiyadan istifadə alman sualtı qayıqlarını suyun dərinliyinə salmağa imkan verirdi ki, oradan onlar bir udumsu milə də qayıda bilməzdilər. Müharibənin lap sonunda nüvə silahının tətbiq olunması isə hələ Birinci Dünya müharibəsi zamanı başlanmış axtarışların müəyyən mənada tamamlanması idi. Dövlətin hərbi gücünün ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi bir sıra faktorların, beynəlxalq münqasibətlər sisteminin yeni qütbləşmiş xarakterini, hərbi-siyasi blokların yaradılması və onların qarşılıqlı qarşılıqlı nəzərə alınması tələb edirdi. Bir tərəfdən, əvvəlki dövrdə üzə çıxan tendensiyalar inkişaf edirdi. Bir-birinə qarşı duran dövlətlər soyuqqanlı şəkildə nüvə və termo-nüvə silahlarını yaradırdılar. Eyni zamanda onun təchizat sistemi işləyib hazırlanırdı. 90-cı illərin sonuna qədər nüvə silahı və onun təchizat vasitələrinə sahib olma bir növ böyük dövlətlər «klubuna» buraxılış demək idi. Artıq 50-ci illərin sonu-60-cı illərin birinci yarısında kosmik silahlanmanın bütün istiqamətləri müəyyən olunmuşdu. Artıq idarəetmə, müşahidə, məlumat sistemləri daha böyük əhəmiyyət əldə edirdi. Düşmənin «gözünü çıxarmaq» və «qulağını batırmaq», onu rabitədən məhrum etmək imkanları, öz silahlı qüvvələrinə rəhbərlik etmək bacarığı bu qüvvələrin məhv edilməsi qədər əhəmiyyətli sayılırdı. Bu vəziyyət bütövlükdə məlumat və rabitə üzərində nəzarətin həlledici rol oynadığı sənayedən sonrakı cəmiyyətin inkişaf tendensiyalarına uyğun gəlir.

Etiraf etmək lazımdır ki, müasir silahlanma sistemlərinin yaradılması elmi-texniki tərəqqşinin əsas istiqamətləri ilə əlaqədar oldu.

Raket-nüvə silahlanma yarış, yeni hücum və müdafiə sistemlərinin yaradılması prosesində, bütün XX əsr ərzində üzə çıxmış tendensiyalar nəinki daha da inkişaf etdi, həm də yeni keyfiyyət kəsb etdi. Birincisi, «qorxu balans» qəti olaraq təşəkkül etdi. Tərəflər daha yüksək dəyəri olan növbəti silahlanma sistemləri yaradırdılar. Onlar «qtəmin edilmiş qarşılıqlı məhv etmə»ni təmin etməyə çalışırdılar, bu zaman tərəflərdən birinin ümumi nüvə zərbəsindən sonra salamat qalan həтта ən kiçik nüvə silahı payı birinci zərbəni vurmuş tərəfin müdafiəsini qırmaq və onun insan, iqtisadi və digər potensialına yolverilməz zərbə vurmaq imkanını saxlayardı. Bu silahlanma yarışında önə çıxmaq üçün edilən hər bir cəhd daha da baha başa gəlirdi və qüvvələrin həddən artıq gərginliyi hesabına əldə edilmiş üstünlük tez itirilirdi. Artıq güclü kosmik quruluşları daxil edən qarşılıqlı məhv etmə sistemləri qütbləşmiş dünyanın əsas qüvvələri arasında birbaşa konflikti mənasız edirdi.

Belə bir şey artıq 20-30-cu illərdə baş vermişdi, həmin dövrdə bir çox dövlətlər intensiv şəkildə kimyəvi silahın ehtiyatlarını yaradırdılar. İkinci dünya müharibəsinin gedişində tərəflərdən heç biri isə cavab tədbirlərindən ehtiyat edərək onlardan geniş miqyasda istifadə etməkdən çəkinirdi. Sonucda belə bir sual yarandı-minlərlə ton köhnəlmiş, ancaq hələ də ölümcül silahların taleyi necə olsun.

İkincisi, raket-nüvə qarşılıqlı məhv etməsinin «təmin edilmiş qarşılıqlı məhv etməsi» ilə xüsusi bir tərzdə beynəlxalq münasibətlərin siyasi və hərbi-texniki tərkib hissələrinin nisbətində təsir etdi. Yalnız güllələrin müəyyən miqdarını deyil, həm də təchizat, kəşfiyyat, aşkaretmə və rabitə, raket əleyhinə müdafiə və hava hücumundan müdafiə vasitələrini daxil edən nüvə potensialının müəyyən səviyyəsinin olması artıq «böyük dövlətlər klubuna» buraxılış sayılırdı. «Klub»

üzlərini mövqeyinin qarantiyası bir sıra beynəlxalq-hüquqi qərarlar oldu. Onlardan biri nüvə silahının yayıl-maması haqqında müqavilələr sistemi oldu ki, o, onun pla-net üzrə «səpələnməsinin» qarşısını almalı və eyni zamanda «nüvə klubu» üzvlərinin xüsusi statusunu möhkəmlətməli idi. Güclü və bahalı silahlanma sisteminin olması, onu isə bu sistemə sahib olan özü də bir qayda olaraq, işə salmağa ha-zır deyildi, bununla belə bu ona dövlətlərarası münasibətlər sistemində aşkar üstünlüklər verirdi. Buna bənzər bir hal XX əsrin əvvəlində, intensiv dəniz silahlanması dövründə də təşəkkül tapmışdı: drednoutların olması həmin dövrdə böyük dövlətin əlaməti idi. Hətta o qədər də varlı olmayan dövlətlər-İspaniya, Türkiyə, Braziliya, Argentina-öz iqtisa-diyyatlarını gərginləşdirir, borca girir, arzu edilən gəmilərə sahib olmağa çalışırdılar. Eyni zamanda aparıcı dövlətlərin dövlət xadimləri və admiralları donanmalar yaradaraq, dəniz nəhənglərini döyüşə atmağa tələsmirdilər. Onların qüvvələr nisbətinin hesabı üçün diqqətlə qoruyurdular. «Fleet in being» prinsipi təntənə edirdi-donanma siyasəti yalnız öz mövcudluğu və hipotetik döyüşə daxil olmaq ha-zırlığı ilə təsir göstərirdi. Artıq həmin zaman silahlanma ya-rışı bir növ maliyyə, sənaye və elmi potensialın yarışına çev-rilirdi. Müvafiq olaraq, düşməni bu yarışdan çıxarmaq cazi-bəsi yaranırdı.

Açıq konflikt zamanı nüvə intiharı perspektivi əks tərəfin davranışına, onun daxili və xarici siyasətinə digər tə-sir vasitələrinə diqqəti yönəltdi. Nəticədə isə kütləvi şüuru manipulyasiya, o cümlədən ayrı-ayrı etnik və sosial qrupla-rın davranışını idarə metodlarının geniş dəsti ortaya çıxdı.

Üçüncüsü, raket-nüvə tarazlığı, aralarındakı münasi-bətlər ikiqütblü beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edən əsas dövlətlər arasında birbaşa qarşıdurma im-kanını məhdudlaşdırmaqla, saysız=-hesabsız periferiya müharibələri törətdilər. Onların arasında «etibarnamə üzrə müharibə» adlanan və lokal konflikt iştirakçılarının arxa-

sında iri dövlətlərin durduğu müharibələr nəzərdə tutulurdu. Bu müharibələrin gedişində nəinki bilavasitə iştirakçılar arasında ziddiyyətlər həll olunur, həmçinin tərəflərdən biri öz əlaltısı ilə bu regionun dövlətlərinə təsir edirdi. Bu vəziyyətə nümunə kimi çox illik Ərəb-İsrail konfliktini göstərmək olar. Bu konfliktlərin gedişində çox zaman qüvvələrin açıq sınaqdan keçirilməsi, ən yeni texniki və taktik nailiyyətlərin real müqayisəsi baş verirdi. Livan üzərində hava döyüşlərinin nəticələri Mərkəzi Avropada qarşı duran qruplaşmaların tutuşmasına gətirə bilirdi. Bu cür konfliktlər Yaxın Şərqdə, Cənub-Şərqi Asiyada, Afrikada gedirdi. Onlarda qarşıduran blokların yüzrlərlə texnika və minlərlə hərbiçilər iştirak edirdi. Qızğın və dinməz mübarizə daim bütün Dünya okeanı və hava məkanında gedirdi.

Bu şərtlərdə elmi potensialın inkişafı hərbi gücün saxlanmasının əsas şərti idi. İbtidai məktəbdən ixtisaslaşmış elmi-tədqiqat institutuna qədər hadisələrin gedişatını nəzarət altına alan məqsədyönlü dövlət siyasəti tələb olunurdu. Müvafiq olaraq, hökumətin yalnız əhalinin əhval-ruhiyyəsini deyil, öz dövlətinin informasiya məkanının effektiv nəzarət altına almaq imkanları kimi başa düşülən «informasiya təhlükəsizliyi»nin rolu artmaqda idi.

Fövqəl dövlətlərin qarşিদurması yalnız ən müasir və nəticə etibarilə ən dağidıcı texnologiyalarla əlaqəli olan səviyyədə baş vermirdi. Bu qarşিদurmanın tərkib elementi silahlanmanın və taktiki gedişlərin ənənəvi növləri ilə də bağlı olan digər səviyyələr idi. Onlar olmadan fövqəl dövlətlər və ya onların tərəfdarları arasında hər hansı konflikt ümumi nüvə qırğını ilə nəticələnə bilirdi. Bütün bunlar hərbi gücün müasir texnologiyaların təsiri altında bir qədər dəyişmiş ənənəvi elementlərinin hələ də qalmasından xəbər verir.

VI FƏSİL

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TERROR-SEPARATİZM SİYASƏTİ

Terrorizm istənilən formada, istənilən ölkədə beynəlxalq xarakter daşıyır. Fərdi, yaxud kütləvi terrorizm başlanğıcdır: o, sonralar separatizm yoluna qədəm qoyur, onunla çulğalaşır və birgə hərəkət edir.

Terrorizm və separatizm ağır nəticələrə gətirib çıxarır və artıq dünya birliyi bu nəticələrlə üz-üzədir. Müasir terror-separatizmin kökləri orta əsrlərə gedib çıxır. Bu təzahür indiki anlamda XIX əsrin ikinci yarısında rus və Osmanlı imperiyalarında xüsilə inkişaf etmişdir. Bu, birinci halda rus xalqçıları, ikinci halda isə erməni terror-separatçılarıdır. Birincinin ikincidən fərqi ondadır ki, rus imperiyasında terrorçuların fəalliyəti separatizm xarakteri daşımırdı, çar reciminin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinə qarşı yönəlmişdi. Rus xalqçıları, sonralar isə sol eserlər hesab edirdilər ki, hakim recimin

ayrı-ayrı xadimlərini məhv etməklə sadə xalqın həyat şəraitini yaxşılaşdırma bilirlər. Amma bu, utopiya idi.

İkinci istiqamətə – erməni terrorizminə gəlincə, o, tamamilə başqa xarakter daşıyır, bu bir tərəfdən mütəşəkkil, qatı millətçilik, digər tərəfdən isə açıq separatizm, siyasi qurdurluqdur.

Terror-separatizm XX əsrin ikinci yarısında daha da genişləndi. Müasir şəraitdə terrorizm və separatizm universal, dövlət terror-separatizminə çevrilmişdir. Bu klassik formada öz təcəssümünü 1987-1988-ci illərdə keçmiş SSRİ-də tapmış və başlancığını Azərbaycan ərazisindən, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən götürmüşdür. Məhz burada SSRİ prezidenti M.Qorbaçovun şəxsində ölkə rəhbərliyinin razılığı və birbaşa iştirakı ilə terrorizm terror-separatizmə çevrilmişdir ki, bu da öz əksini Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin zorla qoparılıb. Ermənistanla birləşdirməsi haqqında Ermənistan Ali Sovetinin 1 dekabr 1989cu il tarixli qərarında tapmışdır. Bu, müasir terrorizmin dövlət terrorizmi səviyyəsində separatizmə çevrilməsinə klassik nümunədir.məsələ burasındadır ki, hələ o vaxt sovet dövləti mövcud idi, onun bütün vətəndaşları öz hərəkətlərində SSRİ konsultasiyasını rəhbər tutmalı idilər. Bu siyasi avantürada ölkənin ali rəhbərliyinin ilk növbədə M.Qorbaçovun razılığı və iştirakı olmasaydı erməni millətçi-şovinistləri heç vaxt SSRİ-nin siyasi xəritəsini dəyişdirməyə cürət etməxdilər. Çünki SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsində deyilirdi ki, «müttəfiq respublikanın (indiki halda Azərbaycanın – A.A.) ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz». Ona görə də tam qətiyyətlə təsdiq etmək olar ki, Ermənistan Ali Soveti sözügedən qərarı məhz M.Qorbaçovun xeyr-duası ilə qəbul etmişdi. Çünki M.Qorbaçovun himayədarlığı olmasaydı, bu cür «düzəliş»in müəllifləri məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilərdilər. Nəticə etibarilə erməni terror-separatçıları ilə bərabər M.Qorbaçov və onun erməni ətrafı müttəhim kürsüsündə oturardılar.

SSRİ Konstitusiyasının həmin 78 maddəsində göstərilirdi ki, hər bir müttəfiq respublika öz inzibati-ərazi quruluşunu sərbəst sürətdə müəyənləşdirib və ona görə də «DQMV-nin Azərbaycan tərkibindən çıxması» respublikanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü kobud şəkildə pozmaqdır. Bu, bütövlükdə beynəlxalq hüquqa, BMT və ATƏT-in prinsiplərinə ziddir. BMT-nin üzvü olan hər bir dövlətin ərazi bütövlüyü toxunulmazdır. Təşkilatın nizamnaməsində deyilir ki, «BMT-in bütün üzvləri beynəlxalq münasibətlərdə istər hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə, yaxud siyasi müstəqilliyinə qarşı, istərsə də Birləşmiş Millətlərin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hansısa başqa şəkildə qüvvə tətbiq etməklə hədələməkdən, yaxud onu tətbiq etməkdən çəkinməlidirlər». Sonralar BMT nizamnaməsinin bu müddəası ATƏM-in Helsinki sammitinin (1975) yekun aktında öz əksini tapdı. Sənəddə deyilir ki, «İştirakçı dövlətlər həm bir-birinin, həm də Avropadakı bütün dövlətlərin sərhədlərini toxunulmaz sərhəd kimi nəzərdən keçirir və buna görə də onlar indi də gələcəkdə bu sərhədlərə hər hansı qəsddən səkinəcəklər». Bu sənədlərin altında ATƏT-in bütün üzvlərinin, o cümlədən Ermənistan Respublikasının imzası dayanır. ATƏT-in bütün üzvlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü müzakirə, yaxud şübhə predmeti olmamalıdır. Bu müddəa BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853, 874, 884 nömrəli qətnamələrində bir daha qeyd edilmişdir. Dağlıq Qarabağın mənsubiyyətinə şübhə edənlər Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il tarixli 853 nömrəli qətnaməsinə baxa bilərlər: «Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionu». Bu, həmçinin Təhlükəsizlik Şurasının 874 və 884 nömrəli qətnamələrində də öz təsdiqini tapmışdır.

Erməni terror-separatçıları 1975-ci il Helsinki Yekun Aktının dövlət suverenliyi haqqında müddəalarını, Avropa dövlətləri sərhədlərinin qəti və toxunulmaz olması prinsiplərini öz qanlı fəaliyyətləri ilə pozduqları, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunu zorla Ermənistana

ilhaq etdikləri zaman Avropa ölkələri, ABŞ və Rusiya bitərəf müşavidəçi mövqeyi tutmuşdular.

Erməni terrorçu-separatçıları bir qayda olaraq V.Vilsonun xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququna dair dediklərini əsas götürdülər. Doğrudur, ABŞ prezidenti Birinci dünya müharibəsi dövründə Antantanın vurduğu Dördlər İttifaqını daxildən parçalamaq üçün öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu irəli sürmüş və öz məqsədilə də nail olmuşdu.

Bu baxımdan V.Vilsonun ideyası ilə erməni terror-separatizmi arasında ümumi heç nə yoxdur. Erməni lobbisinin təzyiqi altında həm Avropada, həm də ABŞ-da belə hesab edirdilər ki, Qafqaz birbaşa Rusiyanın təsir zonasındadır. Rusiya ilə «parçala və hökm qur» qədim Roma postulatına əsasən hərəkət edir və regionun özündən asılı olma düşməsinə çalışır. Digər tərəfdən Rusiya Ermənistana ABŞ-ın keçən əsrin 60-70-ci illərində İzrailə bəslədiyi analoci münasibəti bəsləmədədir. Təsadüfi deyildir ki, erməni diasporu Ermənistanı bütün dünyaya «Qafqaz İzraili» kimi təqdim edirdilər.

Erməni separatizmində bəşəriyyəti hədələyən təhlükə nədən ibarətdir?... Əgər Qarabağ ermənilərinin özmüqəddəratını təyin etmə hüququ dünya birliyi tərəfindən qəbul edilərsə onda XXI əsrdə dünyanın siyasi xəritəsinə minimum 200-300 yeni dövlət çıxacaq, bu isə ilk növbədə çoxsaylı xalqların yaşadığı böyük dövlətlərin parçalanması hesabına olacaqdır. Belə ki, ABŞ – anqlo-saks, afrikalı, meksikalı, erməni və s., Rusiya – tatar, başqırd, Dağıstan, çeçen, erməni, Fransa – fransız, ərəb, erməni və s. dövlətlərinə parçalanacaq, eyni tale Hindistan, Çin, İran və s. ölkələri də hədələyəcəkdir.

Yada salmağına dəyər ki, keçən əsrin 90-cı illərin ortalarında Avropa İttifaqı Robert Badinterin rəhbərliyi altında Konstitusiyaya hüququna dair xüsusi komissiya yaratmışdı ki, həmin komissiya «öz müqəddəratını təyin etmə

hüququnu» «insanın fərdi hüquqlarının müdafiəsi» prinsipi kimi qiymətləndirmişdi. Bu isə erməni bəşabəla nəzəriyyəçilərinin təqdim etdiyi və beynəlxalq hüquq normalarına yad olan ikinci dəfə öz müqəddaratını təyin etmək – yəni müstəqil dövlət yaratmaq demək deyildir.

Müasir şəraitdə terrorizm separatizmlə qovuşaraq rəqiblərə qarşı siyasi, ideoloji, dini təzyiqli üsullarının muntəzam olaraq tətbiq edilməsi ilə səciyyələnir. Bu, qəti, zorakılıq, təxribat, sabotaj, boykot, sui-qəsd və s. deməkdir.

Erməni terrorçu-separatçıları öz gündəlik «iş»ində mətbuat, televiziya, radio, internet, videofilmlər, disketlər, vərəqələr, çoxsaylı nəşrlər vasitəsilə yayılan təbliğat materiallarından istifadə edirlər. Bütün bunlar Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalı məqsədilə aparılmış təbliğat müharibəsində öz əksini tapmışdır. Təbliğat müharibəsi Daşnaksütyun Partiyasının yaradılması ilə, yeni təxminən yüz ildir başlamış, ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən qızıl şəkildə şiddətlənmiş, 80-ci illərdə isə artıq açıq formaya keçmişdir. SSRİ-də habelə, ABŞ-da, Fransada, Yunanıstanda, İtaliyada çoxsaylı nəşrlər meydana çıxmışdır. Bütün bu nəşrlərdə əsas məqsəd Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq idi. Vaxtilə Rusiya Dövlət Dumasının sabiq vitse-spikeri S.Baburin Bakı Dövlət Ukniversitetinin professor-müəllim heyəti və tələbələri ilə görüş zamanı deyirdi ki, «ermənilər Rusiya kütləvi informasiya vasitələrində antiazərbaycan xarakterli materiallar çap etdirmək üçün böyük miqdarda vəsait xərcləyirlər».

Erməni terrorizmi siyasi məqsədlər naminə dövlət separatizmidir. Dağlıq Qarabağda başlamış bu hərəkət Abxaziyada, Cənubi Osetiyada, Dnestryanı və digər bölgələrdə yayılmışdır.

Cənubi Qafqazda terror-separatizmin əsas daşıyıcıları ermənilərdir. Başlıca terrorçu-separatçı təşkilatlar isə ikidir. Daşnaksütyun və ASALA («Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu»).

Daşnaksütyun yaşca dünyanın ən «qocaman» terrorçu-separatçı təşkilatıdır. O, 1890-cı ildə fəaliyyətə başlamış və terrorçu-separatçı partiya kimi formalaşmışdır. Daşnaksütyun öz fəaliyyətində üç şuarı rəhbər tuturdu:

- 1) türk dövlətinə və bütün dünya türklərinə qarşı mübarizə;
- 2) erməni dövlətinin yaradılması;
- 3) Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması.

Son 20 ildə Daşnaksütyun 500-dən çox terror aktı törətmişdir. Təşkilatın üzvləri Türkiyənin Avtsriyadakı, Yuqoslaviyadakı, İsveçrədəki, Fransadakı səfirlərini öldürmüş, həmçinin Avstriya, Avstraliya, Belçikada, Bolqarıstan, Danimarka, İspaniya, Amerika və digər ölkələrdə çalışan türk diplomatlarını qətlə yetirmişlər. Onlar həmçinin Moskvada metronun «Pervomayskaya» stansiyasında, Lenin və Bauman rayonlarında iri mağazalarda, Bakı metrosunun stansiyalarında partlayışlar törətmişlər.

Ultraterorçu-separatçı təşkilat olan ASALA 1975-ci ildə Türkiyə ərazisində yaradılmışdır. Onun məqsədi erməni dövləti yaratmaq və bu dövlətin tərkibinə Türkiyə və İranın şimal ərazilərini, Azərbaycanın cənub-qərb və Gürcüstanın cənub rayonlarını qatmaqdır. ASALA-nın əsas bazasını Livanda, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda, Gürcüstanda, Rusiyada və Suriyada yaşayan ermənilər, həmçinin İran, İraq və Türkiyədə yaşayan kürdlər təşkil edir. ASALA qatı ərəb terrorçularından olan Əbu Nidalla, Hizbullahla və PKK ilə sıx əməkdaşlıq edir. PKK-nin hər üç döyüşçüsündən biri erməni mənşəlidir. Təsadüyi deyil ki, PKK-nin xaricdəki mənzil qərargahları Yerevanda, filialları isə Gömrüdə və Qorisda, yəni İran, Türkiyə və Azərbaycan sərhədlərinin yaxınlığında yerləşir.

PKK-nin bazalarında erməni terrorçuları hazırlayan ASALA hər bir erməni terrorçununun təlim keçməsi müqabilində 5 min dollar ödəyir. Təlim düşərgələrin əsas etibarilə

Livan, Suriya, Türkiyə, Yunanıstan, Gürcüstan, Rusiya və Azərbaycan Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan ermənilər cəlb edirlər.

ASALA-ın isə öz növbəsində erməni diasporu maliyyələşdirir. Bu məqsədlə təşkilatın nəzdində bütün dünyada vəsait yığılmasına məsul olan xüsusi qərargah fəaliyyət göstərir. Erməni terrorçularının əsas sponsorları ABŞ, Fransa, İtaliya, Livan, Suriya Braziliya və Rusiyanın erməni vətəndaşlarıdır. Kürd terrorçu-separatçıları ilə sıx əlaqədə olan erməni lobbicilərinin iştirak və fəal köməyi ilə Kürdüstan Fəhla Partiyası 1999-cu ilin fevralında Rusiyanın Yaroslavl vilayətində bir neçə yüz hektarlıq sahəni 99 il müddətinə icarəyə götürmüşdür. bu ərazidə kürd və erməni terrorçularının qayda-qanunları qüvvədədir.

Erməni lobbisinin fəal dəstəyi və iştirakı ilə terrorçu-separatçıların fəaliyyət zonası genişləndirilir. 1999-cu ilin fevralında erməni lobbisinin köməyi ilə Kürd Fəhlə Partiyası Rusiyanın Yaroslavl vilayətində bir neçə yüz hektar ərazini 99 illiyə icarəyə götürülmüşdür. Hazırda həmin ərazidə kürd və erməni terrorçularının quldurları fəaliyyət göstərir.

Terror-separatçılığa qarşı mübarizədə bütün dünya öz səylərini birləşdirməlidir, əks təqdirdə o bütün ölkələri bürüyəcəkdir. Bu gün terrorçuluq BMT-nin üzvü olan 190 ölkənin 100-dən çoxunda geniş vüsət almışdır.

Qərb ölkələrinin ikilli standart siyasəti və dünya birliyinin etinasızlığı Ermənistana on il əvvəl Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə imkan vermişdir. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin erməni təcavüzkarlarına göz yumması ötən il sentyabrın 11-də ABŞ-da dəhşətli aktları həyata keçirmiş ultraterrorçular üçün hərəkətverici məqamlardan və stimullardan biri olmuşdur. Terrorizm dünyanın super dövlətini sarsıtdı. ABŞ bir neçə saatlığa iflic oldu. Erməni terrorçuları Amerikada, Fransada, Rusiyada və digər ölkələrdə özlərini cəzasız hiss etməsəydilər, bütün bunlar da olmazdı. Məsələ ABŞ ərazisində vəhşi aktlar törətmiş terrorçuların milliyə-

tində deyil, terrorizmin mahiyyətindədir, çünki bütün cinayətkarlar kimi terrorçuların da milliyəti olmur. Beynəlxalq terrorizmin yuvalarından birinin Ermənistan olduğu hamıya məlumdur. Amma Qərbi Ermənistanı terrorçu dövlətlər siyahısına daxil etməkdən israrla imtina edir. Ermənistan parlamentində spikerin, baş nazirin və nazirlərin güllələnməsi, qətillərin isə cəzalandırılmaması, Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terroraktları bu gün Rusiyada, Avropa və ABŞ-da terrorizmin meydan sulamasının səbəblərindəndir. Bəlkə indi Qərbdə, xüsusilə ABŞ-da bəzi düşərlər ki, özgənin dərdinə biganəlik olmamalıdır. Bəlkə indi ABŞ-dakı bəzi siyasətçilər və konqresmenlər başa düşərlər ki, Dağlıq Qarabağdakı terrorçu-separatçı hərəkət region və bütün dünya üçün nə deməkdir.

Terror-separatizm elə bir bəladır ki, ona qarşı bütün dünya söylərini birləşdirməsə, bu bəla hər bir ölkəyə, hər bir evə qədəm başa bilər.

Ədəbiyyat:

Устав Организации Объединенных Наций. Нью-Йорк., 1998

Заключительный Акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. М. 1987, Резолюция СБ ООН №853(1993) 29 июля 1993, Резолюция СБ ООН №874 (1993) 14 октября 1993, Резолюция СБ ООН №884 (1993) 12 ноября 1993.

Gow J/ Shared Sovereignty. Enhanced Security. Lesson from the Yugoslav War (S. Hasmi Ced): State Sovereignty. Change and Persistence and in International Relations Pennsylvania University Park. 1997.

VII FƏSİL

XƏZƏR REGIONUNDA BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK

Xəzər hövzəsi ölkələrinin hərbi-siyasi təhlükəsizliyi və ümumiyyətlə bu regionda baş verən hər hansı proses haqqında danışarkən ilk növbədə bu regionun geosiyasi xəritəsinə baxmaq lazımdır. Napoleon Bonapart bir dəfə demişdir ki, öz coğrafiyanı bilmək xarici siyasətini bilmək deməkdir. Bu fəslə başlayarkən mən də həmin prinsipə riayət etməyi qərara aldım. Xəzər hövzəsinin yeni geosiyasi vəziyyəti aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

1) Rusiyanın regionun iqtisadi, siyasi və hərbi sahələrindəki payının azaldılması. 90-cı illər ərzində Xəzər regionunda baş verən əsas dəyişikliklər hövzə ölkələri arasında əlaqələrin pozulmasının daxili dinamikasından irəli gəlir.

2) Digər iştirakçıların artan aidiyyəti və Rusiya ilə onlar, hər şeydən əvvəl ABŞ arasında rəqabət. Regiondakı gərginlik əsasən strateji rəqabət terminləri ilə aydın olan geosiyasi vəziyyətin xoşagəlməz, lakin labüd nəticəsi kimi şərh edilirdi.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hazırki ke-

çid dövründə bu cəhətdən əsas təhlükə kimi aşağıdakıları hesab etmək olar:

a) bu və ya digər beynəlxalq böhran şəraitində hərbi qüvvə təsiri cəhdləri ehtimalı;

b) hər xaricdən həm də daxildən dövlətçilik və ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəldilmiş hər bir hərəkət;

c) sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən global iqtisadi və informasiya-texnoloji gerilik, istehsalın tənəzzülü, ərzaq bazasının azaldılması və onlarla əlaqədar olaraq ölkələrin iqtisadi müstəqilliyinin zəifləməsi;

d) separatçılıq, ölkə daxilində və yaxın xarici ölkələrdə millətlərarası toqquşma və münaqişələr;

e) mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiya, terrorizm, o cümlədən beynəlxalq terrorizm və narkomafiya.

Bütün bunlar planetin təbii ehtiyatları uğrunda gədən dünya qarşıdurması ilə daha da mürəkkəbləşir.

Dünya qarşıdurmasının təsiri Xəzər sahillərində gəlib çatmışdır – burada həcminə görə planetin üçüncü neft rezervuarı oynanılır. Qərb analitik mərkəzlərinin rəylərinə görə bu rezervuar XII əsrdə dünya bazarına karbohidrogen xammalının əsas tədarükçüsü olacaqdır. Xəzər regionunda açıq və rəsmi qarşıdurma 20 sentyabr 1994-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Dövlət neft şirkəti (ARDNŞ) və 12 xarici neft şirkətləri tərəfindən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının (Azəri, Günəşli, Çıraq yataqları) emalı üzrə Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasından sonra başladı. Bu müqavilə əsasında Azərbaycan beynəlxalq əməliyyat şirkəti (ABƏŞ) yaradılmışdır.

Rusiyanın Gülüstan müqaviləsinə reaksiyası Azərbaycan və Böyük Britaniyaya göndərdiyi notalar, Birləşmiş Ştatlara şifahi etiraz və 5 oktyabr 1994-cü ildə BMT-nin Baş katibinə ünvanladığı məktub oldu. Həmin məktubda deyilir: «Xəzərə münasibətdə birtərəfli fəaliyyət qeyri-qanunidir və qayda-qanunun bərpa edilməsi üçün bütün zəruri tədbirləri görmək hüququnu özündə saxlayan Rusiya Federasiyası tə-

rəfindən qəbul edilməyəcəkdir». Cavabında (may 1995-ci il) ABŞ prezidenti Azərbaycanın Xəzər dənizindəki hərəkətlərini açıq aşkar müdafiə etdi. Bu münasibətlər toqquşmasına yekun nöqtəni Qafqazda ABŞ və Rusiyanın maraqlarının toqquşması haqqında məlumat yayan «Azadlıq» radiosu qoydu.

İki ildən az bir müddət keçdi. 1997-ci ilin fevralında senator Robert Bird özünün «Xəzər regionuna münasibətdə Amerika siyasəti» adlı çıxışında Azərbaycanı ABŞ-nin Qafqazda strateji müttəfiqi adlandırmışdır, həmin ilin avqust ayında isə prezident Bill Klinton Xəzər regionunu «ABŞ-nin milli maraq zonası» elan etmişdir. Vaşinqton öz hərəkətlərini humanist niyyətlərlə – regionda sülhü və xəzər neftinin dünya bazarlarına çatdırılmasını təmin etməklə motivasiya edirdi. Lakin, analitiklərin iddialarına əsasən xəzər neftinə vasitənin əldə edilməsi Qərbin superstrateji məqsəd zəncirində (bütün postsovet məkanının xammal ehtiyatlarına vasitənin əldə edilməsi) yalnız və yalnız bir bənddir.

İslam Şərqi, xüsusilə məqsədi regionun türkdilli ölkələrinin iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsindən ibarət olan Türkiyə də hadisələrdən kənarda qalmamışdır. Bu məqsədlə tərkibinə Əfqanıstan, Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Türkiyə, Özbəkistan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) yaradılmışdır. Sırr deyildir ki, Xəzər dənizi regionunun yanacaq ehtiyatlarının işlənməsi Fars körfəzi ölkələrinin maraqlarına ziddir. Hər vasitə ilə dünya bazarlarının əsas neft tədarükçüsü qalmağa can atan ATƏT-in ərəb ölkələri və ilk növbədə Səudiyyə Ərəbistanı Xəzər hövzəsində öz destruktiv fəaliyyətlərini fəallaşdırdılar. Öz maraqlarını müdafiə edən Türkiyə, İran və Səudiyyə Ərəbistanı «islam amili»ndən çox məharətlə istifadə edirlər.

Çin də Qafqazda gedən geosiyasi qarşıdurmada iştirak etməyi qət etdi. O, beynəlxalq norma və razılaşmaları pozaraq Ermənistanı 8 yaylım atəşi qurğusu – «Tufan» ötürdü. Azərbaycan bu hərəkətləri Çinin Xəzər neft yataqları

rının emalına fəal müdaxilə cəhdi kimi qiymətləndirdi.

Xəzəryanı dövlətlərlə baş verən qarşıdurma da çox aydın şəkildə görünürdü: başlanğıc mərhələdə Rusiya, Türkmənistan və İran bir tərəfə, Azərbaycan və Qazaxıstan isə digər tərəfə düşdülər. Böyük əminliklə demək olar ki, MDB-nin üzvü olan xəzəryanı dövlətlər arasındakı qarşıdurma qəsdən işdə maraqlı xarici qüvvələr tərəfindən qızışdırılır; hər dövlət arxasında xarici neft şirkətləri cərgəyə düzülmüşdür.

Maraqlısı isə odur ki, «üçlüyün» monolitliyi «ikiliyin» monolitliyindən xeyli aşağı idi. Həm Rusiya, həm İran, həm də Türkmənistan dəfələrlə göstərmişdir ki, özləri üçün əlverişli şəraitdə bir-biri ilə əməkdaşlıqdan imtina edə bilərlər. Beləliklə, 1995-ci ilin dekabrında İranın neft naziri Qolyam Reza Ağa-zadə bəyan etmişdir: «İran Xəzər neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsi layihəsində iştirak probleminin həlli məsələsində siyasi şərait deyil, iqtisadi əlverişlilik baxımından çıxış edəcəkdir».

Yaranmış vəziyyətdə paradoks ondan ibarətdir ki, Rusiya özü Qərbə onu xəzəryanı regiondan sıxışdırmağa yardım edir; məhz Rusiyanın siyasəti Xəzərin enerji ehtiyatları uğrunda yarışmanın beynəlmilləşdirilməsinə təkan verdi. Maraqlarının qorunması əlverişli coğrafi, tarixi, hüquqi şəraitə malik olan postsovet Rusiyası bu regionda pragmatik siyasət aparmağa müvəffəq ola bilmədi. Düşünülməmiş hərəkətlər və siyasi səhvlərlə o özü Qafqazdakı mövqeyini zəiflətdi. Xəzərin coğrafi mövqeyi, rusiya Şimali Qafqazının, Qazaxıstanının, Türkmənistanının və İranın yaxınlığı, müxtəlif ehtiyatların çoxluğu, eləcə də Xəzərin ABŞ-nin «həyati əhəmiyyətli maraqlar» zonası elan edilməsi Rusiyanın bu regionda maraqlarının təhlükəsini artırır. Rusiyaya və onun Şimali Qafqazdakı respublikalarına olan siyasi, iqtisadi, informasiya və psixoloji təsir, onların potensial beynəlxalq münaqişələr zonasına cəlb edilməsi artır.

Xəzər regionu Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə təsir

göstərən bir sıra xüsusiyyətlərlə fərqlənir:

a) spesifik təbii ehtiyatlar, o cümlədən hələ tam mə-nimsənilməmiş faydalı qazıntı ehtiyatları;

b) qeyri effektiv şəkildə istifadə ediləcək ərzaq və rek-reasion potensial, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensial imkanlar;

c) ekoloji problemlər;

d) etnik və dini problemlərin kəskinləşməsi riski;

e) daxili silahlı münaqişələrin uzunmüddətli mənfi tə-siri;

f) SSRİ-nin dağılması nəticəsində tənzimlənməmiş sərhəd münaqişələrinin meydana çıxması;

g) Qərbin və ABŞ-nin qafqaz və mərkəzi Asiya dövlətlərində qərb istiqamətini yaratmaq və müdafiə etmək cəhdləri.

Qara dənizdə xeyli mövqeyini itirmiş Rusiya Xəzər regionunda hələ də sahibkar olaraq qalır. Ukraynanın müstəqilliyi Rusiyanı onun Qara dənizdə birincilik mövqeyinin itirilməsinə səbəb oldu. Ukraynanın itirilməsi Rusiyanın geostrateji seçiminin xeyli dərəcədə məhdudlaşması səbəbindən geosiyasi cəhətdən mühüm məqam oldu. Rusiyaya Qara dənizin yalnız kiçik bir zolağı və Ukrayna ilə sovet Qara dəniz donanması qalıqlarının Kırım da yerləşdirilməsi hüququ haqqında münaqişəli və həll edilməmiş məsələ qaldı. Bu zaman o böyük ikrah hissi ilə Ukrayna ilə NATO-nun hərbi-dəniz və dəniz desant manevrlərinin keçirilməsini, eləcə də Qara dəniz regionunda Türkiyənin rolunun artmasını müşahidə edirdi. Rusiya üçün Xəzər hövzəsinin rolu məhz bu səbəbdən artır.

Hal-hazırda Rusiyanın xarici siyasi prioritetləri sahəsində ən əsas istiqamətlərdən biri MDB və ya yaxın xarici ölkələrdir. Bütün postsovet məkanı onun iqtisadiyyat, müdafiə və milli təhlükəsizlik sahəsində həyati əhəmiyyətli maraqları zonasını təşkil edir. Uzaq regionlarda aparılan fəal siyasətin Moskva üçün qeyri mümkün olmasının səbəbi

yalnız onun kəskin şəkildə zəifləməsi deyil, hər şeydən əvvəl Moskvanın əsas enerjisinin indi onlarla dövlətin sağ qalmaq üçün vasitə axtardığı MDB çərçivəsində istifadə etməli olmasından ibarətdir.

Rusiyanın təhlükəsizlik siyasətinə təsir göstərən xüsusiyyəti onun iki qitədə yerləşməsidir. Rusiyanın yerləşdiyi ərazi iki zəif regiondan ibarətdir, təhlükəsizlik töqtəyi nəzərindən öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Makkinder hesab edir ki, onun «heartland» adlandırdığı bu region xüsusi geosiyasi əhəmiyyətə malikdir.

Rusiyanın Zaqafqaz və Xəzər roayonundakı maraqlarının forpostu kimi Şimali Qafqazın rolu məhz bu səbəbdən artır. Müəyyən şəraitdə bu region dünya iqtisadiyyatına və dövlətlərarası münasibətlərə ciddi surətdə təsir edəcəkdir. Rusiyanın Cənub sərhədləri onun təhlükəsizlik siyasəti sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bütün bu region son dərəcə mühüm strateji mərkəzdir, belə ki, orada məskunlaşmış xalqlar çox böyük sosial dinamikaya, qədim geosiyasi ənənələrə sahibdirlər, onun özü isə birbaşa olaraq öz tərəfindən relyef nöqtəyi nəzərindən Qafqazın dağ massivinə aid olan sərhədyanı zonaya strateji nəzarəti həyata keçirən Türkiyə ilə həmsərhəddir. Qafqaz üzərində nəzarət ilk növbədə isti dənizlərə çıxış açır və sərhəddin cənuba və ya şimala doğru hətta ən kiçik yerdəyişməsi belə qitənin bütün qüvvələrinin – tellulokratianın əhəmiyyətli qalibiyyəti və ya əhəmiyyətli məğlubiyyəti deməkdir. Xəzərdə öz mövqelərini möhkəmləndən Rusiya Orta Asiyada da iştirak üçün əlavə zəmanət əldə edəcəkdir. Lakin Rusiyanı ən narahat edən məsələ ABŞ-nın Xəzər hövzəsi ölkələrinə daha da soxulmasıdır.

Öz strateji layihələrinin realizasiyası çərçivəsində ABŞ Böyük Yaxın Şərqdə öz təsir zonalarını Qafqaz sıra dağlarına və Volqa çayının mənəbinədək genişləndirir. Onlar Cənubi Qafqazda əsaslanır və Mərkəzi Asiyada sarsılmaz mövqe tuturlar. Beləliklə, Zbiqnev Bjezinskiy qeyd edir ki, «tarixdə ilk dəfə olaraq qeyri-avropa ölkəsi Avrasiyada

münasibətlərin əsas münsifi olmaqla yanaşı həm də dünyanın birinci derjavası rolunadək qalxdı».

ABŞ Xəzər regionunda əsas nəqliyyat və enerji obyektləri üzərində nəzarəti təsbit edir (TRACECA layihəsi, Bakı-Ceyhan boru kəməri), Balkan – Qafqaz – Mərkəzi Asiya xəttini yaradaraq Avrasiyanın mərkəzi hissəsini «bal-kanlaşdırmaq» cəhdi göstərilir. Bjezinskinin «Avrasiya Balkanı» yaratmaq haqqında ideyası ABŞ-nin avrasiya məkanında həyata keçirdiyi siyasətinin leytmotivinə çevrilir; bu siyasətin əsasını dövlətlərin parçalanması, orada mövcud olan «geosiyasi plyuralizmin» qorunması, Rusiyanın Avrasiyanın güclü dövlətinə çevrilməsinə yol verməməkdən ibarətdir.

Tamamilə aydındır ki, ABŞ Qara dəniz-Xəzər regionunun əsas geosiyasi oyunçularında birinə çevrilir. 2001-ci ilin yanvarında Davosda keçirilən Ümumdünya iqtisadi forumunda Amerika nümayəndələri təkrar olaraq təsdiq etdilər ki, Xəzər onların həyati əhəmiyyətli maraqları zonasıdır və ona Fars körfəzinə alternativ olan neft mənbəyi kimi baxılır. ABŞ-nin Xəzərin mənimsənilməsi üzrə planları kiçik C. Buşun yeni milli strategiyasına aiddir. Bu strategiya dünyada əsas neft hasilatı rayonlarına rəsmi şəkildə «qlobal enerji tarazlığı üzərində nəzarət» adlandırılan nəzarət yaratmaqdan ibarətdir. Bu strategiya yaxın 20 il ərzində ABŞ-da neftə olan tələbatın 33%, təbii qaz tələbatının isə yarından çox artımı nəzərdə tutulur.

Buş administrasiyası şərq-qərb nəqliyyat dəhlizi variantının müdafiəsini, öz dünyəvi maraqlarını həm də istifadəsi üçün məqsədyönlü şəkildə zəmin yaradılan silahlı qüvvələrin vasitəsilə müdafiə etməyi və həyata keçirməyi davam etdirmək niyyətindədir.

Ağ Evin təsəvvürünə əsasən ABŞ həyati əhəmiyyətli strateji maraqlar zonasında gedən Qara dəniz-Xəzər regionu kimi yerli münaqişələrdən kənar qala bilməz. Bu regionda Amerika siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı şəkildə ifa-

də etmək olar:

1. zaqafqaz-xəzəryanı dövlətlərin müstəqilliyi və suverenitetini, onların Rusiyadan uzaqlaşdırılması və ABŞ-dan asılılığını təmin etmək;
2. dünya enerji mənbələrini artırmaq və diversifikasiya etmək və onların maksimum idarə edilməsi və nəzarəti üçün şərait yaratmaq;
3. rusiya maraqlarına zidd olaraq qara dəniz-xəzəryanı dövlətlərin regional inteqrasiyasını təmin etmək;
4. ABŞ-nın burada öz biznesini həyata keçirən neft şirkətlərini müdafiə etmək;
5. dövlətin siyasətinin dəyişdirilməsi məqsədilə İrana təzyiq göstərmək.

Əslində söhbət ABŞ-nın regionda həll etməyə çalışdığı qlobal üç vahid məsələdən gedir. Onun tərkib hissələri ABŞ-nın kommersiya, enerji və geostrateji maraqlarıdır.

Kommersiya marağı. Ümumiyyətlə Xəzəryanı regiondan danışsaq, ABŞ hökuməti və beynəlxalq maliyyə institutlarının yardımından faydalanan amerika neft kapitalının mövqeləri kifayət qədər möhkəmdir və çox güman ki, möhkəmlənməkdə də davam edəcəkdir. ABŞ ən müasir neft hasilatı texnologiyası tətbiq edir və öz rəqiblərinin (hər şeydən əvvəl Rusiyanın) imkanlarından üstün olan çox böyük maliyyə imkanlarına malikdir.

Enerji marağı ilk növbədə Vaşinqtonun ABŞ-nı enerji ehtiyatları ilə təmin olunmasını artırmaq cəhdindən irəli gəlir. Burada ön plana enerji mənbələrinin diversifikasiyası (ölkə iqtisadiyyatının dünyada ən iri neft tədarükçüsü olan Yaxın Şərq və ATƏT ölkələrindən asılılığını azaltmaq), regiondan neft və qazın çıxarılması yollarının və istiqamətlərinin genişləndirilməsi (ABŞ yalnız eninə istiqamətlə Rusiya və İrani ötərək Şərqdən Qərbə doğru keçən layihələri dəstəkləyir; Türkiyə tərəfindən tankerlərin Bosfordan keçməsinə qoyulmuş məhdudiyəti bəyənir; Bakı-Ərzurum qaz boru kəmərinin tikintisi layihəsi hesabına «Mavi axın» layi-

həsinin effektivliyinin azaldılması, qazın Xəzərin Azərbaycan selfindən Türkiyəyə çıxarılması üçün bütün qüvvələrini sərf edirlər).

Geosiyasi maraqlar. Xəzər neft layihələrinin işlənməsi zamanı geosiyasi düşüncələr bu mərhələdə ABŞ üçün iqtisadi düşüncələrdən xeyli irəlidir. Xəzər regionu ABŞ-nın Avrasiyada üç geosiyasi rəqibi – Rusiya, Çin, İran arasında yerləşir. Region üzərində nəzarət ABŞ-na beş dənizdə (Qara dəniz, Aralıq dənizi, Xəzər dənizi, Fars körfəzi və ona bitişik Ərəb dənizi) və bütün qitədə qlobal birinciliyə nail olmağa imkan verəcəkdir. Bu zaman regionun karbohidrogen ehtiyatları üzərində nəzarət yaratmaq və Xəzər ehtiyatlarının ABŞ özü üçün strateji rəqib hesab etdiyi ölkələrə ötürülməsinə yol verilməməsi nəzərdə tutmuşdur. Bu məsələni həll etmək üçün Vaşinqton regionda qərb nəqliyyat dəhlizinin keçəcəyi ABŞ və onun strateji müttəfiqi olan Türkiyədən asılı dövlətlər xətti yaratmağı zəruri hesab edir.

ABŞ-nın Xəzər regionunda həyata keçirdiyi regional siyasətinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. regionun bazar demokratiyasının inkişafı yolunu tutmuş ölkələrinin dövlətçilik və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və onların Rusiya ilə əlaqələrinin zəiflədilməsi;
2. ABŞ üçün kommersiya imkanlarının genişləndirilməsi;
3. Regional münaqişələrin həmçinin regionun yeni ölkələri arasında siyasi, iqtisadi və hərbi əlaqələrin yaradılması vasitəsilə həll edilməsi;
4. Enerji nəqliyyat kommunikasiyalarının qorunması üçün xüsusi bölmələrinin və qüvvələrin yaradılması;
5. Xəzər enerji daşıyıcıları hesabına ABŞ-nın enerji müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, eləcə də xəzər neftinin və təbii qazının dünya bazarlarına azad axınını tə

min etməklə regionun dövlətlərinin Rusiyadan asılılığının azaldılması;

6. ABŞ-nın Xəzər hövzəsi dövlətləri ilə hərbi-siyasi, hərbi-texniki və hərbi əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət verilir.

ABŞ-nın regiona daxil olma vasitələri:

1. Energetikanın inkişafına və Şərqlə Qərb arasında enerji nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına yardım;

2. Məqsədyonlu maliyyə yardımının göstərilməsi;

3. münaqişələrin tənzimlənməsi məsələsində təşəbbüsü öz üzərinə götürmək cəhdi;

4. Regionun dövlətlərini təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində əməkdaşlığa məcbur etmək;

5. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə, o cümlədən Əfqanıstanda talib rejiminin süquta uğradılması üzrə əks terrorçu əməliyyatları və Səddam Hüseyinə qarşı əməliyyatlarda hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlığın təmin edilməsi. ABŞ regionda öz hərbi qüvvələrini yerləşdirmək üçün bu vəziyyətdən çox məharətlə istifadə etmişdir.

6. Bu zaman ABŞ Rusiyanın əl qoluunu bağlamaq, onun iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırmaq və digər xəzəryanı dövlətlərlə əlaqələrini zəiflətmək üçün səy göstərmişdir.

Xəzər regionunda Rusiyanın əlverişli coğrafi mövqeyi hesabına obyektiv olaraq birinciliyə və inkişaf etmiş boru kəməri sistemində malik olması Vaşinqtonu bu ölkəyə regionda amerikanın maraqlarına əsas təhlükə mənbəyi kimi baxmağa məcbur edir.

ABŞ ən iri neft şirkətlərinə arxalanaraq bu regionda özünün fərdi kapital mövqələrinin sonradan onu regionda daha da möhkəmlənmək üçün başlanğıc meydança kimi istifadə etmək məqsədilə möhkəmləndirilməsi üçün şərait ya-

ratmış və yaratmaqda da davam edir. Nəticədə bir neçə il ərzində ABŞ-nın regionda siyasəti hökumətin pərakəndə addımlarından maraqlarının inkişaf etdirilməsi və müdafiəsi üzrə tammiqyaslı konsepsiyalaradək təkamül etmişdir. Strategiyanın təsbit edilməsi eyni zamanda tətbiq edilən vasitələrin mexanizmlərinin genişləndirilməsi zamanı həyata keçirilmişdir. **Birləşmiş Ştatlar tərəfindən mərkəzində Xəzər dənizinin yerləşdiyi geniş bir məkanın mənimsənilməsinin vahid strateji planının həyata keçirilməsinin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:**

- Amerika və qərbin digər neft şirkətlərinin Xəzər dənizində həyata keçirdiyi aktiv fəaliyyətinin bəyənilməsi;
- Amerikanın başçılığı altında xəzər neftinin qərb bazarına çıxarılması üçün Bakı-Ceyhan magistral neft boru kəmərinin tikilməsi;
- Rusiyanı keçməmək şərti ilə karbohidrogenin ixracı üçün yeni istiqamətlərin axtarışı;
- Cənubi Qafqaz dövlətlərinin (Azərbaycan, Gürcüstan) hərbi infrastrukturunun hazırlanması və bu dövlətlərin silahlı qüvvələrinin NATO standartlarına keçilməsi;
- Əfqanıstanda antiterror əməliyyatları çərçivəsində Mərkəzi Asiya dövlətləri bazasında qərb ölkələrinin hərbi kontingentinin genişləndirilməsi;
- İrana narsı davam edən təzyiq.

Lakin hal-hazırda obyektiv həqiqət ondan ibarətdir ki, ABŞ-nın İraqdakı müvəffəqiyyətli əməliyyatı ilə əlaqədar olaraq Xəzər regionu onlar tərəfindən strateji əhəmiyyətli karbohidrogen ehtiyat hövuzu kimi nəzərdən keçirilməyə başladı və gözlənilməli kimi Xəzər regionu dövlətləri yalnız 2010 ildə ABŞ üçün iqtisadi cəhətdən cəlbedici dövlətlərə çevriləcək və gündə 3-4 mln. barrel neft ixrac edə biləcək. Beləliklə, ABŞ qənimət əldə etməkdən çox Xəzərin neft sərəvəti üzərində öz nəzarətini bərqərar etməkdə və onların gələcəyə konservasiyasında (qorunub saxlanılmasında) maraq-

lıdır.

Xəzərdə strategiyasının həyata keçirilməsi zamanı ABŞ-nın nəzərə almağa məcbur olduğu problemlər içərisində aşağıdakıları da qeyd etmək olar:

- Xəzər dənizinin statusu məsələsinin həll edilməməsi;

- Transmilli (amerika) korporasiyalar (hər şeydən əvvəl BP-Amoco) hər zaman Vaşinqtonun siyasi maraqlarına riayət etməyə razı olmur; Chevron və Mobil kimi korporasiyalar Qazaxıstan və Rusiya ilə müştərək olaraq Xəzər neft layihəsinin fəal iştirakçılarıdır və onlarla əməkdaşlıqda maraqlıdırlar;

- Bir sıra Amerika neft korporasiyaları açıq şəkildə öz narazılıqlarına İrana qarşı sanksiyalarla bəyan edirlər və onların ləğv edilməsinə təkid edirlər. İranla bağlı məsələlər Amerika strategiyasının ən zəif yeridir.

- ABŞ-nın siyasi planlarına kor-koranə olaraq riayət etməyə Azərbaycandla işləyən Bakı-Supsa boru kəməri əsasında muxtar ixracat marşrutu əldə etmək və həmin marşruta gələcəkdə Ukrayna, Bolqariya, Rumıniya və s. də cəlb edilməsini istəyən beynəlxalq konsorsium AMOK da razı deyil;

- Rusiya, Bolorussiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanın simasında Avrasiya iqtisadi cəmiyyəti Amerikanın regional planlarının qarşısını alan mühüm inteqrasiya əhəmiyyətinə malikdir.

- Amerikanın regiondakı mövqelərinin möhkəmlənməsinə müəyyən bir müqavimət «Şanxay altılığının» rolunun artması ola bilər;

- ABŞ-nın söylərinə baxmayaraq Amerikanın planlarına təhlükə yaradan regional münafişlər hələ də həll edilməmiş qalır.

Bununla belə, yaxın gələcəkdə ABŞ-nın regionda fəallığının artmasını gözləmək lazımdır. Regionda və onun hüdudları kənarında baş verən proseslərin kifayət qədər çevikliyi

nəzərə alaraq Amerika regional strategiyasının konturlarının işlənilib hazırlanması və korrektə edilməsi ehtimalını istisna etmək olmaz.

Beynəlxalq münasibətlərin bu regionda Rusiya və ABŞ-dan az olsa da kifayət qədər təsir gücünə malik digər iştirakçılarına gəldikdə isə onlar İran və Türkiyədir. İran regional və dövlətlərarası münaqişələrin kəskinləşməsi şəraitində öz quru və dəniz sərhədləri boyunca sabitliyin təmin olunmasına ehtiyac duyur, belə ki, yeni müstəqil dövlətdə baş verən istənilən irimiqyaslı hadisə bu və ya digər vasitə ilə bu ölkədəki şəraitə toxuna bilər. İranın xarici siyasi strategiyasını düzgün şəkildə anlamaq üçün bu ölkənin müvafiq problemlərə malik çoxmillətli olmasını nəzərə almaq lazımdır. İran əhalisi Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə yaxın əlaqələrə malikdir. Hər şeydən əvvəl söhbət İran əhalisinin üçdə bir hissəsini təşkil edən etnik azərbaycanlıların məskunlaşdığı Şimali İranda baş verən qarışıqlıqdan gedir.

Bütün dünyada müsəlman işinin müdafiəsi haqqında rəsmi bəyənnamələrə baxmayaraq İran azərbaycan-erməni münaqişəsində Ermənistanın mövqelərini tutdu. Bir tərəfdən Qarabax münaqişəsi məsələsində islam həmrəyliyi haqqında bəyənətlər verən İran digər tərəfdən Ermənistanla daha da sıx əlaqələr yaradır. İran Türkiyənin regiondakı təsir gücünə müqavimət göstərmək üçün öz maraqları çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən bu və ya digər dərəcədə istifadə edir. İran üçün türk separatçılığının potensialı həm Cənubi Qafqaz, həm də Mərkəzi Asiya ilə bağlıdır. Stimulyator rolunu ya Türkiyə, ya ABŞ, ya da hər iki ölkə birlikdə oynaya bilər.

1996-cı il Türkiyə-İsrail hərbi sazişi İran rəhbərliyinin müəyyən dərəcədə təlaşına səbəb olur.

Xəzər İran üçün hər şeydən əvvəl onun ticari-iqtisadi maraqlarının, eləcə də milli təhlükəsizliyinin qorunması maraqlarının təmin edilməsi regionu kimi əhəmiyyət daşıyır.

Unutmaq lazım deyil ki, XIX əsrin lap əvvəllərində Mərkəzi Asiya və Qafqazın ayrı-ayrı regionları İranın tərkibinə daxil idi və onunla tarixi və mədəni əlaqələrə malik idi.

Lakin, İranın regiondakı iqtisadi müvəffəqiyyətləri çox kiçikdir və bu da İran iqtisadiyyatının zəifliyi və İran biznesmenlərinin əcnəbi ölkələrə yatırım qoymaq təcrübəsinə malik olmaması ilə izah olunur. Hal-hazırda İran hakimiyyəti iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yollar axtarıb. Bununla əlaqədar olaraq son zamanlar İran cəmiyyətində müşahidə edilən mötədil sosial-iqtisadi və siyasi islahatlara olan tendensiyalar diqqəti cəlb edir. Avropa Birliyi İranla iqtisadi münasibətləri bərpa etməyə başlamışdır. ABŞ İran hökumətində islahatçı cinahın rəğbətini qazanmaq üçün əlavə səylər göstərir. Dəyişikliklər nəticəsində İran tədricən iqtisadi və siyasi təcridatı dəf edir. Beləliklə, milli maraqlar İran siyasi dairələrində dini radikalçılığa üstün gəlir. İran bu sindromdan yaxa qurtarmağa və real zamanın reallıqlarını qəbul etməyə müvəffəq olmuşdur.

Türkiyəyə münasibətdə qeyd etmək olar ki, beynəlxalq arenada təbii ehtiyatlarla zəngin yeni türkdilli dövlətlərin meydana gəlməsi Türkiyə tərəfindən öz geosiyasi maraqlarının inkişaf etdirilməsi imkanı kimi nəzərdən keçirilir. Bu səbəbdən Türkiyənin bütün türkləri Ankaranın himayəsi altında birləşdirmək və demək ki, onların ehtiyat potensialını öz nəzarəti altına salmaq ümidilə lap ilk günlərdən yeni postsovet dövlətlərinə öz himayəsini hər vasitə ilə nümayiş etdirməsi heç də təəccüblü deyil. Şərqi istiqaməti Türkiyənin xarici siyasətində ən əsas istiqamətlərdən birinə çevrildi.

Artıq 80-ci illərin sonlarında Türkiyə o zaman sover türkdilli respublikalardan çıxmış və tezliklə müstəqil dövlətlərə çevrilmiş yeni siyasi qüvvələrlə mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlərini sürətlə qaydaya salmağa başladı. Gözlənilmədən əldə etdikləri azadlıq və bir neçə postsovet ölkələri – eləcə də Azərbaycan elitasının müstəqilliyi şəraitində onlar

türk modeli vaksitəsilə iqtisadi möcüzə gözləyirdilər.

Qafqaz-Xəzər regionuna münasibətdə siyasəti sahəsində Türkiyə Qərbin, hər şeydən əvvəl ABŞ-nın müdafiəsi ilə qarşılaşdı. 1992-ci ilin noyabrında «Uoll-strit cornal» Qərbin hakim dairələrində Türkiyəyə olan yeni münasibəti bu cür şərh etmişdir: «Türkiyə yeni müsəlman ölkələrinə kübar demokratiyaya çevrilməkdə yardım etməyə cəhd göstərir. O, Qərb, Balkan və Yaxın Şərq arasında körpü rolunu oynayır. O, Qərbin həyati əhəmiyyətli təhlükəsizlik lingi rolunu oynamaqda davam edir. Köklü düşmənçilik ocaqları olan, hər kəsin silahı olan, etnik narazılığın isə adi hala çevrildiyi bir regionda Qərb üçün Türkiyənin dostluq münasibətləri son dərəcə əhəmiyyətlidir».

Xəzər hövzəsinə olan maraq həm də üç xəzəryanı dövlətin – Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın türk dövlətləri olması ilə izah olunur.

Ümumilikdə Türkiyənin bu regionda həyata keçirdiyi xarici siyasi kursunun çərçivələrini və imkanlarını qiymətləndirərkən Türkiyənin hələ ki tam olaraq həqiqi bazar iqtisadiyyatına çevrilməmiş iqtisadiyyatının Qərbin köməyi olmadan, yalnız öz gücü hesabına həll etməyə qadir olmadığı bir çox problemlərlə qarşılaşması faktını da nəzərə almaq lazımdır.

Türkiyə hər şeydən əvvəl cənubi Qafqazda baş verən proseslərə qarşı biganə deyil. Lakin onun regionun dövlətləri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanla mədəni və linqvistik yaxınlığının türk xalqlarının geniş ittifaqı çərçivəsində Türkiyənin liderliyini təsdiq etməsi və bununla da Türkiyənin yeni beynəlxalq rolunun yaranmasına yol açılması haqqında ümidləri boşə çıxdı. Bundan əlavə, tezliklə aydın oldu ki, müasir dünyada türkdilli dövlətlərin hər hansı bir ittifaqda, xüsusən də pantiürkist və ya digər əsaslı dövlətdə birləşməsi üçün etnik və linqvistik yaxınlıq heç də kifayət deyil. Buna baxmayaraq onun iqtisadi iştirakı genişlənməkdədir. Neft və qaz ixracında Türkiyənin rolu bu ölkəni gələcəkdə regi-

onda baş verəcək hadisələrin (Bakı-Ceyhan boru kəməri) fəal iştirakçısına çevirir. Enerji ehtiyatlarına kəskin ehtiyac duyan və bu məsələdə Rusiyadan asılı vəziyyətdə olan Türkiyə üçün Mərkəzi Asiyadan alternativ karbohidrogen tədarükü cənubi Qafqaz müttəfiqləri (Gürcüstan və Azərbaycan) olmadan qeyri-realdır. Təhlükə: ya bütün Cənubi Qafqazda, ya da Mərkəzi Asiyada Rusiya nəzarətinin bərpa edilməsi.

Türkiyənin regionun dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığı genişlənir. Buna baxmayaraq Türkiyənin regionda müstəqil təsir quvvəsi məhdud olaraq qalmaqdadır. Türkiyənin rolu ABŞ-na tabe edilmişdir və ayrı-ayrı siyasi xadimlərin ambisiyalarına baxmayaraq belə də qalacaqdır.

Yuxarıda söyləmələrin hamısı Xəzər nefti uğrunda mübarizənin ən qızgın çağını yaşamasından xəbər verir. Ola bilsin məhz bu mübarizə XXI əsrin ən mühüm hadisəsinə çevriləcəkdir; söhbət ən iri neft-qaz yataqlarının yerləşdiyi regionda iqtisadi birincilik və Xristianlıq və İslamın, Qərblə Şərqlin, Avropa və Asiyanın qarşı-qarşıya gəldiyi regionda siyasi birincilikdən gedir.

Demək olar ki, 250 il ərzində rusiya-iran siyasi və iqtisadi maraqları zonası olan Xəzər dənizi SSRİnin dağılmasından sonra rusiya-iran-azərbaycan-qazaxıstan-türkmənistan maraqlarının zonasına çevrildi. Sovet Sosialist Respublikaları İtifaqının gənc varisləri dəniz sərvətlərinə hüquqları olduğunu elan etdilər və məhz bu vəziyyət Xəzər dənizinin statusu siyasi problemini tamamilə yeni siyasi səviyyəyə çıxarmış oldu. Yaranmış vəziyyəti aydınlaşdırmıqdan ötrü ilk növbədə bu problemin yaranma tarixçəsinə nəzər salmaq lazımdır. Xəzərin statusu problemi ilk dəfə I Pyotrın «fars yürüşü» zamanı (1722-1723-cü illər) meydana çıxmışdır və onun köklərini bu yürüşün ardınca baş tutmuş Peterburq (1723-cü il), Rəşt (1729-cu il), Gülüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələrində axtarmaq lazımdır. Ümumilikdə bu müqavilələrin mahiyyəti Xəzər dənizi

zinin tamamilə rusiyanın tabeliyinə keçməsindən ibarət idi. Başqa sözlə o zamanlar Xəzərə beynəlxalq dəniz və ya beynəlmiləl göl kimi deyil, Rusiyanın daxili (qitədaxili) dənizi kimi baxılırdı. Sovet Rusiyası Xəzərə olan monopoliya hüquqlarından imtina etdi və 1921, 1935 və 1940-cı il müddətsiz bağlanmış sovet-iran müqavilələri Xəzər dənizində iki Xəzəryanı dövlətin – SSRİ və İranın dəniz fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə olan bərabər və müstəsna hüquqlarını müəyyən etdi. O zamanlar geniş istifadə edilən «sovet-iran dənizi» termini yalnız bu iki dövlətin, onun təşkilat və vətəndaşlarının dənizdən istifadə etmək hüququ olması deməkdir. Xəzər dənizinin üçüncü ölkələr üçün bağlı olması 1935-ci il Müqaviləsinin 14-cü bəndində aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Orada deyilir: «Bütün Xəzər dənizi boyunca yalnız SSRİ və İrana və eynilə Razılığa gələn tərəflərdən birinin vətəndaşları və ticarət nəqliyyat təşkilatlarına məxsus olan və müvafiq olaraq SSRİ və İran bağrağı altında üzən gəmilər yerləşə bilər». Onlar gəmilərdə heyət qismində yalnız onların dövlətlərinə ail şəxslərin olması haqqında bərabər hüquqlu şəkildə razılığa gəldilər. İran hətta SSRİnin Pəhləvi (Ənzəli) portunun idarə heyətinin tərkibində fars vətəndaşı olmayan xidmətçilərin, işçilərin və podratçıların olmaması xahişini də yerinə yetirdi.

Lakin sovet Rusiyası Xəzər dənizinin «rusiya daxili dənizi» statusunu «sovet-iran daxili dənizi» statusuna dəyişməyə razı olaraq nə qeyd edilmiş müqavilələrin imzalanması zamanı, nə də sonralar dənizlərə və ya beynəlmiləl göllərə münasibətdə adətən olduğu kimi Xəzər dənizində sərhədlərin müəyyən edilməsi və ərazi sularının ayrılması haqqında məsələ qoymamışdır. Təqdirəlayiqdir ki, bütün bu illər ərzində İran da bu cür məsələ irəli sürməmişdir. Əksinə hər iki tərəf dəfələrlə xəzərdaxili sərhədlərin olmamasını qeyd etmişlər. Məsələn 1976-cı ildə İran XİN SSRİ səfirliyinə göndərdiyi notada deyilir: «Xəzər dənizində İran və Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı arasında dəniz sərhəd xəttinə

münasibətdə heç bir müqavilə və saziş və ya müəyyən edilmiş qayda yoxdur». Bununla belə, 1934-cü ildən etibarən hər iki tərəf həm suda, həm də havada şərti olaraq Astara-Həsən-Qulu (şək. 1.) xətti üzrə sərhədi qoruyur və hüquqi şəkildə müəyyən edilməmiş bu dəniz sərhədi xəzərə aid sovet-iran qarşılıqlı münasibətlərində qarşılıqlı şəkildə riayət edilən (hərbi-dəniz qüvvələri və DİXX-nın yardımı ilə olsa belə) «hüquqi» normaya çevrilmişdir.

Lakin siyasidən çox, geosiyasi olan 1921, 1935 və 1940-cı il müqavilələrinin maddələri sovet dövründə artıq öz qüvvəsini itirdilər. Beləliklə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-tərəfindən Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi üzrə birtərəfli fəaliyyət həyata keçirilmişdir. 1982-ci il SSRİ-nin dövlət sərhədləri haqqında qanunda deyilir ki, SSRİ-nin dövlət sərhədi «göl və digər su hövzələrində SSRİ-nin dövlət sərhədinin çıxışını göl və ya digər su hövzəsinin sahili ilə birləşdirən düz xətt üzrə» müəyyən edilir. Deməli, bu qanun Xəzər dənizini İranın razılığı olmadan göl statusu üzrə SSRİ ilə İran arasında bölmüşdür.

Bununla əlaqədar olaraq bütün Xəzəryanı dövlətlər sovet dövründə Xəzərin beynəlxalq-hüququ statusunun yaranmaması və yaranmışdısa da yanlış istiqamətdə yaranması fikri ilə yekdilliklə razı idilər. Bu səbəbdən Xəzərin yeni statusunun yaradılmasına eyni zamanda bütün xəzəryanı dövlətlər qoşuldular. 1992-ci ildən onlar artıq faktiki olaraq çoxtərəfli münasibətlər və danışıqların əsasını qoydular. Bu proses hal-hazırda da davam edir. Buna paralel olaraq ikitərəfli görüş və danışıqlar da gedir.

Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərində hövzənin statusunun müəyyən edilməsi məsələsində kompromiss axtarılarına başlamış xəzəryanı dövlətlərin çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətləri yaranmağa başladı: «Xəzər «dənizdir» ya «göl»? Bu başlıca məsələ ətrafında müzakirələr artmağa başladı. Nəticədən Xəzər dənizinin sahəsinin, dibinin və bioloji və mineral ehtiyatlarının bölüşdürülməsi prinsipi asılı

idi.

Hövzə rayonunda yaranan beynəlxalq münasibətlər və Xəzər dənizi, xüsusilə də onun beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi problemləri üzrə danışıqları şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ 1991-1994-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələni kəşfiyyat və problemin həlli üçün münasib variantın axtarışı mərhələsi adlandırmaq olar. **İkinci mərhələ** 1995-1999-cu illəri əhatə edir. Bu illər ərzində real baxışlar və yanaşma tərzləri formalaşmış, bir sıra çoxtərəfli ciddi görüş və konfranslar keçirilmişdir. Bu görüş və konfranslarda Xəzərin statusu və digər məsələlər üzrə mövqələr müzakirə edilmişdir. Sonuncu, **üçüncü mərhələ** 2000-ci ilin yanvarından, daha doğrusu Rusiya dövlətinin yeni rəhbəri olan V.V. Putinin siyasi arenaya çıxdığı andan başlamışdır. Onun gəlişi Rusiya Federasiyasının xəzəryanı region və Xəzər problemlərinə münasibət üzrə yeni konsepsiyasının yaranması ilə yadda qalmışdır.

Bu mərhələlərdən hər birini ətraflı surətdə nəzərdən keçirək.

Birinci mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, bu dövrdə xəzəryanı dövlətlər, eləcə də maraqlı ölkələr – ABŞ, Türkiyə, Çin, Qərbi Avropa ölkələri və s. Xəzər dənizini əsas enerji daşıyıcısı mənbələrindən biri kimi görmüşlər. Regiona daha böyük diqqət yetirilməyə, formalaşan geosiyasi sahədə özünün və başqalarının imkanlarını qiymətləndirməyin tarixi, siyasi, coğrafi, iqtisadi və hüquqi aspektləri ilə bağlı olan məsələnin öyrənilməsinə başlandı. Onun statusunun müəyyən edilməsi əsas məsələyə çevrildi. Mövqələrin yaranması və üzə çıxarılması müxtəlif ölkələrin maraqlarından irəli gəlirdi. Buna paralel olaraq xəzəryanı dövlətlərin üstün cəhətlərinin formalaşması prosesi başlandı.

1991-ci ilin dekabr ayından etibarən Rusiya Federasiyası Xəzər dənizini hüquqi rejimi sovet-iran müqavilələri ilə tənzimlənən daxili su hövzəsi hesab etmək lazım olması

mövqeyindən çıxış edirdi. Xəzərin Sovet-İran tabeliyində olmasının günümüzədək uzadılması aşağıdakılara dəlalət edir:

a) Hər bir xəzəryanı dövlətin 10 millik balıq ovu zonasına suveren hüququ və bütün xəzəryanı dövlətlərin dənizin qalan hissəsinə bərabər hüquqları vardır;

b) Xəzər dənizi onun hövzəsinə təbii çıxışı olmayan dövlətlər üçün bağlıdır, bu isə sahili olmayan dövlətləri, onların şirkət və təşkilatlarını dəniz fəaliyyətindən xaric edir.

Hal-hazırda Xəzər əvvəllər olduğu kimi iki deyil, beş dövlətin maraq zonası olduğundan:

c) Rusiyanın SSRİnin hüquqi varisi olması səbəbindən sovet-iran müqavilələrinin hər iki subyektə xəritədə saxlanmaqdadır;

d) 21 dekabr 1991-ci ildə qəbul edilmiş Alma-ata bəyannaməsi çərçivəsində bütün yeni müstəqil dövlətlər SSRİ tərəfindən bağlanmış bütün müqavilələrə riayət etməyi öhdələrinə götürdülər.

e) Xəzərin gələcək statusu 5 ölkənin razılığı ilə müəyyən edilməlidir, indiyədək isə sovet-iran müqaviləsinin yenidən baxılması üzrə istənilən birtərəfli fəaliyyət istisna edilmişdir.

Rusiyanın mövqeyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə onun tərəfindən postimperiya siyasətinin aparılmışdır. Bu siyasətin əsas məqsədi xəzəryanı dövlətlər tərəfindən özlərinin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsini başlamasına yol verməməkdən ibarət idi, belə ki bu regionda Rusiyanın təsirinin itirilməsinə gətirib çıxara bilərdi.

İrana gəldikdə isə danışıqların aparıldığı müddət boyunca onun mövqeyi destruktiv olaraq qalmışdır. Xəzərin özünə aid olan hissəsinə kifayət qədər karbohidrogen ehtiyatlarına malik olmayan İran hər şeydən çox xarici şirkətlərin bu regiona axınına yol verməmək haqqında fikirləşirdi, belə ki, bu hadisə onun tərəfindən milli təhlükəsizliyə

təhlükə kimi qiymətləndirilirdi.

Xəzərin müasir probleminə sovet-iran müqavilələri nöqtəyi nəzərindən baxarkən aşağıdakı aksiomdan çıxış etmək lazımdır:

Xəzərin statusunu sovet-iran müqavilələri əsasında qanuniləşdirmək qeyri-mümkündür, belə ki, onlar yalnız balıq ovu hüquqlarını müəyyən etmişlər və onlarda ümumiyyətlə dəniz dibinin mənimsənilməsi məsələlərinə toxunulmur.

Yeni xəzəryanı dövlətlərin yaranmasından sonra Xəzərin dəniz yaxud göl olması haqqında mübahisə yenidən ortaya çıxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, burada fikir ayrılıqlarının mahiyyəti Xəzərin coğrafi mənada dəniz və ya göl olmasından çox onun dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyalarına aid edilib edilməməsindən ibarət idi. Bu məsələdən Xəzər dənizinin sahəsinin, dibinin və bioloji və mineral ehtiyatlarının bölüşdürülməsi prinsipi asılı idi.

Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının su hövzəsinin «dəniz» yaxud «göl» kateqoriyasına aid edilməsi üzrə əsas prinsipi ilə onun Dünya okeanı ilə əlaqəsi müəyyən edilir. Bu əlamətə əsasən **açıq dənizə** birbaşa olaraq Dünya okeanına tökülən su hövzəsi, **yarımqapalı dənizə** Dünya okeanına digər dənizlər vasitəsilə tökülən su hövzəsi, **qapalı dənizə** isə Dünya okeanına təbii dar keçid vasitəsilə tökülən su hövzəsi aiddir. Çaylar və kanallar beynəlxalq dəniz hüququ obyektlərinə aid deyildir və bu səbəbdən də onlar qitələrarası su hövzələrini dənizlərə çevirmirlər. BMT Konvensiyasına riayət etsək Xəzər dənizi Dünya okeanına təbii keçidlər – göl vasitəsilə tökülür. Deməli, Xəzərin fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri BMT Konvensiyası ilə əhatə olunmur və hətta istəsək belə Dünya okeanından min kilometrə aralı olan Xəzər dənizinə münasibətdə açıq, yarımqapalı və ya qapalı dəniz anlayışını istifadə etmək olmaz. Bu səbəbdən də həm coğrafi, həm də hüquqi mənada Xəzər dənizi dəniz deyildir.

Xəzərin adi dəniz sahəsi kimi qəbul edilməsi halında

ona avtomatik olaraq 1958 və 1982-ci illər kontinental şelf və dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müvafiq maddələri aid edilir. Bu variant üzrə aşağıdakılar nəzərdə keçirilir:

1. Hər bir xəzəryanı dövlət 12 mil sahəsində ərazi suları və 200 mil sahəsində müstəsna iqtisadi zona suveren hüququ əldə edir. Xəzər dənizinin maksimum en sahəsinin 200 dəniz milini aşmadığı səbəbindən müstəsna iqtisadi zonanın xarici sərhədlərini orta xətt prinsipi əsasında müəyyən etmək olar.

2. Bu halda bütün digər dövlətlər, eləcə də Xəzər dənizinə çıxışı olmayan dövlətlər (məsələn ABŞ və ya İngiltərə) müstəsna iqtisadi zonada gəmiçilik və uçuş azadlığı, kablərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi, elmi tədqiqatların və beynəlxalq hüquq nöqteyi nəzərindən digər qanuni fəaliyyət növlərinin keçirilməsində azadlıq əldə edirlər.

3. Hər bir xəzəryanı dövlət öz kontinental şelf ehtiyatlarının işlənməsinə xəzəryanı dövlətlər sırasına aid olmayan dövlətlərin şirkətlərini cəlb edə bilər.

Rusiya və İran bəzi şərtlərlə «açıq dəniz» variantına tərəfdar olduqlarını bəyan etsələr də həmin şərtlərin mahiyyəti Xəzərin statusunun həlli varintını bu hövzəyə xarici dövlətlərin daxil olmasına yol vermədən kondominat əsasında həll edilməsinə çalışmaqdan ibarət idi.

Hüquqi mənada göl iqtisadi zonalar, şelflər, ərazi suları kimi kateqoriyalara malik deyildir. O, daxili sulara - beynəlxalq rejimin aid olmadığı sahilyanı dövlətlərin suveren ərazilərinə aiddir. Bu – dərindən mənadır; bununla BMTnin başlıca prinsipi – dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməmək prinsipi realizə edilir. Sərhəd gölünün hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi sahilyanı dövlətlərin özünün müstəsna səlahiyyətidir və bu səbəbdən də sərhəd göllərinin bölgüsünün heç olmazsa onların ehtiyatlarının bölgüsü və istismarının ümumi hüquqi məsələlərini müəyyən edən ümumi hüquqi normaları mövcud deyildir. Buna baxmayaraq bir ümumi

norma mövcuddur: sərhəd gölünün sərhədə bölünməsi yalnız bütün sərhədyanı dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilə bilər. Sərhəd göllərinin bölünməsi və onların istismar şərtləri bir qayda olaraq qonşu dövlətlərin müqavilələri ilə tənzimlənir.

Qazaxıstan Xəzəri 1982-ci il dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının normalarının aid edilməli olduğu «qapalı dəniz» hesab edir.

Azərbaycan Respublikasının mövqeyi Xəzərin «sərhəd gölü» hesab edilməsi və onun xəzəryanı ölkələr arasında milli sektora bölünməsindən ibarət idi.

Rusiya və İranın Xəzərin statusu probleminin həlli məsələsində maraqlı olduqlarını bəyan etsələr də həqiqətdə onlar sovet-iran müqavilə təcrübəsinə sadıqlıq nümayiş etdirərək yeni tendensiyalardan qaçmağa çalışırdılar. Bu cür yanaşmanın səbəbi aşağıdakıdan ibarət idi: Xəzər dəniz və ya qapalı dəniz kimi qəbul edilsə, onda ona qarşı qüvvədə olan beynəlxalq dəniz hüququ normaları tətbiq edilməlidir. Bu halda bölgü üzrə xüsusi sazişə ehtiyac olmayacaqdır, belə ki, dənizlərin müvafiq sahələrə bölünməsi qaydası avtomatik olaraq BMT Konvensiyasının müddəalarına müvafiq olaraq aparılacaqdır. Məlum olduğu kimi, göl variantı üçün sahilyanı dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi status və bölgü üzrə əlavə xüsusi müqavilənin bağlanması tələb olunur. Rusiya və İran tərəfindən Xəzər dənizinin müştərək istifadə sahəsinə çevrilməsi haqqında ideya irəli sürmüşlər. Rusiya variantı müqaviləsi layihəsində ayrıca bənd kimi göstərilmiş bu ideya Azərbaycan, onun ardınca isə Qazaxıstan və Türkmənistan tərəfindən rədd edilmişdir.

1994-cü ilin sentyabr ayında «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması xəzəryanı dövlətlərin gələcək dövlətlərarası danışıqlarının inkişafında təyinedici amilə çevrildi. Hesab edirəm ki, bu, Xəzər dənizinin beynəlxalq-hüquqi stasunun formalaşmasında ən mühüm hadisələrdən biri oldu. Məhz 1994-cü il Bakı neft sammiti və həmin sammitdə imzalan-

mış «Əsrin müqaviləsi» Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusu haqqında məsələnin inkişafında təkanverici amil oldu. Bu müqaviləni qəbul etməzdən əvvəl Rusiya və İran heç də Xəzərin statusunun yenilənməsi zərurəti haqqında məsələni müzakirə etmək istəmirdilər. Müqavilənin qəbul edilməsindən sonra onlar Xəzərin mineral və bioloji ehtiyatlarının işlənməsi məsələsini bilavasitə yeni hüquqi statusun yaranması ilə əlaqələndirməyi qərara aldılar. Beləliklə, birinci mərhələ Xəzər regionunun böyük və kiçik, köhnə və yeni dövlətlərinin geosiyasi oyununda Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi bəhanəsi altında qarşıdurma və böyük intriqa elementlərinin əsasını qoydu; bu işə növbəti ikinci mərhələdə xəzəryanı dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sahəsində əməkdaşlığının motivi oldu.

Rəsmi rusiya dairələri «əsrin müqaviləsi»nə çox kəskin reaksiya verdilər. Rusiya Federasiyası 1994-cü ilə 5 dekabr tarixində BMTnin Baş Məclisinə BMT üzvləri arasında yaymaq üçün «Xəzər dənizinin hüquqi statusuna münasibətdə Rusiya Federasiyasının mövqeyi haqqında» xüsusi bir sənəd yolladı. Orada deyilir ki, «... bəzi xəzəryanı dövlətlər birtərəfli fəaliyyət yoluna qədəm qoyur və beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları ilə hesablaşmayaraq digər xəzəryanı dövlətlərin hüquq və maraqlarına zidd olaraq birtərəfli üstünlüklər əldə etməyə çalışırlar».

Bu problemi nəzərdən keçirdikdə söyləmək olar ki, Xəzərin sektorlara bölünməsi təcrübəsi hələ sovet dövründə də mövcud olmuşdur və Azərbaycan nə beynəlxalq hüquq normalarını, nə də yaranmış təcrübəni pozan heç bir qeyri-qanuni hərəkət etməmişdir.

1) Xəzər dənizinin SSRİyə aid hissəsi (Astara-Həsən-Qulu xəttindən şimalda) «millətlərarası göl» Prinsipi üzrə Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında bölündü – orta xətt qonşu İttifaq respublikaları arasında inzibati-ərazi sərhədi kimi təsbit edildi.

2) 1982-ci il SSRİnin dövlət sərhədi haqqında qanu-

na əsasən Xəzər həmin prinsip üzrə İran və SSRİ arasında bölünmüşdü və Xəzərdə İran və Sovet İttifaqının milli sektorlarının olmasını sovet coğrafi xəritəsi əyani şəkildə sübut edir.

3) Azərbaycan SSR SM və SSRİ neft və qaz sənaye Nazirliyinin 1991-ci il 18 yanvar tarixli müştərək qətnaməsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Xəzər dənizinin orta xətti üzrə müəyyən edilmiş sektorunda mineral ehtiyatların kəşfiyyatı və hasil edilməsi və onların mənimsənilməsi üçün xarici şirkətlərin cəlb edilməsi hüququna malik subyektdir.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan nə artıq yaranmış təcrübəni, nə də beynəlxalq hüquq normalarını pozmamışdır.

Xəzəryanı dövlətlərin əməkdaşlığının 1995-ci ildən başlamış üçüncü mərhələsini əhatə dairəsi və iştirakçıları artan genişlənən geosiyasi oyun kimi xarakterizə etmək olar. Bu mərhələdə Xəzər dənizinin yeni hüquqi statusunun yaranması məsələsi yalnız sahilboyu dövlətlər üçün deyil, həm də Amerika, Avropa və Asiyanın digər dövlətləri üçün də mühüm məsələyə çevrildi. Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin statusu və istifadə formaları məsələləri üzrə çoxtərəfli əməkdaşlıq dövrü olan bu mərhələ saysız-hesabsız rəsmi görüşlər, elmi-praktiki konfranslar, sahilboyu dövlətlərin mövqelərinin və prioritetlərinin tez-tez dəyişməsi, eləcə də danışıqların gedişində siyasi toqquşmalarla yadda qalmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq tərəflərdən heç biri güzəştə getməyə və öz mövqeyini bir qədər də olsa yumşaltmağa razılaşmırdı. İran və Rusiya əvvəllər olduğu kimi «kondominium» prinsipinə, Azərbaycan milli sektorla bölgüyə, Qazaxıstan – Xəzərin «açıq dəniz» hesab edilməsinə tərəfdar idi. Türkmənistan gəldikdə isə onun mövqeyini müəyyən etmək çox çətin idi, ümumiyyətlə isə o «açıq dəniz» variantına meyl göstərirdi.

On mühüm dəyişikliklər 1997-ci ildən etibarən baş verməyə başladı və bu, ilk növbədə Rusiyanın mövqeyinin

dəyişməsi ilə əlaqədar idi. Beləliklə, bu ildə Xəzər dənizinin şimal hissəsində iri neft ehtiyatları aşkar edilmişdir. Bu isə Xəzərin kondominium prinsipi üzrə bölgüsünün məqsədə uyğun olmamasını müəyyən etdi. Lakin eyni zamanda Rusiya üçün Azərbaycanın «dəniz dibinin və dərinliklərinin bölünməsi» variantı uyğun deyildi. Bu aspekt iqtisadi xarakterdən çox geosiyasi xarakter daşıyır. İş ondadır ki, Xəzərin «dəniz dibinin və dərinliklərinin» milli sektorlara bölünməsi prinsipi üzrə bölgüsü zamanı yalnız Azərbaycan xəzəryanı dövlətin 4-ü ilə də təbii sərhəd hüququ əldə etmiş olur. Rusiyaya gəldikdə isə onu Xəzərin sərvətlərindən çox geosiyasi müttəfiqi olan İranla birbaşa əlaqə maraqlandırır, bu İran üçün də ədalətli idi. Bu prinsip üzrə bölgü zamanı dəniz üzrə bu təbii əlaqə pozulur və Azərbaycandan asılılıq altına düşür.

Buradan irəli gələrək Rusiya «dəniz dibini bölürük; su isə ümumi qalır» prinsipini irəli sürdü. Öz əvvəlki mövqelərindən bir qədər kənara çəkilmiş Azərbaycan və Qazaxıstan mövqelərində prioritetlərin dəyişməsini çox gözləmək lazım gəlmədi və onlar Xəzərin statusu problemi üzrə sonuncu, üçüncü mərhələyə yol açan rusiya variantı ilə razılaşdılar. Azərbaycan və Qazaxıstanın mövqelərinin bir qədər dəyişməsi onunla izah edilirdi ki o zaman onlar üçün mövcud təbii ehtiyatların işlənməsi çox mühüm idi, Xəzərin hüquqi statusunun həll edilməməsi bu prosesi ləngidirdi. Nəticədə iki müqavilə bağlandı. Əvvəlcə 1998-ci ildə Rusiya və Qazaxıstan arasında «yeraltı sərvətlərin istifadəsinə olan suveren hüquqlara riayət olunması məqsədilə Xəzər dəniz dibinin şimal hissəsinin bölünməsi haqqında» müqavilə imzalandı. Onun ardınca isə 2001-ci il 1 dekabr tarixində - MDBnin Yubiley sammitinin keçirilməsi zaman Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri də Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında saziş imzaladılar. Eyni zamanda V.V. Putinin Azərbaycana səfəri zamanı onunla H.Ə.Əliyev arasında Xəzər dibinin Rusiya ilə Azərbaycan arasında

bölünməsi haqqında razılıq əldə edilmişdir.

Beləliklə, Xəzərin siyasi-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi üzrə onillik iş toplananların yerinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxardı: bir tərəfdən Rusiya, Türkmənistan və İran, digər tərəfdən isə Azərbaycan və Qazaxıstanın qarşıdurması bir tərəfdən Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstanın, digər tərəfdən isə Türkmənistan və İranın qarşıdurmasına çevrildi.

Yaranmış şəraitdə hadisələrin inkişafının proqnozlaşdırma variantları aşağıdakı kimi ola bilər:

1) Xəzərin xüsusi beynəlxalq-hüquqi statusunun yaradılması ehtimalı çox yüksəkdir. Bu tarixi mərhələdə hadisələrin ən münasib inkişaf variantı status probleminin paket-kompleks və ya çərçivədaxili həlli hesab edilir. Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi üçün bütün xəzəryanı ölkələr arasında tənzimlənməli və razılaşdırılmala olan əsas məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir: a) bioloji və mineral ehtiyatların istismarında prioritetlərin, onların sahilboyu dövlətlər arasındakı bölüşdürülməsi mexanizminin müəyyən edilməsi; b) xəzəryanı dövlətlərin suveren hüquqları həddinin müəyyən edilməsi; c) sahilboyu dövlətlərin yüksək səviyyəli qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmaqla dəniz sahəsinin mühafizəsi və qorunması kimi ekoloji problemlərin həlli; d) xəzəryanı dövlətlərin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hərbi gəmiçilik problemlərinin həlli. Bu məsələlərdən hər biri ayrı-ayrılıqda müvafiq Saziş və ya Müqavilələrlə həll edilə bilər; onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti isə regional əməkdaşlıq Təşkilatı həyata keçirə bilər. Mineral resursların bölünməsi məsələsi istisna olmaqla bir çox məsələlər antoqonist ziddiyyətləri doğurmur.

2) Xəzərin statusunun Beynəlxalq məhkəmə vasitəsilə müəyyən ediləcəyi barədə ehtimal da mövcuddur. Birincisi, Bakı artıq Xəzər dənizinin statusu mövzusunı beynəlxalq səviyyəyə çıxarmaq niyyətini elan etmişdir. İkincisi, artıq dünya təcrübəsində bu cür hadisə baş vermişdir. Vaxtilə Beynəlxalq məhkəmə Şimal dənizini bölüşdürmüşdür. Ek-

spertlərin rəyinə əsasən Xəzərin statusunun məhkəmə qərarı üçün minimum 5 il tələb olunacaqdır, beynəlxalq hüquq normalarına əsasən isə məhkəmə qərarının çıxarılmasınadək ümumi razılıq olmadan mübahisəli regionda istənilən növ fəaliyyət qadağandır. Bundan əlavə, Şimad dənizi dənizdir və dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyaları ona şamil edilir, Xəzər dənizi isə göldür və dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyaları ona şamil edilmir.

3) Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi məsələsində gələcəkdə qarşılıqlı güzəştlərə gedəcəyini ehtimal etməyə imkan verən bəzi əsaslar mövcuddur.

4) Məsələnin hərbi surətdə həlli ehtimalı mövcuddur. Axı əslində söhbət dənizinin özünün bölüşdürülməsindən çox həcminə görə planetdə üçüncü neft rezervuarının bölüşdürülməsindən, milyard dollarla gəlirdən, dünyanın strateji cəhətdən mühüm regionunda iqtisadi və siyasi birinciliyə malik olma imkanından gedir. Biz Dünya tarixində ən maraqlı dramlardan birinə çevriləcək yeni «böyük oyunun» başlanğıc mərhələsini yaşayırıq və hal-hazırda bir şey aydındır: gec ya tez, məhkəmədən sonra ya əvvəl, müharibədən sonra ya əvvəl də olsa xəzəryanı dövlətlər razılığa gəlməyə məcbur olacaqlar.

Hal-hazırda Xəzər hövzəsi təhlükəsizliyinin ən qorxulu təhlükələrindən biri ekoloji problemdir. Beynəlxalq terrorizm, narkotik alveri kimi problemlərlə yanaşı bu problem də transmilli təhlükələr sırasına aid edilir. Onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu problemlərin həlli bütün beynəlxalq cəmiyyətin müdaxiləsini tələb edir.

Xəzər nadir təbii obyekt və vahid ekoloji kompleksdən ibarətdir və onun bu və ya digər akvatoriya sahəsində baş verən dəyişikliklər mütləq olaraq ümumilikdə bütün sistemə öz təsirini göstərəcəkdir. Müxtəlif heyvanat və bitki aləminə malik bu qapalı ekosistem antropogen təsirlərə qarşı xüsusilə həssasdır. Xəzərin neft-qaz ehtiyatlarının məqsədli şəkildə mənimsənilməsini nəzərə alsaq aydın olur ki:

dənizin ekoloji mühafizəsi üzrə tədbirlər görmək lazımdır. Xəzərin vahid ekosistem olması faktı ayrıca olaraq Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiya hökumət başçılarının 14 oktyabr 1993-cü ildə imzaladığı rəsmi məlumatda da təsdiq edilmişdir. Xəzər dənizinin yer kürresində ən iri qapalı su hövzəsi olduğundan hal-hazırda ətraf mühitin mühafizəsi problemləri daim artan əhəmiyyət kəsb edir. Xəzərin Rusiya, eləcə də Qazaxıstan sahillərinə birləşmiş şimal hissəsinin xeyli sahəsi bioloji ehtiyatların qorunması və təkrarən yaranması üçün böyük əhəmiyyətə malik qoruq zonalarıdır. Aydındır ki, Xəzərin napalı xarakteri səbəbindən neft mədəndəri və ya planlaşdırılan boru kəmərlərində baş verən miqyasına görə ilk baxışdan hətta ən əhəmiyyətsiz görünə bilən istənilən qəza və bədbəxt hadisə gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Şəfildə neft yataqlarının ətraf mühitə təsirini əvvəlcədən qiymətləndirmədən kəşfiyyatı və işlənməsi neftin daşması və Xəzərin bütün akvatoriyasının çirklənməsi riski və transsərhəd nəticələri ilə bağlıdır. Dünya praktikasında oxşarı olmayan bu cür nadir vəziyyətdə münasib həll yolunun tapılması böyük və zəhmətli səylər, dünya təcrübəli ekspertlərin cəlb edilməsi və əsasən də tərəflərin öz arzusunu tələb edir.

Bu günün gerçəkliyi ondan ibarətdir ki, Xəzər dənizi hövzəsinin ekoloji tarazlığı fəlakət astanasındadır. Hədsiz-hesabsız və uzunmüddətli antropogen fəaliyyət burada ekoloji sistem balansında elə pozuntulara gətirib çıxarmışdır ki, onun bərpa olunması üçün onilliklər lazımdır. Bu müddət isə Xəzər üçün çox böyük bir müddətdir – onu şəfif karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi, ola bilsin ki, sualtı xəzər boru kəmərinin çəkilişi, bu hallarda labüd olan qəzalar gözləyir. O da məlumdur ki, quruda çəkilmiş boru kəmərləri qəzalarının ekoloji nəticələrinin miqyası sualtı kommunikasiyaların analoji qəzaları zaman olduğundan dəfələrlə aşağıdır. Ekoloji təhlükəsizlik probleminin müzakirəsi zamanı aşağıdakılara xüsusi diqqət vermək lazımdır:

1.70-ci illərin sonlarından etibarən alimlər üçün gözənlənməz olaraq Xəzər dənizində suyun səviyyəsi artmağa başladı. Bu prosesin tempi 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən xüsusi sürətlə artmağa başladı və hal-hazırda Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması 2,5 metrə yaxınlaşmışdır. ən böyük su basma təhlükəsi qarşısında Astraxan vilayətinin, Lənkəranın sahilləri, türkmən sahilboyu qalmışdır. Dənizin faciəvi surətdə artımı Qazaxıstanın Atırau və Mangistau vilayətlərində qeyd edilir. Sahil haşiyəsi öz yerini 70 kilometrədən çox bir sahə boyunca dəyişmişdir. Atırau vilayətində milyon hektardan çox quru torpaqları su basmışdır. 1996-cı ilin ortalarında Qazaxıstan 40 min kvadrat kilometr sahəsində ərazisini, 7 neft yatağını, 1400-ə yaxın əvvəlcədən qazılmış buruğunu itirmişdir. Daha 30 yataq (700-ə yaxın fəaliyyətdə olan buruq), eləcə də ən iri yataqlar olan Tengiz, Kalamkas, Karajanbas və s. və 800 kilometr boru kəməri birbaşa olaraq su basma təhlükəsi altındadır. Neft laylarına su ilə birlikdə çöküntü məhsullarının da düşməsi ehtimalı çox böyükdür, bu isə buruqların gəlirliliyini xeyli aşağı salacaqdır. Xəzərin səviyyəsinin davam edən qalxması sahil qurğularını, neft mədənlərini, boru kəmərlərini və digər ekoloji cəhətdən təhlükəli obyektləri su basması səbəbindən onun akvatoriyasının çirklənməsinin artmasına gətirib çıxara bilər. 2020-ci ildə Xəzərin səviyyəsinin 22 metr, yəni 1970-ci ildə olduğundan 7 metr və indikindən 5 metr yüksəyə qalxacağı haqqında alimlərin proqnozları o deməkdir ki, 2000-ci

ilədən quraşdırılmış dəniz buruq platformaları nəticədə su altında qalacaqdır. Bu miqyasını təsəvvürə belə gətirmək mümkün olmayacaq qəza ilə nəticələncəkdir.

2) Xəzərin hər yerində torpağın deqradasiyası prosesi təhlükəsi qeyd edilir. Bütün xəzəryanı suvarılan torpaqların 50 % sahəsində təkrar şoranlaşma prosesi gedir, otlaqların sahəsi azalır. Yeni torpaq tipi – beton, metala nisbətən TGK, LGP obyektləri və boru kəmərlərinin istis-

mar müddətini xeyli azaldan daha yüksək korroziyaya malik texnogen şorakət çəmənlik torpaqları yaranır. Korroziya avadanlığı sıradan çıxarır, hətta konservasiya edilmiş buruqları da dağıdır, qəzalara gətirib çıxarır.

Xəzər sularının çirklənməsi də böyük təhlükədir. Səbəb yalnız istismar edilən yataqları su basması deyil. Məsələn, yalnız 1990-cı ilə Bakı rayonundan Xəzər dənizinə 500 min kubometr neft çirkab suları axıdılmışdır. Azərbaycanda hər il sahilərdə 35 min ton pestisid istifadə edilir ki, bunlar da dəniz vasitəsilə yuyulur. Respublika hər il dənizə axıdılan zərərli axıntıların həcmi artırmaqla yanaşı həm də indiyə kimi təmizləyici qurğuların tikilməsi haqqında heç bir proqram nəzərdə tutmamışdır.

3. Dənizə 40-a yaxın yüksək zəhərli komponent və dəniz mədənlərində sutkalıq toplantısı yüzlərlə tona çatan qazıma şlamlarının tullantıları da böyük təhlükədir. Bu arada Bakının sahilboyu akvatoriyalarında neftin qeydə alınmış orta konsentrasiyası yolverilən konsentrasiyanı 10 dəfə, fenolların konsentrasiyası isə 18 dəfə aşır.

Buna oxşar mənzərələr digər xəzəryanı dövlətlərdə də müşahidə edilir. Neft layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı ekoloqların fikirləri nəzərə alınmır. Məsələn, Qazaxıstan və amerika «Şevronu» ilə müqavilənin imzalanması zamanı ekoloqlar ümumiyyətlə onun ekoloji ekspertizasına buraxılmamışdılar.

4) Şelfdə neft yataqlarının əvvəlcədən ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmədən və digər sahilboyu dövlətlərlə razılaşmadan kəşfiyyatı və işlənməsi böyük ekoloji qəza riski, neftin daşması və transsərhəd nəticələri ilə bağlıdır. Hesablanmışdır ki, hətta neft hasilatının normal rejimində belə hər bir qazıma qurğusu suya 30-120 ton neft, 150-400 ton qazıma şlamı, 200-1000 ton qazıma məhsulu axıdır. Bütün bunlar dəniz orqanizmlərinə zəhərli təsir göstərir. Bundan əlavə, boru kəmərlərinin çəkilişi böyük miqdarda süxurların qazılıb çıxarılmasına, suyun güclü bulan-

dırılmasına və bunun nəticəsi olaraq dəniz dibində yaşayan orqanizmlərin məhv olmasına səbəb olur. Xəzər hövzəsinin yaranmış ekoloji vəziyyətinin faciəsi ondan ibarətdir ki, birincisi dənizi çirkləndirən zəhərli maddələrin kəmiyyəti və keyfiyyəti ildən ilə artır, ikincisi, bizə nə ümumi çirklənmənin, nə də bəzən tamamilə naməlum maddələrdən ibarət olan ayrı-ayrı komponentlərlə çirklənmənin həqiqi miqyası məlum deyil, üçüncüsü, biz hələ də su mühitinin nə inteqral çirklənmənin, nə də fərdi pollyutantların dəniz biologiyasına mümkün təsirini dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmağı öyrənməmişik. Ekoloqların narahatlığı da buradan irəli gəlir.

5) Beynəlxalq hüquqa əsasən mineral resursların dəniz emalı yalnız bu fəaliyyətin canlı ehtiyatlara xətər toxundurmadığı zaman mümkündür, daha doğrusu üstünlük bioloji mühitin qorunmasına verilir. Təəssüflər olsun ki, qeyd edilmiş hal karbohidrogen ehtiyatlarının fəal sürətdə hasilatına başlamış ölkələr tərəfindən nəzərə alınmır. Xəzər dənizi üçün bu qayda həm də onun qapalı su hövzəsi olduğu üçün aktualdır.

6) Yalnız bütün sahilboyu ölkələrin müştərək səyləri nəticəsində qoruna bilən nadir Xəzər biosisteminə çox böyük ziyan vurulur. Xəzər dənizində demək olar ki, yüzillik balıq ovu tarixi boyunca balıq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi Rusiya və İran tərəfindən yaradılmışdır. Rusiya Xəzər dənizinin ümumi qənimətin 85-90%-ni ovlayır və onun su səthinin 95%-nə nəzarət edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizinin nəbə balığı ehtiyatları dünya ehtiyatlarının 90%-ni təşkil edir. Xəzər dənizində ümumi ümumi illik balıq ovu: 1970-ci ildə - 530 min ton təşkil etmiş, son illər isə 190-250 min tonu aşmayıb. Nəbə balığı isə cəmi 6-10 min ton təşkil edir. Bu rəqəmlər Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarına təhlükə tendensiyasının yaranmasına dəlalət edir. Xəzərdə ekoloji və bioloji problemlərin kəskinləşməsi baş verir. Əgər 1992-ci ildə MDB ölkələri 13,6 min ton nəbə balığı ovlamışdılarsa, 2000-

ci ildə bu rəqəm cəmi 900 ton olmuşdur. Eyni zamanda bra-konyerlərin balıq ovu rəsmi məlumatları 10-11 dəfə aşır. Bununla əlaqədar olaraq nəre balıqlarının ovlanması, emalı və realizə edilməsinə dövlət monopoliyasının tətbiq edilməsi zəruri bir hərəkətdir.

Əhəmiyyətli valyuta məhsulu olan və sənaye müəssi-sələrinin yüklənməsinin xeyli hissəsini təşkil edən kilkə ov-lanması xeyli azalmışdır (2,5 dəfə). Xəzər suitisinin məhv olması davam edir.

1987-ci ildən etibarən Xəzər dənizində rəsmi olaraq 17 iri balıq moru qeydə alınmışdır. Xəzər siyənəyi demək olar ki yox olmaq dərəcəsinədir. Qara kürü istehsalı xeyli azalmışdır.

Alimlər hesab edirlər ki, hal-hazırki nəre balığı eh-tiyatlarının vəziyyətindən irəli gələrək onların bütün xə-zəryanı ölkələr tərəfindən sənaye ovuna 5-10 ildən az ol-mayaraq tam qadağa qoymaq və ovu yalnız elmi-bəslənmə məqsədlərilə saxlamaq, xəzər dövlətləri tərəfindən nəre ba-lığının tamamilə məhv olmasını aradan qaldırmaq üçün müştərək şəkildə uzunmüddətli balıq ehtiyatlarının bərpa edilməsi strategiyası qəbul etmək lazımdır.

Dənizin bioloji ehtiyatlarının qorunması məqsədilə regional səviyyədə də bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Xə-zəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirləri müavinlərinin Mosk-va müşavirəsində (11-12 oktyabr 1994-cü il) «Xəzər dənizin-də regional əməkdaşlıq haqqında müqavilə» razılaşıdırılmış-dır; orada deyilir: «Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafi-zəsi, onun ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istifadəsi maraqları ilə üst-üstə düşməyən hər-hansı fəaliyyətə yol verməmək». Xarici işlər nazirlərinin Aşxabad konfransında (30 yanvar 1995-ci il) «Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatları-nın qorunması və istifadəsi haqqında saziş» müzakirə edil-mişdir. Həmin sazişdə bütün xəzəryanı dövlətlər «Xəzər də-nizinin nəre balığı nadir ehtiyatlarının qorunması, yenidən bəslənməsi və səmərəli istifadəsinə görə öz məsuliyyətlərini

qəbul edirlər» və onlar hamısı «Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarının qorunması, istifadəsi və onların idarə edilməsi üçün effektiv beynəlxalq mexanizmin yaradılması istəklərini bəyan etdilər». Sazişdə mədən, kvotlaşdırma və lisenziyalaşdırma şərtləri ətraflı surətdə müzakirə edilmiş, balıq ovu zonaları, qeyri-qanuni şəkildə əldə edilmiş nərə balığının ticarətinin, eləcə də nərə balığı kürüsünün qeyri-qanuni ixracının qarşısının alınması tədbirləri aydıq şəkildə müəyyən edilmişdi.

BMT təşkilatları (YUNEP, PROON, YUNESKO, MAQATE, AKOPS), daim fəaliyyətdə olan beynəlxalq ekspert-məşvətərçi şura, Parlamentlərarası məşvətərçi xəzər Assambleyası, Xəzər üzrə Dövlətlərarası kordinasiya şurası, Xəzər dənizində regional əməkdaşlıq təşkilatı, Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarının qorunması və istifadəsi üzrə Komitə, Xəzər dənizinin suda yaşayan bioloji ehtiyatları üzrə Komissiya, Beynəlxalq xəzər ekoloji polisi, Xəzər məşvətərçi parlament şurası, Müştərək idarə orqanı çərçivəsində dəniz ehtiyatlarının istifadə edilməsi üzrə Kompleks monitorinqin yaradılması təklifləri də xeyirxah niyyətlər olaraq qaldı. RF Hökumətinin Xəzərin ekoloji təhlükəsizliyi və təbii ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi problemlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunan 1 oktyabr 1992-ci il tarixli 1814-r №-li, 15 sentyabr 1993-cü il tarixli 1632-r №-li, 3 fevral 1994-cü il tarixli 55 №-li, 23 may 1994-cü il tarixli 720-r №-li, 18 iyul 1994-cü il tarixli 1130-r №-li, 20 aprel 1995-ci il tarixli 530-r №-li, 22 aprel 1997-ci il tarixli 457№-li sərəncamları da həyata keçirilməmiş olaraq qaldı. Xəzər dənizinin ekoloji problemlərinin həll edilməsinə yardım üçün BMT-yə, ətraf mühit üzrə Qlobal fonda (GEF), Ümumdünya bankına, İslam inkişaf bankına çoxsaylı müraciətlər də gözlənilən nəticəni vermədi («dərin narahatlığın» bəyan edilməsindən savayı). İctimai təşkilatlar tərəfindən bütün mümkün instansiyalara göndərilən çoxsaylı açıq məktublar da cavabsız qaldı. Beynəlxalq ekoloji təşkilatlar da nədənsə Xəzərin pro-

blemlərini nəzərə almır.

Bu istiqamətdə kiçik də olsa müvəffəqiyyət əldə edilmişdir. Bütün sahilboyu dövlətlər üçün Xəzər dənizinin bütün ovluq balıq növlərinə ODU müəyyən edilmişdir. Xəzəryanı dövlətlər arasında nərə balığının bölgüsü üzrə razılaşma əldə edilmişdir – hamı müvafiq bioloji növün bəslənilməsi üçün qoyduğu sərmayəyə proporsional olaraq qənimət əldə etməsi ilə razıdır. Rusiya üçün nərə balığı ovunun hazırki həcmi 70%, Qazaxıstan üçün – 17,6%, Türkmənistan üçün – 6,3%, Azərbaycan üçün isə – 6,1% təşkil edir.

Xəzərdə ekoloji təhlükəsizlik problemi ekologiya ya siyasətin birinciliyi məsələsinə çevrilir. Lakin bir şey aydındır ki, əgər Xəzər hövzəsi ekologiyasının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş fəal tədbirlər olmazsa onu böyük faciə gözləyir. Xəzərin hüquqi statusunun həlli probleminin hələ çox illər boyunca uzanacağını nəzərə alaraq yeganə çıxış Xəzərin statusunun çəyyən edilməsi probleminin həllini gözləmədən bioloji mühit, təbiətdən istifadə, balıq ovu və gəmiçiliklə bağlı cari problemləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat:

А.Н.Вылегжанин. Морские природные ресурсы (международно-правовой режим) М..2001

Декларация между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о сотрудничестве на Каспийском море. Астана 2001г.

Совместное заявление Российской Федерации и Азербайджанской Республики 9 октября 2001 г.

Р.Ф.Мамедов. Эволюция и слагаемые международно-правового статуса Каспийского моря.М.2002.

А.А. Ковалёв.Современное международное морское право и практика его применения .М.,2003.

И.Г.Алиев Каспийская нефть Азербайджана.М.2003.

А.Н. Аббасбейли. Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке. «Tarix və onun problemləri»

В.,2001,3-4.

А.И.Уткин. Мировой порядок XXI века . М.,2002

К.Плешаков.Геоидеологическая парадигма. Между-
народная жизнь» М.,2000,4

З.Бжезинский. Великая шахматная доска. М.1998

Р. Мехdiyev. Azərbaycanın inkişaf dialektikası . В.
2000

П.Дарабади, Н.Алиев. Геополитическое соперниче-
ство в Каспийском регионе и Азербайджан Б. 2005

VIII FƏSİL

QAFQAZ MÜNAQİŞƏLƏR REALLIĞINDA

İndiki şəraitdə sülhün qorunması üzvi şüurətdə XXI əsrin astanasında olan dünya birliyinin obyektiv vəziyyətinə irəli gəlir. Problemin mahiyyəti ondadır ki, 50 illik konfrantasiya və soyuq müharibə erasından sonra, bəşəriyyət onu münaqişəyə gətirib çıxara biləcək, müxtəlif növ hərbi avantürlərdən, «kiçik» müharibələrdən, geostrateji yarışlarda hakimlik uğrunda döyüşlərdən, müxtəlif klanların siyasi hökmranlıq əldə etmək cəhdlərindən və sairədən qoruya biləcək universal sistem yaratmaq üçün unikal imkan əldə etmişdir. XX əsr, xüsusən də onun sonuncu onilliyi bu cür nümunələrlə zəngindir. 1 milyondan çox insan həyatına son qoymuş və BMT – nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən biri olan, Fransa respublikasının hərbi müdaxiləsini tələb edən, Ruanda (Afrika), 3 milyondan çox insanın fiziki məhvini gətirib çıxaran Kampuçiyadakı «Qırmızı kxmirlərin» təcrübəsini yada salaq.

Geosiyasi hakimliyə parlaq misal olaraq, Sovet hərbi hissələrinin Əfqanıstana soxulmasını göstərmək olar. Sovetlər məlubiyyətə uğrayaraq, Əfqanıstanı tərk etməyə məcbur oldular, lakin onlar regional və geosiyasi hakimliyə can atan xarici qüvvələrin arxasında durduğu daxili siyasi quruluşlar və klanlar arasında gedən müharibəni özlərindən sonra qoydular. Dövlətlərin geosiyasi və geostrateji mənafe-ləri naminə əfqanlar məhv olurlar. Və hadisələrin göstərdiyi kimi, bu qonşu ölkələrə də yayıla bilər. Əfqan konfliktinin yaxınlığı qonşu Tacikistanda öz əks sədasını tapır. Və nəticə olaraq, Rusiyanın geostrateji mənafe-lərinin «sıxışdırılması» və onun tərəfindən cavab reaksiyası MDB – nin «sülhsevər qüvvələri» bayrağı altında öz qoşunlarını suveren Tacikistanın öz ərazisinə yeritdi. MDB – nin «sülhsevər qüvvələrin» adlandırdıqları 100 faiz bir ölkənin vətəndaşlarından təşkil olunmuş və bütünlüklə Rusiyanın silahları, döyüş sursatları

ilə təchiz, vəsaiti ilə tə'min edilir. Bəs sonra? Sonra vəziyyət daha da gərginləşə bilər, digər ölkələrin mənafehi cavab reaksiyasına gətirib çıxaracaqdır. Beləliklə, daxili konflikt, tarixdə dəfələrlə rastlaşdığımız kimi, gözlənilməz nəticələrlə bitən beynəlxalq konfliktə keçə bilər.

Belə faktlar da mə'lumdur ki, yüzlərlə ölənlərin və yaralıların olması ilə nəticələnən konfliktlər etnik və millətlərarası zəmində yaranır. Keçmiş Yuqoslaviya İttifaqının respublikalarından biri olan Bosniya və Hersoqovində BMT, NATO – nun hərbi müdaxiləsini və qüdrətli dövlətlər tərəfindən qoşunlarının göndərilməsini tələb edən, serblər, xorvatlar və müsəlmanlar arasında olan qanlı hadisələri buna misal göstərmək olar. Deyilənlər, keçmiş sosialist Yuqoslaviyasının vilayətlərindən biri olan, iki milyona yaxın albanın sıx şəkildə yaşadığı Kosova hadisələrində daha aydın meydana çıxır. Serb qoşunlarının yalnız bir kənddə 50 nəfərə yaxın – kişi, qadın, qoca və uşağın fiziki məhvi, 1998, 1999 – cu ilin əvvəllərində olduğu kimi, daimi tə'qiblər, yerli əhalinin kütləvi qətləri, sıxışdırılma, belə vəhşiliklər albanları silaha sarılmağa vadar etdi.

Uzun sürən konfrantasiya və Qərbin sə'yləri qarşıduran tərəfləri Paris ətrafındakı Rambuye sarayında danışıqlar stolunun arxasına oturmağa məcbur etdi. Qarşıduran tərəflərin görüşünə Fransa Respublikasının prezidenti Jak Şirak hakimlik edirdi. və nəticə olaraq, uzun və ağır danışıqlardan sonra, tərəflər razılığa gələrək, müvafiq sənədi imzaladılar. Bu sənədin proyektı Yuqoslaviya İttifaqının və serbiyanın sərhədlərinin pozulması çərçivəsində Kosovanın yüksək daxili muxtariyyətini şərtləndirir. Geosiyasi maraqları dövlətlərin, ilk növbədə iki əsrdən artıq olaraq bu regionu özünün yüksək geosiyasi maraq zonası sayan Rusiyanın tərəfindən fəal müdaxiləsinə mə'ruz qalırdı. İndi də Rusiya Avropada öz məqsədlərinin son dayağını saxlamağa çalışaraq, Serbiyanı yad nəzərlərdən qoruyur və ona himayədarlıq göstərir. Özünün ali rəhbərləri – Rusiyanın keçmiş prezidenti

B.Yeltsin də daxil olmaqla, keçmiş baş nazir E.Primakov, xarici işlər naziri İ.İvanov tərəfindən Serbiyanın ərazi bütövlüyünün qorunması və Kosovanın Serbiyanın tərkibində muxtariyyətinin mümkünlüyü barəsində bəyanat verilmişdir. Bəli, biz Serbiyanın ərazi bütövlüyünün tərəfdarıyıq. Dövlət daxilində dövlətin olması mümkün deyil. Və bu prinsip ölkələrin coğrafi mövqeyindən, dini məzhəbindən və nəhəng dövlətlərin geostrateji maraqlarından asılı olmayaraq, hamı üçün eyni olmalıdır. Buna nail olaraq, yer kürəsinin hər bir nöqtəsində ümumi təhlükəsizliyi və sülhü saxlamaq olar. Elə görünürdü ki, tərəflər razılaşdı və Yuqoslaviya torpağından sülh qələbə çaldı. Lakin, Serbiya son anda birgə sənədi imzalamaqdan imtina etdi. Məsələ bundadır ki, Serbiya uzun müddət BMT və yaxud NATO qoşunlarının konflikt zonasına daxil olmasına qarşı çıxırdı. Serbiyanın imtina etməsi, NATO – nun hərbi müdaxiləsini avtomatik olaraq hərəkətə gətirdi və Yuqoslaviya ərazisinin hava – raket hücumu başladı. Rusiya bütün vasitələrlə NATO – nun Yuqoslaviyadakı fəaliyyətinə nail olmağa çalışırdı. Lakin, nəticədə NATO qoşunları Yuqoslaviyaya daxil oldu və Kosovada yerləşdi. Yuqoslaviya gecə qaranlığında Rusiya sülhsevər qit'əsindən 200 – ə yaxın əsgəri, Kosovanın paytaxtı Printikaya, hansı ki, Bosniyada yerləşmişdir, keçirərək öz «əzəmətinə» nümayiş etdirdi. Zaman bu məsələdə qərbin mövqeyinin doğruluğunu göstərəcək. Amma indi serblərin tərəfindən Kosovanın alban əhalisinin kütləvi qətlələrinin qarşısının alındığı görünür. Onları yalnız müsəlman doğulduqları üçün, fiziki məhv edirdilər. Genosid dayandırılmışdır, sonra isə nə olacağını zaman göstərir.

İndiki şərait, sosialist sisteminin demək olar ki, mövcudluğuna son qoyulduğu və dünya birliyinin vahid şəkllə salınması, yə'ni bazar iqtisadiyyatı, kapitalizmə keçidi ilə əlaqədar, dünya olduqca idarəolunan olmuşdur. Əlbəttə, hələ də «inkişaf etməkdə olan dövlətlər» termini qalmışdır, hansı ki, bu dövlətlər gec və ya tez kapitalist inkişaf yolu ilə

gedəcəklər. Laosda, Kampuçiyada, İndoneziyada, Suriyada, Birma, Əlcəzair, Misir və sairə sosialist təcrübələri iflasa uğramışdır. İndiki dövrdə bəşəriyyətin inkişafının müxtəlif pillələrində olan dövlətlərin bir-birinə qarşılıqlı fayda verməsi üçün əməkdaşlıq yollarını tapması vacibdir. Və bu qarşılıqlı əlaqənin amilləri tamamilə müxtəlif ola bilər. Hər bir ayrıca regiona, xüsusən də Qafqaza beynəlxalq hüququn dörd subyektinə fərqli yanaşma vacibdir. Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın milli və beynəlxalq təhlükəsizliyi naminə gözlənilməz nəticələr gətirəcək ziddiyyətləri deyil, təmas nöqtələrini tapmaq gərəkdir.

XX əsr bu cür faktlarla zəngindir, allah XXI əsri belə hadisələrdən qorusun. Bununla bağlı olaraq sülhün saxlanması SSRİ – nin dağılmasından sonra, əmələ gələn gənc və suveren dövlətlərin daxili vəziyyətindən və xarici siyasətindən xeyli asılıdır. Dünya hər şeyi «böyük qardaş» adlandırılanın ümüdünə qoyduqda, nə baş verəcəyini hələ dərk etməmişdir. Hazırki halda bu rolda Rusiya çıxış edərək, həmin ölkələri öz geosiyasi maraqları zonası hesab edir. Bununla bərabər, digər ölkə və imperiyaların tarixindəki analoqları kənara qoymuşdur. Deyilənləri Rusiyanın Vyetnam və Kubanı, Serbiyanı və İrani, Suriya və liviyanı, Ermənistan və Belorusiyanı, Zaqafqaziya və Mərkəzi Asiyanı öz geostrateji maraqları dairəsində görmək arzusu təsdiq edir. Məntiq sadədir, belə ki, Rusiya SSRİ – nin bütün aktiv və passivlərini öz üzərinə götürərək, özünü SSRİ – nin hüquqi varisi e'lan etmişdir. Adı çəkilən respublika və regionlar da Sovet nüfuz dairəsinə daxil idi.

Qüvvələrin universal bir sistem olan kapitalizmin xeyrinə dəyişməsi, sülhün və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə imkan yaratmışdır. Əlbəttə ki, beynəlxalq əlaqələr tarixində dəfələrlə olduğu kimi, dövlətlərin eynisistemli və eynitipli olması onların arasında müxtəlif toqquşmaların baş verməsini istisna etmir. Mə'lumdur ki, XX əsrdə başlanmış hər iki dünya müharibəsi eynitipli, kapitalist dövlət-

ləri arasında baş vermişdir. Əlbət ki, biz eynitipli kapitalist sistemində rəqabətin dünyada Qafqaza xüsusi maraq yaratdığını, toqquşmalara gətirib çıxara biləcəyini istisna etmirik. Qafqaz indiiki şəraitdə, qüdrətli və iri dövlətlərin geostrateji rəqabətinin əsas sferalarından birinə çevrilmişdir. Qafqaz sabit sülh zonası və ya dünya kataklizmlərin vulkanı ola bilər. Və bu da qanunlardan istisna deyil. Məsələ bundadır ki, mümkün konfliktin əsasında ideoloji baza yer tutmayacaqdır. Mümkün konfliktlərin xüsusiyyəti bundadır ki, ideoloji konfrantasiyanın yoxluğu, onları az – çox gözlənilən hala salır, daha bəşəriyyət bu və ya digər sistemin ideoloji ambisiyaları naminə bıçağın tiyəsi üzərində hərəkət etmir. Mə'lumdur ki, XX əsrin 50 – 60 – cı illərində ideoloji amil dünyada beynəlxalq gərginliyin artmasına səbəb olan əsas istiqamətlərdən biri idi. SSRİ – nin təmsilində sosialist sisteminin və onun bünövrəsinin dağılması, dünyanı xeyli təhlükəsiz etmişdir. Əsas iki qarşıdurən sistemlərin ideoloji, hərbi – siyasi konfrantasiyası aradan götürüldü. Geostrateji hakimiyyətə can atması bu iki bloku bir – birinə qarşı qoyan əsas xətt idi. İndi zidd hərbi – siyasi bloklar olmasa da, geosiyasət qalmaqdadır. Rusiyanın daima dünyanın hər hansı bir nöqtəsində öz maraqlarının sıxışdırılmasına yol verəcəyini e'lan etməsi buna nümunədir. Son illərdə rusiyanın Vyetnamda, Kiprdə, Serbiya, İran və həmçinin Ermənistanda yerləşən SSRİ – nin keçmiş hərbi bazası – Kamraya yüksək maraq göstərməsini məhz bununla izah etmək olar. NATO Serbiyaya qarşı hərbi əməliyyatları başlayan kimi, Rusiya «adekvat tədbirlər göstərəcəyini» e'lan etdi. Bu o deməkdir ki, Rusiya öz mənafeələrini tələb etdiyi qədər, İraqa, İrana, Şimali Koreyaya, Liviyaya, Yuqoslaviyaya, Ermənistana silahlanmaya kömək etməyə hazırdır. Bu haqda Kosova konfliktinin qızğın çağında Rusiyanın keçmiş müdafiə naziri, indiki prezident müavini marşal İ.Sergeyev açıq bə'yan etdi. Baxmayaraq ki, onların bə'zilərində Rusiyanın hərbi bazaları yoxdur, lakin onlarda müasir Rusiya

silahları var. Bunlara Kiprə satılmış SS – 300 raketlərini, İrana satılmış müasir işəsalma qurğuları, artilleriya, sualtı qayıqlar və sairə aid etmək olar. Son iki ildə Rusiya Şimal dənizində və Sakit okeanda ən müasir qit'ələrarası atom gəmilərini və təyyarə gəmilərini yerləşdirmiş və həmçinin «ulduz müharibələrinin» komponentlərindən olan müasir qit'ələrarası «Topol – M – 1» və «Topol – M – 10» raketlərini hərbi növbətdə saxlamışdır. Sual doğur: əgər dünya konfrantasiyası yoxdursa, onda bu silahlar Rusiyaya nə üçün lazımdır. Bu digər dövlətlər və xüsusilə ABŞ tərəfindən cavab reaksiyası doğuracaq çox təhlükəli və ehtiyatsız addımdır. Və ABŞ – in prezidenti Corc Buşun ABŞ – in raketə qarşı müdafiə konsepsiyasına və PRO - 2 müqaviləsinə yenidən baxılacağını bəyan etməsi məqsədsiz deyil. Bütün bunlar «soyuq müharibə» erasının yeni burum və bərpasını göstərir. Suveren ölkələrin üzərindən keosiyasi zontun yaradılması da, bununla izah olunur. Bu hələ 90 – cı illərdə «soyuq müharibə» dünyanı son həddəcən silahla doydurmuşdur və bununla da özündən sonra güclü gec açılan minaraları qoymuşdur» deyən E.Xobsbomun qabaqgörən sözlərinə olduqca müvafiqdir.

Məsələ bundadır ki, hər bir ölkə başqa dövlətlərin arzusundan asılı olmayaraq, kənardan təzyiq olmadan öz daxili işlərini həll etmək ixtidarındadır. Və bu halda nəhəng dövlətlərin öz geosiyasi cəhdləri naminə digər dövlətlərin, xüsusən də kiçik dövlətlərin ləyaqətini sıxışdırmağa haqqları yoxdur. Belə hallarda lokal konfliktlər, bütün dünyanın və ilk növbədə iri dövlətlərin maraqlarının episentrinə çevrilir. Bir çox dövlət belə hallarda öz xarici siyasətini araşdırmağa məcbur olurlar. Rusiyanın suveren Baltikyanı dövlətlərə qarşı siyasəti kəskinləşən kimi, Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ Rusiyanın bu hərəkətlərinin, onun Qərb dövlətləri ilə əlaqələrində özünü mütləq göstərəcəyini bildirdi. Bu mövqeyi ABŞ – in keçmiş dövlət katibi Q.Kissencer dəqiq müəyyənləşdirdi: «Kremlin 300 il ərzində Rusiyanın geniş

sərhədlərinin ətrafında çarlar və komissarlar tərəfindən yaradılmış təzyiqlə dairəsini öz əlinə almaq hüququ yoxdur».

Bununla Rusiyaya XXI əsrin astanasında özbaşına və öz istədiyi kimi hərəkət edə bilməyəcəyini başa saldılar.

Beynəlxalq təhlükəsizlik indiki dövrdə lokal deyil. Və avtonom konfliktlərin olmaması üçün, bütün dünya ümumdünya vəziyyətini nəzərə almalıdır. Belə ki, Qarabağ konfliktinin təşəbbüskarları başlanğıcdan onu yerli, lakin mərhələli inkişafda olan hal kimi qiymətləndirirdilər. Bununla bərabər, onlar irəlində çox pilləlilik variantını da nəzərdən keçirirdi. Lakin, əsas qoyulmuş məqsədə nail olmaq idi. İlk taktika bütün problemləri ildırım sür'ətilə həll etməkdə. Ehtimal etmək olar ki, konfliktin başlanğıcında onlar qoyduqları məqsədə bir neçə gündə müvəffəq olurdular. Sonra necə? Uduzanlar kölgədə qalmazdılar, cavab reaksiyası olaraq onlar gözlənilməz nəticələrlə bitəcək qisas almağa cəhd edərdilər.

Əgər bu və ya digər avantüranı başlayanların məntiqi ilə hərəkət etsək, onda bəşəriyyət təhqirdən başqa heç nə əldə etməz, belə ki, bu cür hallar beynəlxalq və millətlərarası əlaqələrdə qüvvətli «kölgə» diplomatiyasının norması ola bilər. Belə halda BMT – nin bütün kiçik və iri dövlətlərin bərabər hüquqluluğu haqqında bəyanatı öz mənasını, ümumavropa müşavirəsinin sərhədlərin pozulmazlığı haqqında son aktı öz əhəmiyyətini itirər. Və iri dövlətlər kiçik dövlət və xalqların arzu və iradəsini öz rəyinə əsasən diktə edə, alçalda, nəzərə almaya bilərlər. Dünya birliyinin gələcəyinin gələcəyi qeyri – real və gözlənilməz olar. Bu istiqamətdə inkişafda hər bir hüquqları tapdanmış və təhqir olunmuş xalq, illər və yaxud hətta əsrlər keçdikdən sonra öz şərəfini bərpa etmək və itirdiklərini qaytarmaq məntiqi olacaqdır. Dünya diplomatiyasının çoxəsrlilik tarixi göstərdi ki, dünənki qaliblər səhər yenilmiş və alçaldılmış ola bilərlər. K.Klauzevits qeyd edir ki, müharibə «yalnız siyasi akt deyil, həm də siyasətin həqiqi aləti, siyasi əlaqələrin davamı,

onların digər vasitələrlə aparılmasıdır». Müasir ingilis alimi E.Kinqston Makklori də bu fikirdədir. «Qlobal strategiya» əsərində o haqlı olaraq qeyd edirdi ki, «müharibə dövlət siyasətinin alətidir ki, dövlət onun köməyi ilə öz məqsədlərinin həyata keçməsinə nail olur və ya öz qüdrətini möhkəmləndirir». Bu sözlər «Qarabağ müharibəsinin» məqsədlərinə bütünlüklə uyğun gəlir. Onun təşəbbüskarları, oyuncaq – icraçıları deyil, öz qarışıqlarına dünya miqyaslı avantürist məqsəd qoymuş və qoyurlar. Qarabağ avantürasının təşəbbüskarları və icraçıları öz məqsədlərinə başqa vasitələrlə çatmadıqlarına görə, XX əsrin qürubunda bu dəhşətli müharibəni başladılar. Azərbaycanlılar, ermənilər, keçmiş İttifaqdan yoldaşlar məhv olurlar. Və nəyə görə? Ancaq bir şey aydındır ki, azərbaycanlılar Vətənin azadlığı uğrunda həlak olur, öz torpaqları uğrunda vuruşurlar. Onlara bu müharibəni kənardan zorla qəbul etdirmişlər, onlar öz torpaqları uğrunda, öz torpaqlarında döyüşürlər. Digərləri niyə tələf olurlar? Keçmiş imperiya əzəməti və imperiya sərhədlərinin arzusunda olan siyasətbazların siyasi ambisiyalarına görə. Onlar bu zaman bu torpaqların vaxtilə imperiyaya zorla hansı yolla yenidən birləşdiyini yaddan çıxarırlar.

Tarixi mə'suliyət, elementar sağlam düşüncə və Allah tərəfindən verilmiş insan həyatı instinkti yer üzündə heç kimə insan həyatına son qoymağa ixtiyar vermir. Lakin, tarixi təcrübə göstərir ki, bə'zi siyasətçilər üçün, onlar minlərlə insanları, bütöv xalqları, dövlətləri məhv etməyə hazır dırlar. Əvəzində imperiya müəyyən dövr üçün yenidən bərpa olacaq, öz keçmiş əzəməti və keçmiş geniş sahəsinin konturları bərpa ediləcəkdir. Digər dövlətlərin arzu və iradəsinə gəldikdə isə, bu onları çox az narahat edir. Lakin, çoxəsrlik bəşəriyyət tarixinin təcrübəsi göstərir ki, sülh və sülh şəraitində birgə yaşayış hamı – iri və kiçik dövlətlər üçün eynidir. Yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, XX əsrdə başlayan hər iki dünya müharibəsi iri dövlətlərin kiçik dövlətlərlə toqquşması nəticəsində baş vermişdir. Tarix siyasi səhvləri bağışlamır və

başqalarına dərs verməyə çalışmaqdan, onun verdiyi ibrət dərsi ilə hesablaşmaq daha məntiqə uyğundur. Əlbət ki, hər hansı bir dövlətin mənafeləri ola bilər. Və bu da təbiidir. Lakin onları sivil yolla, açıq və gizli şantaj, təzyiqə əl atmadan diplomatik və digər kanallardan istifadə edərək, həll etmək gərəkdir. Bir vaxtlar Vyetnamda olduğu kimi, cənubluların da arxasında – amerikalılar, şimallıların arxasında – sovetlər dururdu, iki super dövlətin silahları sınaqdan çıxır, əsasən isə vyetnamlılar məhv olurdular. İndi Vyetnam vyetnamlılara məxsusdur, hegomonluğa can atan gəlmələr isə öz evlərinə rədd olublar. Bu da tarix üçün dərsdir. Milyonlarla vyetnamlı həlak oldu, lakin öz şəxslərini və öz torpaqlarını qorudular. Belə faktlardan danışarkən, biz indiki başabəla siyasətçiləri düşünməmiş addımlardan çəkindirməyə çalışırıq. Sülhü pozmaq asandır, çətin onu qorumaqdır. Bəs sonra?

Beynəlxalq təhlükəsizlik – mücərrəd anlayış deyildir. O, coğrafi mövqeyindən, ərazisinin ölçülərindən, əhalisinin sayından asılı olmayaraq hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi ilə təyin edilir. Beləliklə, beynəlxalq təhlükəsizlik barədə danışarkən onu həcmli və boşluqda başa düşmək lazımdır. Bu nə deməkdir? İndiki zamanda beynəlxalq təhlükəsizliyin taleyi birincisi təsadüfi, nadir konfliktlər, toqquşmalar, hadisələrdən, ikincisi geniş miqyaslı dövlətlərarası ziddiyyətlər və hərbi toqquşmalardan asılıdır. Nəyi həll etmək daha asandır? Fikirləşirik ki, adı çəkilən hadisələrin hər biri özlüyündə eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir, belə ki, hər ikisi dünya konfliktinə səbəb ola, beynəlxalq şəraitin ağırlaşmasına gətirib çıxara bilər. Bu halda hər iki amil lazımi diqqət və vaxtında həll olunmağı tələb edir. Onların inkişafının gedişatı gecikdirilməsinə yol vermir. Geosiyasi və təhlükəsizliyin konsepsiyası koordinal əhəmiyyət kəsb edir. Hamı, ilkin növbədə iri dövlətlər tərəfindən sivil yanaşma tələb edir.

H. Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, toqquşma deyil, ümumi təmas nöqtələrini axtarmaq gərəkdir.

Qafqaz xalqları öz seçiminə görə deyil, allahdan qonşu olmuşlar. Deməli, qonşunun ərazisini ələ keçirmədən, ədavətsiz yaşamaq lazımdır. Qafqazda çox şey bir-birinə qarışmışdır: millətlər, onların mədəniyyətləri, adətləri, dinləri, ən'ənələri və sair. Digər tərəfdən hər hansı bir millət milli sərhədləri çoxdan aşmışdır, bir çox həmyerlilər dövlət sərhədlərindən kənarında yaşayırlar. Haqqa görə qeyd etmək gərəkdir ki, bu Ermənistana aid deyil, burada yalnız ermənilər yaşayırlar.

Lakin Qafqazın sülh və əməkdaşlıq zonası olması üçün, ilk növbədə Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiyanın ərazisindəki konfliktlərin ocağını söndürmək lazımdır. İkincisi «Qafqaz» anlayışına daxil olan ölkələrin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa etmək lazımdır. Bunsuz dördlük ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın mümkün olmadığını, Rusiyanın Təhlükəsizlik Şurasının müavini ilə görüşündə H.Əliyev qeyd etmişdir.

Bu problemləri həll etdikdən sonra, gələcəkdə Türkiyə, İran, Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin də cəlb ediləcəyi Qafqaz Ümumi bazarını yaratmaq olardı.

Böyük enerji, mineral ehtiyatlarının, nəqliyyat infrastrukturunun, Böyük İpək yolunun, telekommunikasiya və sairin burada cəmləşdiyini nəzərə alaraq, xarici investorları bura cəlb etmək olardı.

Biz Qafqazda inteqrasiya barəsində mücərrəd hal kimi deyil, yuxarıda və aşağıda olanların hamısını əhatə edən, üfüqi və şaquli hərəkət kimi danışırıq. Bütün bunlar regionun dövlətləri,şəhərləri, rayonları, elmi və istehsal mərkəzləri arasında elmi, iqtisadi, mədəni daha sonra isə siyasi əlaqələrin yaradılmasına imkan verəcəkdir.

Qarşılıqlı mənfəət, könüllülük, iqtisadi əməkdaşlıq hər bir xalqın və dövlətin bərabərliyi Qafqaz Ümumi bazarının hərəkətverici qüvvələri ola bilər.

Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi Qafqazda rüsumsuz və vizasız zona yaradılmasına gətirib çıxarardı ki, bura-

da bir növ «Şengenov» beynəlxalq əməkdaşlıq zonası əmələ gəlirdi.

Bu regionda yerləşən dövlətlərin əməkdaşlığı inkişafının məntiqi inkişaf və rekonstruksiya Bankının yaradılmasına imkan yaradardı. Bütün bunlar isə ümumi maliyyə vəsaitinin, ödəmə və hesablama mexanizminin olmasına, iqtisadiyyatın, elmin, təhsilin, turizmin, nəqliyyatın və sairin birinci yerdə olan və perspektivin sahələrinin maliyyələşdirilməsinə imkan verərdi. Bunu etməklə, Qafqaz xalqları və dövlətləri müharibəni öz münasibətlərindən biryolluq çıxardılar.

Birgə siyasət konfliktlərin təşəbbüskarlarına qarşı ümumi mövqeyi tutmağa, gərginlik ocağını başlanğıcda söndürməyə imkan yaradardı.

Belə halda məkr, dini və geostrateji maraqlar yox olardı. Belə hallardan iri dövlətlər ümumi təhlükəsizlik naminə dar – milliyyət maraqlarına əsaslanma bilməzdilər. Nə nəzərdə tutulur? Birinci beynəlxalq təhlükəsizlik yerli, təsadüfi konfliktlər, hadisələr və toqquşmalardan, ikincisi iri miqyaslı dövlətlərarası ziddiyyətlərdən asılıdır. Nə harada ağılabatandır? Fikirləşirik ki, adı çəkilən hadisələrin hər biri özlüyündə eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir belə ki, hər ikisi dünya konfliktinə səbəb ola, beynəlxalq şəraitin ağırlaşmasına gətirib çıxara bilərdi. Beləliklə, hər iki halda problemə dəqiq və operativ yanaşma tələb olunur. Onların gedişatının inkişafı vaxtında və təxirəsalınmaz qərarlar tələb edir. (Onların gedişatının inkişafı vaxtında). Geosiyasi və təhlükəsizliyin geosiyasi koordinal əhəmiyyət kəsb edir hamının, ilkin növbədə isə hadisələr burulğusunda iştirak edənlərin və bilavasitə konfliktə cəlb olunanların sivil yanaşması tələb olunur.

Bəşəriyyət tarixindəki keçmiş müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, müharibəni başlayan uduzur və təcavüzkar dövlət tənəzzül edir, mə'nəzzül edir, mə'nəvi keyfiyyətlərini itirir. Digər tərəfdən təcavüz qurbanı güc toplayır, müvəqqəti

də olsa məğlubiyyətlərdən lazımi nəticələr çıxarır. Çingizxanın, Makedoniyalı İsgəndərin, Qay Yuli Sezarın, Napoleonnun, Hitlerin son dərəcə heyrətləndirici, dövr təşkil edən yürüşlərini, yaxın keçmişdəki ABŞ – ın Vyetnama, SSRİ – nin Əfqanıstana hücumlarını yada salaq. Bütün bu hərbi səfərlər səbəbkarların məğlubiyyəti ilə qurtarmışdır. Tarixin amansız qanunu və insan cəmiyyəti inkişafının məntiqi bələdir. Sülhü və sakitliyi pozanlar müvəqqəti qəhrəmanların dəfnə qələngini alırlar, lakin şöhrət tezötkədir. Bəşəriyyət isə öz növbəsində cəfalət və xarabalıq əldə edir. Heç nə sızız keçmir. Hər kəs laylı olduğunu almalıdır. Və bunun olmaması üçün, bu etapa gətirib çıxarmamağa dəyməz. Avantüra fikrində olan fikrindən dönməlidir. Yarı yolda dayanmaq məğlubiyyət deyil, dərk edilmiş zərurətdir. Qarşıdakı addımların marşların addımlarını ölçüb – biçmək, bəşəriyyət üçün ağır nəticələnəcək konfliktlərin girdabına düşməkdən çox – çox asandır.

Bu və ya digər dövlətin beynəlxalq təhlükəsizliyi pozmağa vadar edən amillər çox qatlı və hərtərəflidir. Bir qayda olaraq, onlar bir gün və bir saatda yaranmırlar. Onlar illərlə əmələ gəlir və formaladır. Və onları müəyyən etmək üçün, bu və ya digər regionda hüquq qaydalarının pozuntularına, sonuncda beynəlxalq təhlükəsizliyin global pozuntusuna və qanlı müharibələrə gətirib çıxaran, konfliktin səbəbkarları və təşəbbüsəkarları olan dövlətin bütün daxili siyasətini tədqiq etmək lazımdır.

Sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması BMT – nin hər bir üzvünün milli suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təsdiq edən, BMT – nin nizamnaməsində öz əksini tapmış, hərtərəfli beynəlxalq hüquq reciminin yaradılmasına kömək edərdi. Bu Cenevrə Aktının son bəyanatında öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq hüquq normalarının universal xarakterli olması, onların bütün ölkələr üçün və həmçinin ikitərəfli əlaqələrdə zərurəti göstərir ki, müasir beynəlxalq hüququn hər

bir lokal normaları, ölkələr arasında əlaqələrin qəbul edilmiş və uyğun prinsiplərinə cavab verməlidir. Onların birtərəfli şərhini onlara e'tinasızlığa və sonuncuda bu və ya digər dövlət tərəfindən pozulmasına bərabərdir. Bu isə hər hansı bir regionda gec və ya tez dünya konfliktinə çevriləcək konkret vəziyyətin yaranmasını göstərir. Belə vəziyyətdə müvafiq beynəlxalq təşkilatların gərginlik ocağını söndürmək və ya dayandırmaq üçün qabaqlayıcı metodlarla hərəkət etməsi, dünya yanğının var gücüylə alovlanmasından xeyli əvvəl reaksiya göstərməsi vacibdir. Mə'lumdur ki, dünya konfliktləri uzun müddət yaranır və formalaşır. Onları əvvəldən müəyyən etmək olar. Əks halda bahalı və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların olmasının mə'nası yoxdur. Deyilənləri mühaibbəyə keçməzdən əvvəl bütün dünyanın gözü önündə yaranan və şiddətlənən çeçen müharibəsinin nümunəsi də analiz etmək olar. Digər tərəfdən bu konflikt bir dövlətin çərçivəsində yaranması cəhətindən nadir. Çeçen müharibəsinin teoretik konturlarını müharibənin başlanmasından bir neçə il əvvəl müəyyən etmək olardı. Əlbət ki, iri dövlətlərin maraqları var və qalmaqdadır, lakin onlar diktat yolu, silah gücünə, təzyiqliq metodları, gizli təhdid forması, e'lan edilməmiş blokada və sair ilə deyil, bu və ya digər dövlətlərin milli mənafeələrini və şərafətini nəzərə alaraq öz həllərini tapacaqlar.

Toxunulan problemin incəliyi ondadır ki, o Qafqazda yaşayan bir çox xalqların və ölkələrin maraqlarına toxunur. Burada uğurlar və müvəffəqiyyətsizliklər olacaqdır. Əsas odur ki, bütün bu çeşidliliyə baxmayaraq, heç kimə və heç yerdə Ümumi Qafqaz evini silkələməyə imkan verilməsin. Qafqaz xalqları əsrlərlə qonşuluq etmişlər və onlar burada yaranmış bütün problemləri sülh yolu ilə həll etmək qüvvəsindədirlər.

İstər kiçik, istərsə də böyük dövlətin suverenliyi müasir beynəlxalq münasibətlərin sarsılmaz prinsipidir. Bu prinsip öz başlanğığını 1815-ci il Vyana Konqresindən götürmüş,

lakin yalnız II Dünya müharibəsinin axırında həmişəlik təsbit olunmuşdur ki, bu da öz əksini BMT Nizamnaməsində tapmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin I fəslinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində deyilir: «Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri özlərinin beynəlxalq münasibətlərində hər hansı bir dövlətin ərazi toxunulmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı istər zor işlətməklə hədələməkdən və ya zor işlətməkdən, istərsə də Birləşmiş Millətlərin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir digər vasitədən imtina etdilər».

Sonralar bu prinsip 1975-ci il Helsinki Bəyannaməsində özünün dəqiq ifadəsini tapmışdır. Bəyannamədə deyilir: « -İştirakçı dövlətlər bir-birinin və eləcə də Avropanın bütün dövlətlərinin sərhədlərini pozulmaz hesab edir və buna görə də onlar indi və gələcəkdə bu sərhədlərə hər hansı bir şəkildə qəsd etməkdən imtina edəcəklər». Daha sonra «onlar müvafiq olaraq, hər hansı bir iştirakçı dövlətin ərazisinin bir hissəsinin və ya hamısının tutulmasına və zəbt edilməsinə yönəldilən hər hansı bir tələbdən və ya hərəkətdən imtina edəcəklər». Bu sənədi Ermənistan Respublikası, BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş üzvündən dördü və ATƏT-in Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasına dair Minsk qrupunun həmsədrri olan üç dövlətin hamısı imzalamışdır.

Bununla yanaşı, son vaxtlar başibəla erməni nəzəriyyəçiləri sərhədlərin pozulmazlıq prinsipi özlərinin bildikləri kimi şərh etməyə cəhd göstərirlər və millətlərin öz müqəddaratını təyin etmə hüququ barədə onların öz anlayışı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropada və xüsusən Fransada Maarifçilik və inqilabi sarsıntılar dövründə bu anlayış müəyyən bir formada tətbiq edilmişdir. Lakin şəhərdə xalqların təbii olaraq öz müqəddaratını təyin etmək – çoxmillətli dövlətdə yaşamaq və ya monodövlət – bir millətin dövlətini yaratmaq hüququnun mövcud olmasından danışılırdı. Sonralar, Paris Sülh konfransında ABŞ prezidenti Vudro Vil-

son bildirmişdir ki, müasir şəraitdə «millətlərin öz müqəddaratını təyin etmə hüququ» haqqında danışmaq olar. Lakin bundan sonra da dünyada heç bir hadisə baş vermədi, praktikada xalqar elə yaşadıqları yerlərdə

Lakin bundan sonra da dünyada heç bir hadisə baş vermədi, praktikada xalqlar elə yaşadıqları yerlərdə qaldılar. Əməli işdə isə XX əsrin əvvəllərində, Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə bolşeviklər, xüsusən də V.İ.Lenin özünün «Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər», «Millətin öz müqəddaratını təyin etmə hüququ haqqında», «Öz müqəddaratını təyin etmə haqqında diskussiyanın yekunları» və s. əsərlərində bu ideyanı inkişaf etdirdi. Leninin ideyası birləşmək naminə ayrılmaqdan ibarət idi və Sovet İttifaqı bu prinsip əsasında yarandı. Sorular bu müddəa SSRİ Konstitusiyasında öz əksini tapdı. 26-cı maddədə deyilirdi ki, hər hansı bir müttəfiq respublika SSRİ tərkibindən çıxıb bilər. Lakin bu «hüquqdan» heç vaxt və heç yerdə istifadə edilmədi.

Leninin (cənab erməni nəzəriyyəçiləri, V.İ.Lenin heç də kənar şəxs yox, sizin sevimliinizdir) 1916-cı ilin ortalarında yazdığı «Öz müqəddəratını təyin etmə haqqında diskussiyanın yekunları» əsərində deyilir: «Nə edirsinizsə edin, siz belə bir nəticədən yan keçə bilməyəcəksiniz: ilhaq millətin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun pozulması, əhalinin iradəsinin ziddinə olaraq dövlətin sərhədlərinin müəyyən edilməsi deməkdir». Bizim halda Azərbaycan dövləti, Azərbaycan əhalisinin hüququnun pozulmasından söhbət gedə bilər.

Dünyada hər hansı bir dövlətin ərazisi yalnız həmin dövlətin razılığı ilə dəyişə bilər. Beynəlxalq hüququn subyekti olan hər bir dövlətin dünyada bu həqiqəti başqa cür yozmağa ixtiyarı yoxdur. Azərbaycan ərazilərinin zəbt edilməsi qurdurluq, qonşu dövlətin ərazisini işğal, ilhaq etməkdir. 10 ilə yaxındır Azərbaycanın milli ərazisinin böyük bir hissəsi Ermənistan Respublikasının hərbi qüvvələri tərəfindən işğal

edilmişdir. Söhbət ilhaqdan gedir.

Helsinki Müşavirəsi Prinsipləri Bəyannaməsinin – «Fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquqlarına və əsas azadlaqlara hörmət»ə dair 7-ci bəndində deyilir: «Ərazisində milli azlıqlar olan iştirakçı dövlətlər bu cür azlıqlara mənsub olan şəxslərin qanun qarşısında bərabərlik hüququna hörbət edəcək, onlara insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan faktiki olaraq istifadə etməyə tam imkan verəcəklər».

Bəyannamənin 8-ci bəndində deyilir ki, xalqlar eyni hüquqa malikdilər və öz talelərini özlərinin həll etmək hüququ vardır. Erməni politoloqları bu bəndə tez-tez istinad edirlər. Lakin burada azlıq təşkil edən millətlərin bu və ya digər dövlətin tərkibindən çıxmaq hüququ haqqında heç nə deyilmir. Bu, sırf erməni yozumudur. Onlar «azlıq təşkil edən millətin hüququnu» vahid dövlətin xalqının hüququ kimi qələmə verirlər. bƏyannamədə bildirilir ki, xalqlar kənardan müdaxilə olmadan özlərinin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını istədikləri kimi həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Başabəla erməni nəzəriyyəçiləri Leninin əsərindən «millətlərin öz müqəddəratlarını təyin etmələri haqqında» ifadəsini qopararaq bu anlayışı şərh etməkdə çətinlik çəkməyiblər. Çünki bu anlayış erməni uydurmalarının və səhdlərinin əleyhinədir.

XX əsrdə «öz müqəddəratını təyinetmə» halları olub. Lakin bu, zorla başqalarına birləşdirilmiş dövlətlərin ayrılmasından ibarət idi. Məsələn, Norveç İsveçdən ayrılıb. Bunlar müxtəlif xalqlar, müxtəlif millətlərdir. Finlənidiyanın Rusiya imperiyasından ayrılması da belədir.

Bununla yanaşı, bu və ya digər millət və xalq öz dövlətini, özünün milli vətəninə yaratmaq hüququna malikdir. Lakin keçimşdə olduğu kimi, indi də dünya praktikasından aydındır ki, hər bir millət doğulduğu yerdən asılı olmayaraq öz müqəddəratını bir dəfə təyin edə bilər, coğrafi vəziyyətinə görə öz müqəddəratını bir neçə dəfə təyin edə bilməz. Ermə-

ni milləti artıq bir dəfə öz müqəddəratını təyin etmişdir, həm də özünün şimaldakı hamilərinin köməyi ilə əzəli Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmışdır və bu dövlət beynəlxalq hüququn subyektidir. Hazırda Ermənistan Respublikasında deyildiyi kimi, hər bir erməni dünyanın hansı nöqtəsində yaşayırsa-yəşəsin, avtomatik olaraq bu respublikanın vətəndaşıdır, deməli, bu və ya digər səbəbdən sıxışdırılan hər bir erməni «azad» Ermənistana gəlib burada yaşaya bilər. Ermənilərin məntiqinə görə, «öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini» rəhbər tutmaqla ermənilərin yığcam yaşadıkları yerlərdə ən azı on yeni erməni dövləti yaratmaq olar. Bu halda Gürcüstanda, Fransada, ABŞ-da, İtaliyada, Livanda, Suriyada, Mərkəzi Asiyada, Rusiya Federasiyasında (Moskva şəhərində, Rostov vilayətində, Krasnodar və Stavropol diyarlarında və s) erməni respublikaları yarana bilər. Bu təcrübədən istifadə edərək azərbaycanlılar da öz müqəddəratlarını təyin edər və Gürcüstanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Türkiyədə, Almaniyada, Skandinav ölkələrində, ABŞ-da, Kanadada və s. Azərbaycan respublikaları yarada bilərlər. Bu sxemə görə Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, Cənubi Afrikada, Kanadada və digər yerlərdə yaşayan ingilislər öz müqəddəratlarını təyin edə bilərlər. Göstərilən ölkələrin xalqlarının damarlarından ingilis qanı axır.

Öz müqəddəratını təyin etməyin erməni yozumu əsasız və fitnəkar xarakter daşıyır. Həyata keçirilməsi mümkün olmayan arzularını ifadə edən müəlliflər nəyə getdiklərini özləri də bilmirlər. Onlar kənardan köməyə və erməni sponsorlarına bel bağlayırlar. Həmin sponsorlar «Qarabat əhlikefləri»ni dəstəkləməklə məşğuldurlar. «Azadlıq» rədiosu 2001-ci il fevralın 26-da belə bir xəbər yayıb: «»Bütün dünyadakı erməni diasporu Qarabağ üçün külli miqdarda pul toplayır». Rusiya curnalisti Oleq Panfilov yazır ki, söhbət etdiyi (Qarabağda) adamlar gələcəyini görmürlər. Vaxtilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycanın çiçəklənən regionlarından biri idi. İndi isə vulkan lavası kimi don-

muş bir vilayətdir. Burada bircə müəssisə belə işləmir. Bəs Ermənistanla «iqtisadi inteqrasiya» necə oldu? Niyə vilayət tərəqqi etmir? İqtisadi inteqrasiya və tərəqqi heç vaxt olmayıb və olmayacaq, çünki Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın üzvü tərkib hissəsidir. Ermənistanda bunu nə qədər tez başa düşsələr həm Qarabağ erməniləri, həm də Ermənistan erməniləri üçün bir o qədər yaxşı olar. Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycana məxsus olmasından şübhələnenlər qoy Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 29 iyul tarixli 853 nömrəli qətnaməsinin 9-cu bəndində deyilir: «Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunun (A.A.) erməniləri tərəfindən riayət olunmasının təmin edilməsi...» Bu forma BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 14 oktyabr tarixli 874 nömrəli qətnaməsində də təkrar edilmişdir. Burada deyilir: «Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda (A.A.) münaqişənin davam etməsindən ciddi narahat olduğunu ifadə edərək...» 1993-cü il 12 noyabr tarixli 884 nömrəli qətnamədə də deyilir: «Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda münaqişənin davam etməsindən özünün ciddi narahatlığını ifadə edərək...» (A.A.) Avropada Təhlükəsizliyə və Əməkdaşlığa dair Helsinki müşavirəsinin prinsipləri Bəyannaməsində yazılmış bu sözlər – «zor işlətmək və ya zor işlətməklə hədələmək» sözləri suveren Azərbaycan dövlətinin milli ərazisinə göz dikmiş ermənilərə tutarlı cavabdır. Bəyannamədə deyilir: «İştirakçı dövlətlər ümumiyyətlə, bütün beynəlxalq münasibətlərdə olduğu kimi, bir-birləri ilə olan qarşılıqlı münasibətlərdə də Birləşmiş Millətlərin məqsədləri ilə və bu bəyannamə ilə bir araya sığmayan hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı zor işlətməkdən və ya zor işlətməklə hədələməkdən imtina edəcəklər. Bu prinsipi pozaraq zor işlətməklə hədələmək və ya zor işlətməyi əsaslandırmaq üçün heç bir mülahizədən (A.A.) istifadə etmək olmaz». Ermənistan –Azərbaycan, Dağlıq

Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin hamısında «Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü bir daha təsdiq edilir».

Sual oluna bilər: bütün bunlardan sonra Dağlıq Qarabağın mənsubiyyəti məsələsini şübhə altına almaq olarmı?! Əlbəttə yox. Dünyanın ən nüfuzlu təşkilatı Dağlıq Qarabağ regionunu Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən bu məsələ müzakirə oluna bilməz. «Erməni silahlı birləşmələri deyil», Ermənistan⁷ Respublikası milli Azərbaycan ərazilərini tərk etməlidir. Ermənistanın himayədarları da, hərbi müttəfiqləri də bunu başa düşməlidirlər.

Eyni zamanda ermənilərin iddialarından danışarkən beynəlxalq təşkilatların bəzi əsas sənədlərinə də müraciət etmək lazımdır. Erməni nəzəriyyəçiləri və millətçi-şovnistləri bu sənədlərə tez-tez istinad edirlər. Belə ki, milli, etnik, dini və dilə görə azlıq təşkil edən şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il dekabrın 18-də BMT Baş Məclisinin sessiyasında qəbul olunmuş əyannamədə və BMT Baş Məclisinin 47/135 sayılı qətnaməsində deyilir ki, milli azlıqların (bu halda Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda azlıq təşkil edən ermənilərin – A.A.) öz dinlərini inkişaf etdirmək, öz dillərində danışmaq, öz mədəniyyətlərindən istifadə etmək, öz qruplarının nümayəndələri ilə (dünyanın digər ölkələrində yaşayan ermənilər nəzərdə tutulur – A.A.) əlaqələr yaratmaq və həyata keçirmək hüququ vardır. Bu, 1993-cü ildə Avstriyanın paytaxtı Vyanada keçirilmiş insan hüquqları Ümumdünya Konfransının sənədlərində də təsdiq edilib. BMT, ATƏT və İslam Konfransı Təşkilatının və s. sənədlərinin heç birində göstərilməyibdir ki, milli azlıq bu və ya digər dövlətin tərkibindən çıxıb və ya zorakılıq yolu ilə, ya da könüllü surətdə başqa bir dövlətlə birləşə bilər. Bütün universal beynəlxalq təşkilatların sənədlərində dövlətlərin sərhədlərinin pozulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsipləri təsbit edilmişdir.

Sual olunur: əgər dünya birliyi və ya Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair ATƏT-in Minsk qrupunun 3 həmsədri azərbaycanlılarla birlikdə ermənilərin də yaşadıkları Azərbaycan ərazisinin Ermənistan Respublikasına verilməsi haqqında erməni avantüristlərinin və işğalçılarının dediklərinə əməl etsələr, nə baş verə bilər? Bu halda müasir Avropanın, Amerikanın, asiyanın və Afrikanın xəritələri yenidən çəkilməli olar. Dərhal belə bir sual ortaya çıxır: nə üçün əhalisinin 90%-i, yəni 2 milyona qədər alban olan Kosovo Yuqoslaviyadan alınıb Albaniya dövlətinə verilməsin (ermənilərin öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi üzrə)? Nə üçün Makedoniyanın, əhalisinin 99%-dən çoxu alban olan sərhəd rayonu və ya Makedoniya əhalisinin 40%-ə qədərini təşkil edən albanlar Albaniya ilə birləşdirilməsin? Axı, «Dağlıq Qarabağ» presedenti mövcuddur. Nə üçün ABŞ-ın ən böyük ştatı olan və əsasən meksikalıların yaşadığı Texas ştatı Meksikaya verilməsin? Halbuki, bu ərazi Meksikanın milli ərazisinin bir vaxtlar tərkib hissəsi olmuşdur. Nə üçün İsveçrə Almaniya, İtaliya və Fransa arasında bölüşdürülməsin? Kvebek Kanadadan alınıb Fransaya verilməsin və s. Bu siyahını dünyadakı 200-dən çox dövlətin sayına görə uzatmaq olar. Nə üçün ermənilərin tələbi həyata keçməlidir, başqa xalqlarınkı yox? Bu sərəm ideyanın azacıq da olsa əsasi yoxdur. Bu, açıq-aşkar digər dövlətin ərazisini ilhaq etmək məqsədilə qurdurluq və işğal etmək deməkdir. Söhbət təkcə respublikamızın ərazi bütövlüyündən getmir. Əvvəl-axır milli suverenliyimizi bərpa edəcəyik. Məsələ burasındadır ki, ermənilərin özbaşınalığı və avantürizmi bəşəriyyətə baha başa gələ bilər. Bu, dünyanın, xüsusən, asiya və afrikanın bir çox dövlətini şirnikləndirə bilər. Belə olduqda, yaxın gələcəkdə müasir dünyanın nə vəziyyətə düşəcəkdə müasir dünyanın nə vəziyyətə düşəcəyini təsəvvür etmək çətin deyildir. Dünya zor gücünə xəritələrin yenidən çəkilməsi kimi dəhşətli bir vəziyyətlə gərək qarşılaşmasın. Yoxsa bəşəriyyət çox ağır və

gözlənilməz nəticələrlə üzləşər, yüzlərlə beynəlxalq münaqişə girdabına cəlb edilə bilər. Ermənilərin Pırr qələbəsi bəşəriyyət üçün dünya yanğınına, dünya miqyasında sarsıntılara səbəb ola bilər. Buna görə də dünya birliyi XXI əsrin əvvəlində erməni «cəngavərlərini» öz yerində – tarixin onlar üçün ayırdığı yerdə oturtmasa, sabah gec olacaqdır.

Bir problemə də toxunmaq lazımdır. Erməni millətçi-sovinistləri bu məsələdə xüsusi inadkarlıq göstərirlər. Söhbət «Ümumi dövlət»dən gedir. Bu ideyanı erməni müşavirlərinin köməyi ilə Rusiya Federasiyasının keçmiş baş naziri Y.Primakov irəli sürmüşdür. Zənnimcə, belə bir qurumun məhiyyətini o özü də başa düşməyibdir. Məsələ isə bundadır ki, dünyada bu cür qurum nə keçmişdə olub, nə də indi var. Bu, nəşə federativ dövlətə bənzər bir simbiozdur. Bu halda Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu beynəlxalq hüququn subyekti statusunu alar və istədiyi vaxt sazişi poza bilər. Bu isə o deməkdir ki, bir müddətdən sonra Dağlıq qarabağ müstəqil dövlət olaraq qanuni yolla və ümumxalq referendumu yolu ilə Ermənistanla birləşəcəkdir. Bədnam «Ümumi dövlət»in bütün mahiyyəti bundan ibarətdir. Belə olduqda cənab Y.Primakova və «Ümumi dövlət» ideyası üzrə onun silahdaşlarına sual vermək lazımdır: Niyə Rusiya Federasiyası Çeçenistan Respublikası ilə «Ümumi dövlət» yaratmasın? Ya da 6 milyon tatar əhalisi olan Tatarıstanla və 5 milyonluq Başkörtostanla «Ümumi dövlət» yaradılmasın? Rusiya böyük dövlətdir və «Ümumi dövlət» yaratmaqda başqalarına nümunə ola bilərdi.

Konfederasiya quruluşu anlayışı da vardır. Bu halda konfederasiyanı yaradan ölkələr beynəlxalq hüququn subyektləri, beynəlxalq təşkilatların üzvləridir, müstəqil xarici siyasət yeridir, özlərinin qanunvericilik və icra orqanları vardır. XX əsrin ikinci yarısında Afrikada bir cür qurumlar var idi – Seneqambiya (Seneqal və Qambiya), Birləşmiş Ərəb Respublikası (Misir və Suriya), Birləşmiş Respublika (Liviya səmahiriyyəsi və Tunis). Bir müddətdən sonra bu

respublikalar parçalanaraq özlərindən sonra heç bir iz qoymadılar.

Müasir dünyada federativ dövlət anlayışı mövcuddur. Federativ dövlət beynəlxalq hüququn üzvü olmayan ayrı-ayrı dövlətdaxili subyektdən ibarətdir. Əraziləri ayrı-ayrı ştatlardan ibarət olan ABŞ, Braziliya, Meksika, Avstraliya, Hindistan belə dövlətlərdir. Argentina və Kanada əyalətlərdən, İsveçrə kantonlardan, AFR və Avstriya Respublikası vilayətlərdən (torpaqlardan) ibarətdir və sayrə.

Federal dövlətdə subyektlərin silahlı qüvvələri yoxdur, xarici siyasət sahəsində əlaqə saxlamırlar, vahid valyutaları və vahid ümumi federal büdcələri vardır.

ABŞ, AFR, Argentina, Kanada, İsveçrə və s. federativ dövlətlərin konstitusiyalarında federasiya üzvlərinə onun tərkibindən çıxmaq hüququ verilməyib.

Nəhayət, Azərbaycan rsepublikası tərkibində Dağlıq Qarabağa yüksək status verilməsi məsələsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bütün bütün görüşlərdə və ATƏT-in sammitlərində, habelə ABŞ-ın Dövlət katibi K.Pauelin himayəsi altında Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan ABŞ-ın, Fransanın və Rusiyanın iştirakı ilə keçirilmiş son görüşdə və s. məclislərdə dələlərlə demişdir ki, Dağlıq qarabağın statusunu ən yüksək özünüidarətmə statusu səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. Söz yox ki, bu zaman Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müvafiq dəyişiklik etmək lazım gələcək. mənə elə gəlir ki, bu halda onun qanunvericilik orqanının sədri avtomatik olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavinləri ola bilər ki, baş naziri isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Rəyasət Heyətinə daxil edilir. Öz daxili problemlərini müstəqil həll etmək hüququ almış olar. Dağlıq Qarabağ azərbaycanlıları kimi, buradakı ermənilər də özlərinin mədəniyyətini, dilini azad şəkildə inkişaf etdirə bilər, dinindən istifadə edə bilər, dünyanın müxtəlif ölkələrində

yaşayan soydaşları ilə ünsiyyət yarada bilərlər. Bütün bunlar aparıcı beynəlxalq təşkilatların əsas sənədlərində qeyd olunmuş beynəlxalq standartlara və insan hüquqlarına uyğundur. BMT, ATƏT və s. təşkilatlar bunlara əməl edilməsinin təminatçıları olardı.

Söylənilən fikir və mülahizələr mütləq nəticələr və tövsiyələr deyildir. Məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağ regionu Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir və yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız və yalnız biz özümüz tapmalıyıq.

IX FƏSİL

NATO-NUN QAFQAZDA VƏ AZƏRBAYCANDA GEOSTRATEJİ MARAQLARI

90-cı illərin əvvəllərində dünyanın iki fəvqəl dövlətlərindən biri olan Sovet İttifaqının çökməsi nəticəsində Cənubi Qafqaz bölgəsində üç müstəqil dövlət yarandı. Bütün bunlar Qərbin, xüsusən də NATO-nun Avrasiya məkanında aktivliyinə təkan verdi ki, bu da Qafqaz regionu ilə bağlı keçmiş zamanlarda danışılmaz olan geosiyasi reallıqların yenidən baxılmasına gətirib çıxardı. Hələ XIX əsrin əvvəlində Rusiya – İran və Rusiya – Türkiyə müharibələri nəticəsində Rusiyanın regiondakı möhkəmlənən ağılığına son qoyuldu.

Bir çox böyük qonşu və hətta uzaq dövlətlərin regiona göstərdiyi geniş maraq ancaq burada olan nəhəng təbii sərvətlərin və birinci növbədə neft və qaz yataqları ilə bağlı deyil, həmçinin regionun dünyanın rəqib qüvvələrinin mübarizəsindəki əlverişli mövqeyi ilə izah oluna bilər. XX-XXI əsrlərin astanasında Qafqazda yeni nüfuz dairələri uğrunda amansız geosiyasi mübarizə baş verməkdədir ki, Azərbaycan da özünün əlverişli geostrateji yerləşməsi səbəbindən bu mübarizənin episentrinə çevrilmişdir. ABŞ sabiq prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri

Z.Bcezinskinin fikrinə görə «məhdud ərazi miqyası və az əhali sayına baxmayaraq böyük enerji resurslarına malik olan Azərbaycan geosiyasi cəhətdən həlledici əhəmiyyət kəsb edir. O, Xəzər dənizi və Orta Asiyada yerləşən zəngin resurslarına çıxışın həlledici nöqtəsidir. Bundan əlavə yerli və beynəlxalq korporasiyalar tərəfindən Xəzər dənizindən çıxarılan neft və qazın nəqli marşrutlarının seçimi həm Qərb, həm də Rusiya və İran, eləcə də Cənubi Qafqaz respublikaları üçün ən ciddi geoiqtisadi problemlərdən biridir.

Amerika politoloqu davam edərək yazır: «Rusiyanın nəzarəti altında olmayan ərazilərdən keçən neft kəmərləri vasitəsi ilə Qərb bazarlarına çıxış alan müstəqil Azərbaycan, həm də qabaqcıl və enerjiyə tələbatı olan ölkələrin, Orta Asiya respublikalarının zəngin enerji mənbələrinə çıxış üçün böyük maqistrala çevrilir. Rusiyanın geosiyasət problemləri üzrə mütəxəssisi A.Duqinin fikrincə isə, Xəzər-Qara dəniz hövzəsindəki ərazilərə nəzarət Atlantizm və Avrasiyaçılıq arasında gedən qlobal qarşıdurmanın strateji məsələsidir. Bununla bağlı A.Duqinin fikrinə görə Moskvanın qarşısında duran məqsəd Moskva-Tehran ittifaqının yapradılmasıdır ki, bu da Rusiyaya çoxəsrli geostrateji məqsədi olan isti dənizlərə çıxışa imkan verərdi .

Hal-hazırda kontinental tipli məhəlli bir dövlət olan, antiamerika, antiatlantik və geosiyasi cəhətdən aktiv olan və NATO-nun cənub istiqamətində Şərqi genişləndirilməsinin əleyhinə çıxış edərək Rusiya ilə bir çox məsələlərdə maraqları üst-üstə düşən İran, özünün Qafqazdakı mövqeylərini gücləndirməyə çalışır.

Həmçinin yaranmaqda olan Moskva-Tehran ittifaqının ən vacib strateji üzvü kimi Rusiya ilə İranı daha da sıx birləşdirən və NATO üzvü olan Türkiyəni Avrasiyanın kontinent daxili məkanlarına çıxışdan məhrum edən bir platforma kimi Ermənistan çıxış edir, hansı ki Azərbaycanla silahlı qarşıdurmaya əl ataraq, onun 20 % ərazisini zəbt etmişdir.

Beləliklə, əsrlərin astanasında Xəzər regionu ətrafında formalaşan yeni geostrateji mərkəzlər arasında geosiyasi mübarizə qızğın olaraq davam edir. Qərbin, birinci növbədə NATO-nun aparıcı dövlətləri olan ABŞ, İngiltərə və Türkiyənin Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Rusiyadan yan keçən (planlaşdırılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Böyük İpək Yolunun restavراسiya ideyası, və s.) yeni magistral kommunikasiya xətləri üzərində konsolidasiyasına ABŞ (NATO)-Türkiyə_Gürcüstan-Azərbaycan və perspektivdə bəzi Mərkəzi Asiya dövlətlərinin iştirakı nəzərdə tutulan geosiyasi sxem səylərinə qarşı üfüqdə görünməyə başlayan – Rusiya-Ermənistan-İran üçbucağının yaradılması ilə cavab verir .

Yaranmış yeni geosiyasi şəraitdə dövrümüzün ən güclü və yüksək dərəcədə təşkilatlanmış struktura malik olan və dünyanın istənilən, həmçinin Qafqaz bölgəsində geostrateji məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün imkanlara malik olan bir təşkilat olan NATO-nun rolu nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

NATO-nun Qafqaza göstərdiyi geosiyasi maraq heç də təsadüfi deyil. Məhz post-sovet məkanının bu regionunda aparıcı dövlətlərin həyati əhəmiyyət kəsb edən maraqları toqquşmaqdadır; burada olan siyasi, ictimai, milli, dini və etnik ziddiyyətlərin mərkəzi hərbi gücün istənilən səviyyədə işə salınması ehtimalını çox real perspektivə çevirir. 90-cı illərdə baş verən Qarabağdakı Ermənistan-Azərbaycan, gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişələri bunun bariz nümunəsidir. Heç də təsadüfi deyil ki, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi İnformasiya-Analitika direktorluğunun çərçivəsində bu regionda baş verən hadisələrin izlənməsi və ABŞ-n siyasi rəhbərliyinə tövsiyələr hazırlanması məqsədi ilə xüsusi bölmə yaradılıb.

XX-XXI əsrlər astanasında yaranmış Qafqazdakı geosiyasi vəziyyət NATO ilə Azərbaycan arasında hələ 1992-ci ilin oktyabr ayından ilk əlamətləri özünü biruzə verən qarşılıqlı maraqların meydana gəlməsinə şərait yaratdı.

Türkiyədə təşkil edilən Alyansın üzv dövlətlərinin seminarı zamanı Azərbaycan nümayəndə heyətinin NATO-nun baş katibi M.Varner ilə görüşləri zamanı qarşılıqlı əhəmiyyət kəsb edən bir çox məsələlər müzakirə olunmuşdur .

Öz növbəsində, Şimali Atlantika Alyansının Azərbaycanda olan marağı blokun 1993-cü ildə özünün maraqlar zonasının bütün Cənubi Qafqaza genişləndirilməsi haqqındakı bəyanatından sonra xeyli artdı. NATO-nun Cənubi Qafqaz regionundakı vəziyyətə dair münasibəti ilk dəfə 10-11 yanvar 1994-cü ildə blokun üzv dövlətlərinin Brüssel sammiti zamanı açıqlanmışdır. Birgə bəyannamənin 21-ci bəndində Alyansın bu bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı narahatçılığı qeyd olunur, ərazi mübahisələri zamanı güc tətbiq edilmiş, dünyanın bu bölgəsində sülh, əminəmənlıq və əməkdaşlığa nail olunmasının əsas şərtləri kimi Cənubi Qafqaz respublikalarının ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə dəstək verilməsi ifadə olunurdu.

Ümümlıkdə isə, anti Azərbaycan və anti Türkiyə yönəmlı Rusiya-Ermənistan hərbi-strateji əməkdaşlığı Azərbaycanı NATO-nun üzv dövlətlərindən olan Türkiyə ilə daha da sıx hərbi-texniki əməkdaşlıq qurmağa, Alyans ilə xüsusən də «Sülh naminə tərəfdəşlıq» proqramı çərçivəsində xüsusi əlaqələr qurmağa vadar edirdi. Bu istiqamətdə NATO ilə Azərbaycanın maraqları tam üt-üstə düşərək, Brüsseldə 1994-cü ilin yanvarında NATO-nun üzv dövlətlərinin dövlət və hökumət başçılarının növbəti sammiti zamanı qəbul edilmiş «Sülh naminə tərəfdəşlıq» proqramı çərçivəsində hərtərəfli və səmərəli əməkdaşlıq üçün real perspektivlər açırdı.

NATO-nun beynəlxalq münasibətlərdə yeni rolunu və dünya siyasətindəki yeni tendensiyaları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti N.Ə.Əliyev ölkənin «Sülh naminə tərəfdəşlıq» proqramında iştirakı haqqında prinsiplial qərar qəbul etdi. Öz potensial maraqları mövqeyindən çıxış edərək, 4 may 1994-cü ildə Azərbaycan suveren

bir dövlət kimi «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramında iştirak sazişini imzaladı ki, bu da ölkə prezidenti N.Əliyevin 3-5 may 1994-cü ildə Brüsselə tarixi səfəri ilə bağlı idi. Beləliklə Azərbaycan NATO-nun bu proqramına qoşulan MDB dövlətlərindən dördüncüsü idi (Ukrayna, Moldova, Gürcüstandan sonra). Bu hadisə ilə bağlı nitqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev vurğulayırdı ki, «Biz NATO ilə əməkdaşlığa böyük ümidlər bəsləyirik. Bizim üçün bu həm Azərbaycanın Qərbi demokratiyasına uyğunlaşması nəzər nöqtəsindən, həm də NATO ilə birlikdə regiondakı vəziyyətin sabitləşdirilməsi, müharibənin dayandırılması, sülhün bərqərarı və Azərbaycan ilə Ermənistan arasında əminamanlığın əldə edilməsi üçün əlavə çıxış yolları axtarmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir». «Çərçivə sənədin» səkkizinci bəndi buna ümidlər yaradırdı. Burada deyilirdi ki, «Nato hər hansı tərəfdaşlığın fəal iştirakçısının fikrinə görə onun ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə yaxud təhlükəsizliyinə birbaşa təhlükə olduqda həmin tərəfdaş ilə konsultasiyalar keçirəcəkdir». Azərbaycan son illər ərzində bu bənddən istifadə edərək, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqları azad etmək məqsədi ilə, NATO ilə fəal, amma nəticəsiz, konsultasiyalar aparmışdır.

Bununla belə, Şimali Atlantika bloku ilə sıx əlaqələr və əməkdaşlığın yaradılmasının böyük əhəmiyyəti ondan irəli gəlirdi ki, «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına birləşərək, respublika NATO-nun müxtəlif struktur və institutları vasitəsi ilə beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə qoşulmaq imkanı və həmçinin hər-hansı blokun dövləti birbaşa və bütün üzvlərlə birlikdə Kosovo kimi humanitar və sülhü bərqərar məqsədi ilə keçirilən aksiyalarda iştirak əldə edir. Alyans ilə əməkdaşlığın digər vacib aspekti də bundan ibarətdir ki, Azərbaycan bütün Qafqaz regionunu əhatə edən strateji balans və təhlükəsizlik sisteminin yaranmasında iştirak etmək, mübahisəli məsələləri beynəlxalq hüquq normaları və vasitələri ilə həll etmək, ölkələrin təhlükəsizlik pro-

blemlərinin həlli yolunda NATO-nun böyük nüfuzu və təsir mexanizmlərindən istifadə etmək üçün real imkanlar əldə edir. Həmçinin «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı Azərbaycana NATO-nun sülh naminə hərbi strukturları ilə əməkdaşlığa, birgə təlim və manevrlər keçirməyə, hərbi quruculuq, kadr hazırlanması və s. məsələlərdə blokun üzv dövlətlərinin və xüsusən də Türkiyənin böyük təcrübəsindən bəhrələnməyə imkan yaradır.

Ümumilikdə isə, Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığını həm də respublikanın xarici siyasət strategiyasının bir sıra əsas amilləri nəzəri-nöqtəsindən qiymətləndirmək lazımdır. Birincisi, Azərbaycan öz xarici siyasətində müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir; ikincisi, Azərbaycan beynəlxalq təşkilatların bütün üzv dövlətləri ilə əməkdaşlıqda maraqlıdır və çoxtərəfli diplomatiya aparır və nəhayət, üçüncüsü, Azərbaycanın faktiki olaraq Ermənistan ilə müharibə vəziyyətində olması bütün vasitə və yollar ilə dünya ictimaiyyəti ilə sıx əlaqədə olmaq və onu həm Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin həllində, həm də Xəzər dənizinin statusu ilə bağlı problemlərdə daha da fəal iştiraka cəlb etməyi tələb edir. Bütün bu amillər Azərbaycanın NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşulmasında həlledici rol oynadı. Ümumilikdə isə, Azərbaycanın NATO proqramına qoşulması həmçinin ölkənin beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi kimi də qiymətləndirilə bilər, amma qeyd etmək lazımdır ki, «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı öz-özlüyündə ölkəyə dərhal və kifayət qədər effektiv beynəlxalq hərbi-siyasi dəstəyi təmin etmir.

Belə bir vacib amili qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ilə NATO arasında əməkdaşlıq ancaq bizim respublika üçün yox, həm də Şimali Atlantika alyansı üçün səmərəlidir. Bu birinci növbədə onunla bağlıdır ki, Azərbaycanın əlverişli geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyəti nəticəsində o, NATO-nun cənub istiqamətinə doğru genişlənməsi perspek-

tivləri ilə bağlı mühüm strateji platsdarm rolu oynaya bilər. Böy ük əhəmiyyət kəsb edən digər amil də ondan ibarətdir ki, üç Cənubi Qafqaz dövlətləri sırasında Azərbaycan yeganə dövlətdir ki, ərazisində hər hansısa bir xarici dövlətin nə hərbi bazası, nə də silahlı qüvvələri yerləşir, və bu da öz növbəsinlə NATO ilə Azərbaycan Respublikası arasında fəal əməkdaşlıq üçün təkan verici amildir.

Ümumilikdə isə, bütövlükdə Qafqaz və həmçinin Azərbaycan Orta Şərqi böyük əhəmiyyət kəsb edən geosiyasi mərkəzlərindən biridir ki, onların ətrafında XXI əsrin əvvəlində formalaşmaqda olan yeni geosiyasi mərkəzlər arasında qızğın geosiyasi qarşıdurma başlanmaqdadır və Qərbin bu istiqamətdə əsas zərbə gücü kimi NATO çıxış edir.

Ədəbiyyat:

Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., 1999.

Дугин А. Основы геополитики. М., 1999.

Дарабади П. Каспийский регион: геополитическое прошлое, настоящее и будущее. «Возрождение – XXI век», 2000, №7-8.

«Красная звезда», 2000, 5 октября

Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999

Абдуллаев Р. Расширение НАТО на Восток и Азербайджан. «Дирчялиш-XXI яср», 1999, №14, с.55-56

Дипломатия мира. Баку. 1997.

Рамочный документ. «Возрождение-XXI век», 1999.

X FƏSİL İSTANBUL SAMMİTİ VƏ ONUN GEOSİYASİ NƏTİCƏLƏRİ

Noyabrın 18 – 19 – da ATƏT üzvlərinin İstanbulda keçirilmiş zirvə görüşü beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi yolunda yeni mərhələ oldu. Sammitdə bütün müasir Avropa – Qərbi və Şərqi Avropa ölkələri iştirak edirdi. Görüşdə qəbul olunmuş sənədlərə BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən dördü – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya imza atdı.

Sammitin gedişində qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq ruhu hökm sürürdü. Çoxtərəfli görüşlərlə bərabər, İstanbulda bir çox ikitərəfli görüşlər də keçirildi.

ATƏT – in növbəti sammitində üç əsas sənəd müzakirə edilib qəbul olundu: İstanbul xartiyası, Avropada adi silahlar haqqında uyğunlaşdırılmış müqavilə və yekun bəyannaməsi. Xartiyanın başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, burada ATƏT üzvü olan ölkələrin ərazi bütövlüyünün müdafiəsinin zəruriliyi, müstəqilliyin qorunması, xartiyanı imzalamış dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması, insan hüquqlarının müdafiəsi, demokratiyanın inkişafı və digər məsələlər öz əksini tapmışdır.

Sammitdə sənədlərin qəbulu zamanı qarşılıqlı anlaşma ab – havası mövcud idi. yalnız Rusiya istisna təşkil edirdi. Məsələ burasında idi ki, yekun bəyannaməsinin ilkin variantında Rusiyanın Çeçenistandakı hərəkətləri kəskin tənqid olunurdu. Çoxtərəfli məsləhətləşmələrdən sonra kompromis əldə edildi.

Rusiya ATƏT sədrinin Çeçenistana səfərinə, 2003 – cü ilədək özünün Gürcüstan və Moldavadakı qonşularını ixtisar etməyə razılıq verməyə məcbur oldu. Başqa sözlə, Qərbin Rusiyaya təzyiqləri konkret nəticələrə gətirib çıxardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropadakı itkilərin əvəzini

çıxmaq üçün Rusiya əvvəlcədən, İstanbul sammiti başlayana qədər elan etdi ki, Tacikistanda MDB bayrağı altında fəaliyyət göstərən Rusiya qoşunlarının əsasında Rusiyanın hərbi bazaları yaradılacaq. Bu mərkəzi Asiya ölkəsi ATƏT – in üzvü olsa da, Qərbi Rusiyanın taktiki gedişinə əhəmiyyət vermədi. Qərbin reaksiyasını görən Rusiya daha da irəli gedərək dolayı yolla Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarında geosiyasi hegemonluğa can atdığını nümayiş etdirdi. O da məlumdur ki, ABŞ da adı çəkilən regionun strateji maraqları dairəsinə daxil olduğunu bəyan etmişdir.

İki dövlətin geostrateji nüfuz uğrunda mübarizəsi Xəzərin enerji daşıyıcıları uğrunda mübarizədə özünü açıq – aydın göstərir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda çıxarılan böyük neftin hansı marşrutla ixrac ediləcəyi ilə bağlı Rusiya ilə ABŞ arasında çoxdan bəri davam edən qarşıdurma sağlam təfəkkürün qələbəsi ilə başa çatdı. Nəhənglərin bu savaşında əsas rol Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev oynadı. Onun dəmir məntiqi və əsaslı dəlilləri son variantın seçilməsini şərtləndirdi. Bakı – Ceyhan neft kəmərinin çəkilişi haqqında İstanbulda imzalanmış müqavilə göstərdi ki, Heydər Əliyev üçün Azərbaycanın mənafeyi hər şeydən üstündür. Heydər Əliyevin üstünlüyü ondadır ki, o, bir daha, Budapeşt və Lissabon sammitlərində olduğu kimi, XXI əsrin astanasında suveren, müstəqil Azərbaycanın milli maraqlarını qoruyub saxladı.

1999 – cu il noyabrın 18 – də İstanbulda Avropada Təhlükəsizlik Və Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə Görüşündə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev göstərirdi ki, «biz ATƏT – in bu əsrdəki sonuncu zirvə görüşünün dünya sivilizasiyasının ən böyük mərkəzlərindən biri olan əzəmətli İstanbul şəhərində keçirilməsinə böyük əhəmiyyət veririk. Bizə göstərilən yüksək qonaqpərvərliyə və sammitin işinin çox gözəl təşkil olunmasına görə Türkiyə Respublikasının Prezidenti zati – aliləri Süleyman Dəmirələ və Türkiyə hökumətinə xüsusi minnətdarlığımı

bildirirəm.

Türkiyədə baş vermiş ağır təbii fəlakət, dəhşətli zəlzələ nəticəsində minlərlə adamın həlak olması dost və qardaş Türk xalqı ilə bərabər bizi də qəlbən kədərləndirdi. Biz sizin dərdinizə şərik çıxırıq və «keçmiş olsun» deyirik.»

H.Əliyev davam edərək göstərirdi ki, «İki dağıdıcı müharibənin dəhşətlərindən və «soyuq müharibə»nin sərt sınağından çıxmış iyirminci yüzilliyin sonunda Avropa qarşısında həqiqi sülh və sabitlik yolu açılmışdır. Lakin biz təxminən iyirmi beş il bundan əvvəl Helsinkidə e'lan edilmiş məqsəd və prinsiplərin tam həyata keçirilməsinə, təəssüf ki, hələ də nail olmamışıq.

ATƏT üzvü olan dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ümumiyyətlə, təhlükəsizliyi üçün yaranmış qorxu amansız reallığa çevrilmişdir, milyonlarla insana fəlakət və iztirab gətirmişdir. Mən bir daha beynəlxalq birliyin diqqətini Azərbaycanın düşdüyü dözülməz vəziyyətə cəlb edirəm. Altı ildən çoxdur ki, suveren Azərbaycanın ərazisinin beşdə bir hissəsi erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. Həyata keçirilmiş etnik təmizləmələr nəticəsində bir milyon azərbaycanlı öz doğma yurd – yuvalarından qovulmuşdur.

Təəssüf ki, sonuncu zirvə görüşümüzdən sonra sülh prosesi arzu etdiyimiz nəticəni verməmişdir. Minsk qrupunun həmsədrləri Lissabon zirvə görüşündə qəbul edilmiş prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün lazımi fəallıq və ardıcılıq göstərməmişlər, Minsk prosesi passivləşmişdir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında birbaşa görüşlər və danışıqlar keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bir neçə belə görüş keçirilmişdir və bu görüşlər münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasının mühüm amillərindən biri də tərəflərin güzəştə getməyə hazır olmasıdır. Lakin güzəştin də beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları ilə müəyyən edilmiş həddi var.

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regio-

nunda ermənilər və azərbaycanlılar sülh və təhlükəsizlik şəraitində birgə yaşaya bilərlər və yaşamalıdırlar. Bu isə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında sülhün və normal mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaranmasına xidmət edərdi. Bunun üçün Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad edilməlidir, bunun üçün Azərbaycan Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağın müvafiq statusu müəyyən edilməlidir.

Qeyd etmək istəyirəm ki, Ermənistan prezidenti ilə danışıqlarımız Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılması üçün məsuliyyət daşıyan ATƏT – in Minsk qrupunun fəaliyyətini əvəz edə bilməz. Mən Minsk Konfransının həmsədrinə olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarını Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların tezliklə bərpası üçün zəruri səylər göstərməyə çağırıram. Dünya birliyi münaqişənin aradan qaldırılmasına dair bəyan edilmiş prinsipləri ardıcıl surətdə və qətiyyətlə müdafiə etməlidir.

Biz üzümüzlə gələn yüzillikdə ATƏT – in roluna bu problemlərin prizmasından baxırıq. ATƏT öz prinsiplərini müdafiə etmək məqsədilə qətiyyətlə fəaliyyət göstərməli və özünün əməliyyat imkanlarını xeyli gücləndirməli, ilk növbədə çoxmillətli sülhyaratma qüvvələrini inkişaf etdirməlidir.

Hesab edirəm ki, Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilənin səmərəliliyi yüksəldilməlidir. Bəyan edirəm ki, regionun hərbişdirilməsi və işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında qanunazidd xarici silahların yerləşdirilməsi Azərbaycanın təhlükəsizliyi üçün qorxu yaratmışdır. Buna baxmayaraq Azərbaycan bu müqavilədən irəli gələn öhdəliklərini tam yerinə yetirir. Bəzi dövlətlərin hərəkətləri isə həm müqaviləni pozur, həm də onun iştirakçısı olan dövlətlərin təhlükəsizliyini sarsıdır.

Cənubi Qafqaz regionu Avropanın ayrılmaz hissəsidir. Mən Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Avropa Birliyi ölkələrinin, Rusiyanın, Türkiyənin, Gürcüstanın, Ermənistanın

nın və ATƏT – in marağı olan bütün digər üzvlərinin dövlət və hökumət başçılarına müraciət edərək onları regionumuzun problemlərinin həlli üçün qətiyyətli fəaliyyət göstərməyə çağırıram. Mən Cənubi Qafqazda Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının təsis olunmasını təklif edirəm. Belə bir pakt dövlətlər arası münasibətləri və münaqişələri aradan qaldırmağın prinsipial əsaslarını təsbit etməlidir. Onun əsasında regiondan xarici hərbi qüvvələr çıxarılmalıdır. Regionu bölən ayrıcı xəttlər aradan qaldırılmalıdır. Təcavüzə etnik təmizləmələrə, separatçılığa və terrorizmə son qoyulmalıdır. Baş vermiş faktlar əsasında hərəkatlərə və ikili standartlara yol verilməməlidir. Belə bir pakt regionda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik yaranmasına və Cənubi Qafqazın suveren, müstəqil demokratik dövlətlərinin iqtisadi əməkdaşlığına gətirib çıxarardı. XXI əsrin astanasında beynəlxalq birliyin Cənubi Qafqazda uğurlu fəaliyyəti azad, bölünməz və təhlükəsiz Avropanın yaradılmasına mühüm töhvə olardı.

ATƏT – in İstanbul sammiti ilə eyni vaxtda başqa bir mühüm hadisə baş verdi: Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Gürcüstan və Qazaxıstan Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft və qaz kəmərlərinin inşası haqqında sənədlər imzaladılar. İmzalama mərasimində ABŞ prezidenti B.Klinton da iştirak edirdi. Bununla Amerika tarixi sənədləri imzalanmış ölkələrlə həmrəy olduğunu təsdiqlədi, yeni suveren dövlətlərlə uzunmüddətli əməkdaşlıq əzmini nümayiş etdirdi. Eyni zamanda bağlanmış müqavilələr Xəzəryanı dövlətlərin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi işinə mühüm töhvə kimi qiymətləndirildi. Digər tərəfdən, həmin müqavilələrin imzalanması ilə ABŞ – in geosiyasi planları üst – üstə gəldi. Rusiya XX əsrin sonunda əldə edilmiş və XXI əsrə yönəlmiş çoxmilyardlıq sövdələşməni uduzdu. Ona görə yox ki, Rusiya sövdələşmədə iştirak etmək istəməirdi. Ona görə ki, faktiki olaraq bu layihəni həyata keçirməyə qadir deyil.

Məlum olduğu kimi, Xəzərin Azərbaycan sektorunda çıxarılan ilkin neft Rusiya ərazisindən keçməklə Şimal

marşurutu ilə nəql olunmağa başladı. Bəs sonra? Çeçeni-standa gedən müharibə ucbatından Şimal marşurutu ilə ixrac dayandı və nəticə e'tibarilə Azərbaycan milyonlarla dollar gəlirdən məhrum oldu.

Təbii ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan öz milli maraqlarını reallaşdırmaq üçün çıxış yolu tapmalı idi və tapdı da.

İstanbulda imzalanmış müqavilələr 15 il ərzində Azərbaycana təxminən 60 milyard dollar investisiya qoyulmasına zəmin yaradır. Bir müddət sonra, 2000 – ci ilin əvvəllərində Azərbaycan neft müqavilələrindən nəzərə çarpacaq gəlir əldə etməyə başlayacaq. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse – prezidenti İlham Əliyev «Əsrin müqaviləsi»nin beşinci ildönümü münasibətilə etdiyi mə'ruzədə bildirmişdir ki, 2000 – 2005 – ci illərdə Azərbaycanın təkcə «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqları üzrə neft və təbii səmt qazı satışından əldə edəcəyi gəlir təqribən 1 milyard 700 milyon dollar təşkil edəcək, 2010 – cu ilədək isə bu rəqəm 11 miyard dollardan çox olacaq. Bütövlükdə ölkəmiz XXI əsrin əvvəllərində neft və qaz satışından, Qazaxıstan neftinin və Türkmənistan qazının nəqlindən on milyardlarla dollar vəsait əldə edəcək ki, bu da Azərbaycan xalqının həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verəcək, artıq növbəti yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətləri sırasına çıxaracaq.

Transxəzər boru kəmərinin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, bu kəmərlə Türkmənistan qazı ilə bərabər bir müddətdən sonra Azərbaycan qazı da dünya bazarına ixrac ediləcək.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ATƏT – in İstanbul sammitində Avropanın gələcək təhlükəsizliyi haqqında xartiya qəbul olundu. ATƏT üzvü olan bütün ölkələrin rəhbərlərinin imzaladıqları bu tarixi sənəd Azərbaycanın da ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin tə'min edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ATƏT – in əvvəlki sammitində olduğu kimi, İstan-

bulda da Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin gərgin və səmərəli fəaliyyəti diqqəti cəlb etdi. Dövlətimizin başçısı ABŞ prezidenti B.Klintonla, Fransa prezidenti C.Şirakla, Türkiyə prezidenti S. Dəmirəllə, Ukrayna prezidenti L.Kuçma ilə, Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayevlə, Gürcüstan prezidenti E.Şevarnadze ilə, Ermənistan prezidenti R.Koçaryanla, AFR kansleri H.Şrederlə, İsrailin baş naziri E.Barakla, Avropa Komissiyasının sədri R.Prodi ilə, ABŞ, Fransa və rusiyanın xarici siyasət idarələrinin başçıları ilə, xarici ölkələrin digər dövlət xadimləri ilə görüşüb danışıqlar apardı. Bu görüşlər əsas e'tibarilə bir məqsəd güdüdü: Azərbaycanın problemlərini, ilk növbədə də Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyətini və onun dinc vasitələrlə tənzimlənməsi yollarını bir daha dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq! Prezidentimizin bütün həmsöhbətləri Heydər Əliyevin böyüklüyünü, onun dərin zəkasını, dövlət xadimi kimi nadir istedadını, diplomatik məharətini, sülhsevərliyini, insanpərvərliyini vurğulayırdılar. Təsəvvü deyil ki, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaradılması ilə bağlı prezidentimizin İstanbul sammitində irəli sürdüyü təklif böyük marağa səbəb oldu. Bu, son dərəcə aktual məsələdir. Dövlətimizin başçısının irəli sürdüyü təklif istər Cənubi Qafqazın, istərsə də qonşu regionların təhlükəsizliyinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu təklifin reallaşdırılması Şimalla Cənubuuq, Qərblə Şərqi əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsinə təkan verəcək.

Diqqətəlayiq haldır ki, Heydər Əliyev regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ilkin şərtləri də göstərir: xarici qoşunlar regiondan çıxarılmalı, ikili standartın, terrorizmin, ekstremizmin, separatizmin qarşısını almalı! Mə'lumdur ki, Rusiya regionda hərbi bazalar şəbəkəsi yaratmışdır. Hazırda Ermənistanda Rusiyanın müasir silahlarla təchiz edilmiş hərbi bazaları yerləşir. Bu, Rusiyanın xaricdə ən böyük hərbi qruplaşmasıdır. Ermənistan ərazisindəki rus qoşunları həm sayına, həm də hərbi gücünə görə

sovet dövründə olduğundan qat – qat üstündür.

Nə qədər qəribə olsa da, İstanbul sammitindən sonra Rusiyanın və Ermənistanın müdafiə nazirləri Moskvada hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandılar. Bu, beynəlxalq birliyə, İstanbul xartiyasının ruhuna meydan oxumaqdan başqa bir şey deyil. Müqaviləyə görə, Ermənistan əlavə olaraq müasir silahlar alacaq.

Ermənistanla yanaşı, Rusiyanın Gürcüstanda da hərbi bazaları var. Bu iki respublikada yerləşən rus hərbi bazaları Qafqazda və qonşu regionlarda fəaliyyət göstərən separatçıları və terrorçuları silahla təmin edir. Qudautidəki hərbi bazadan abxaz separatçıları birbaşa yardım alırdılar. O da məlumdur ki, Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin gedişində erməni yaraqlıları Ahalkələkidəki Rusiya hərbi bazasında təlim keçirdilər, erməni ordusu bu bazadan silah – sursat alırdı. Bütün bunlarla bərabər, Rusiya İranla müqavilə bağlayaraq islam respublikasını müasir silahlarla təchiz edir. Dağıstan ərazisində, Azərbaycanla bilavasitə sərhəddə Rusiyanın güclü qoşun qruplaşması var. Azərbaycan isə öz ərazisində heç bir xarici hərbi baza saxlamır, heç bir hərbi bloka daxil deyil. Bu da Azərbaycan Respublikasının qoşunları ilə sülh və əmin – amanlıq şəraitində dinc yanaşı yaşamaq, əməkdaşlıq etmək istəyinə dəlalət edir. Prezident Heydər Əliyevin məqsədyönlü xarici siyasəti Cənubi Qafqazda etibarlı regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması-na zəmin yaradır. Belə bir sistem isə regionun bütün dövlətlərinin sabit inkişafına zəmanət verir.

Ədəbiyyat:

«Azərbaycan» qəzeti, 2000, 4 noyabr

«Dirçəliş»-XXI əsr», 1999, 21-22

XI FƏSİL TÜRKİYƏ RESPUBLİKASININ QAFQAZ

GEOSTRATEGİYASI

Türkiyə Respublikası dünyanın ilk ölkələrindən biri idi ki, postsovet məkanında yaranmış müstəqil respublikalardan Azərbaycan və Gürcüstanla diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Qısa müddət ərzində ölkəmiz arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi və s. sahələri əhatə edən çoxsaylı ikitərəfli müqavilələr və sazişlər imzalanmış, ölkə prezidentləri S.Dəmirəl, Ə.Sezər, H.Əliyev, E.Şevərnadze, İ. Əliyev, N. Saakaşvili, A. Gül yüksək səviyyədə qarşılıqlı səfərləri baş tutmuşdu. Bütün bunlar qonşu ölkələr arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsində, əlaqə və əməkdaşlığın möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdı.

SSRİ-nin süqutundan sonra dünyada geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi Türkiyə Respublikasını Qafqaz regionunda öncül mövqelərə çıxardı. Bu amilin nəticəsində Türkiyə tezliklə bölgənin başlıca sabitləşdirici qüvvəsinə çevrildi. Türk diplomatlarının səsinə həm Qafqazda, və onun ətrafında, həm də dünyanın başlıca ölkələrinin paytaxtlarında diqqətlə qulaq asılırdı. NATO-nun ən fəal üzvlərindən biri kimi, Türkiyənin Qafqaza verdiyi diqqət 1997-ci ildə türk siyasətçiləri və iş adamları tərəfindən təşkil olunmuş beynəlxalq seminarla xüsusi qeyd edilmişdir. qəbul olunmuş sənədlərdə deyilirdi ki, Qafqaz təkcə Türkiyə ilə sərhəddə yerləşən region deyildir, o həmçinin Mərkəzi Asiyanın qapılarıdır. Dünyanın başlıca neft və qaz yataqlarından biri Xəzər hövzəsində yerləşir. Xəzər isə Rusiya ilə İran regionunun, Türkiyə ilə Mərkəzi Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşdiyi üçün onun əhəmiyyəti daha da artır.

2000-ci ilin yanvar ayında Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl Qafqazda sabillik paktının yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Bu pakt ATƏT-in prinsiplərinə əsaslanmalı idi. S.Dəmirəl habelə «3+2+2» formulunu da təklif edirdi, yəni Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, üstəgəl Türkiyə və Rusiya, üstəgəl ABŞ və Avropa İttifaqı.

Gələcəkdə bu yeddiliyə İranın da qoşulması nəzərdə tutulurdu.

Layihənin müəllifləri belə hesab edirdilər ki, «Qafqaz səkkizliyi»nin yaranması regionda - Azərbaycanda, Gürcüstanda və Rusiyada münaqişələrin nizamlanmasına başlamağa kömək edəcəkdir. Bu prosesi üç Qafqaz respublikası başlamalı və bu zaman Rusiya, Türkiyə, İran, habelə ABŞ və Avropa İttifaqının fəal diplomatik, siyasi və iqtisadi dəstəyindən istifadə olunmalıdır.

Həmin təşəbbüsdən təxminən bir il sonra, 2001-ci ilin fevralında İstanbudda «Qafqazda sabitlik yollarının axtarılması» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransı giriş sözü ilə açan Türkiyənin Xarici İşlər naziri İsmayıl Cem Qafqazda «8-lik paktının» yaradılmasının zəruriliyini göstərərək bunun regional sabitliyin rəhni olduğunu diqqətə çatdırdı. Türkiyə dönə-dönə göstərirdi ki, Qafqazda sabitliyə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasından bşlamaq lazımdır.

Türkiyənin regionda mövqələrin möhkəmlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən İ.Cem eyni zamanda üç Qafqaz respublikasının müstəqillik və suverenliyinin dəstəklənməsində ABŞ və NATO-nun rolunu da ön plana çəkirdi. Türkiyə Rusiyanın dəstəyini də etnik problemlərin həllində vacib hesab edirdi.

Türkiyə Qafqazda sabitləşmə prosesinə ABŞ və Avropa ölkələrinin, ilk növbədə İngiltərə, Almaniya və s. dövlətlərin iqtisadi ehtiyatlarının cəlb olunmasında maraqlı idi.

Tərəflərin geostrateji yerləşməsi mövqeyində Türkiyə iqtisadi faktoru həmişə ön plana çəkirdi. Belə ki, Qafqazda müstəqil dövlətlərin meydana gəldiyi gündən Türkiyə həmin dövlətlərin dünya təsərrüfat sisteminə qoşulması üçün mümkün olan bütün işləri görmüşdür. Bu baxımdan Türkiyənin Qafqaz dövlətlərinin qərb biznesi ilə əlaqələndirilməsində, uzunmüddətli tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasında rolu danılmazdır.

ABŞ və Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələr ilk növbədə böyük enerji ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan Respublikası ilə uzunmüddətli və işgüzar əlaqələrin qurulmasında maraqlıdır. Türkiyə bu istiqamətdə böyük işlər görür: müasir telekommunikasiya və nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması, hamılıqla qəbul edilmiş demokratik hüquq sisteminin yaradılması – bütün bunlar Qafqaz respublikalarına, ilk növbədə Azərbaycana xarici kapital axınını artırılmasına yönəldilmişdir.

Qafqaz respublikaları Türkiyənin iqtisadi və maliyyə maraqları baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə Türkiyə həmin ölkələrə kapital, əmtəə və xidmətlərin ixracını günbəgün artırmaqdadır. Belə ki, müstəqilliyin keçən on ili ərzində türk iş adamları Azərbaycanda və Gürcüstanda 300 birgə müəssisənin yaradılmasına nail olmuşdur.

Türkiyə dövləti idxal-ixrac bankı Azərbaycanda və Gürcüstanda ixracatın kreditləşdirilməsi ilə yanaşı müxtəlif layihələri, o cümlədən ticarətin inkişafı, tikinti layihələri və s. maliyyələşdirilir, siyasi, maliyyə və s. sahələrlə bağlı risklərə qarantıya verir. Türkiyənin işgüzar dairələri eyni zamanda bütün MDB ölkələri ilə partnyorluq münasibətlərinin inkişafına ciddi əhəmiyyət verirlər.

Qafqaz geosiyasəti kontekstində Türkiyə Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının ixracını daim diqqət mərkəzində saxlayır. Bu baxımdan boru nəqliyyat kəmərlərinin inkişafı, Xəzər neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti ilə Aralıq dənizi sahillərinə çıxarılması Türkiyənin xarici siyasət strategiyasında mühüm yer tutur. Bu beynəlxalq layihənin reallaşmasında Türkiyə və Azərbaycanı dəstəkləyən başlıca dövlət ABŞ-dır. Bu layihənin ABŞ üçün əhəmiyyətindən bəhs edən Dövlət katibinin Xəzər regionunun enerji problemləri üzrə müşaviri Stiven Menn 2002-ci ilin əvvəllərində bildirmişdi ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan ABŞ üçün Xəzər neftinin qərb bazarlarına çıxarılması üçün başlıca marşrutdur.

Doğrudur, Türkiyənin bütün Qafqaz respublikaları

ilə əlaqələri eyni deyildir. Bu baxımdan Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri strateji tərəfdaşlıq məzmununa malikdir və çoxtərəfli xarakter daşıyır. Türkiyənin dövlət və siyasi xadimləri dəfələrlə bəyan etmişlər ki, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri xüsusi və sabit xarakter daşıyır. Öz növbəsində Azərbaycan xalqının ümumilli lideri H.Əliyev Türkiyəni Azərbaycanın «bir nömrəli tərəfdaşı» kimi səciyyələndirərək qeyd etmişdi ki, respublikalarımız etnik, dil, din və mədəniyyət ümumiliyinə malik «iki dövlət – bir xalq»dır.

Müasir Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri geniş müqavilə-hüquq bazasına malikdir. Belə müqavilələrə ilk növbədə «Dostluq və qardaşlıq haqqında» müqaviləni, «Strateji əməkdaşlıq haqqında» bəyannaməni nümunə göstərmək olar. Müxtəlif nazirlik və idarələr arasında imzalanmış çoxsaylı ikitərəfli saziş və müqavilələr hərbi, sənaye, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, idman və s. sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycanda bir neçə türk məktəbi və litseyi fəaliyyət göstərir. 1995-ci ildə respublikamızda Türkiyə-Azərbaycan «Qafqaz Universiteti» yaradılmışdır.

Ölkələrimiz və xalqlarımız arasında dostluq əlaqələrinin dərinləşməsində 2001-ci il avqustun 1-dən etibarən Azərbaycan yazısının latın qrafikasına keçirilməsi mühüm rol oynamışdır.

Türkiyə ilə Gürcüstan arasında əməkdaşlıq da bu kontekstdə inkişaf edir. Gürcüstan da Türkiyəni başlıca ticarət və iqtisadi tərəfdaş hesab edir, ölkənin qərb strukturlarına inteqrasiyası üçün çıxış yolu adlandırırlar. İkitərəfli Türkiyə-Gürcüstan münasibətləri də geniş müqavilə-hüquq bazasına malikdir. Bunların içərisində «Dostluq və əməkdaşlıq haqqında» müqavilə xüsusi yer tutur.

Türkiyə-Gürcüstan münasibətlərində başlıca yeri ticarət və iqtisadiyyat sahələrində əməkdaşlıq tutur. Onların arasında mal dövriyyəsi ilbəil artır. Belə ki, əgər bu göstərici 1999-cu ilə 13%-ə bərabər idisə, 2000-ci ildə 17%-ə bərabər

olmuşdur. Öz növbəsində Gürcüstanın ixracatında Türkiyənin payı ilbəl artır və bu rəqəm 74 mln. dolları ötüb keçmişdir. Hazırda Türkiyə-Gürcüstan birgə müəssisələrinin sayı 150-ni ötüb keçmişdir. Türkiyə Gürcüstanı maliyyələşdirən 10 donor ölkə sırasındadır. Hər iki ölkə arasında hərbi, sərhəd xidməti, dəniz və gömrük məsələlərində geniş əlaqələr mövcuddur. Türkiyə Gürcüstan Respublikasının təmsalında Qafqazda özünün növbəti geostrateji partnyorunu görür.

Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın fonunda Türkiyə-Ermənistan əlaqələri demək olar ki, mövcud deyildir. Ermənistan Türkiyəyə, Azərbaycana, habelə sonralar Gürcüstana qarşı qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirmiş və etdirməkdədir. Gürcüstanda yaşayan ermənilərin yeni ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi buna əyani sübutdur. Rusiya Federasiyası ilə birbaşa sərhədləri olmayan Ermənistanın onunla qarşılıqlı müdafiə və sərhədlərin qorunmasına dair sazişlər imzalanması bu əməkdaşlığın Qafqazda sülh işinə nə dərəcədə böyük təhlükə yaratdığını göstərir. Ermənistan region dövlətlərindən İranla da çox sıx əlaqələrə malikdir. Qafqazda xüsusi maraqları olan İranın vasitəçiliyi ilə Ermənistan öz ticarət əməliyyatlarının başlıca hissəsini reallaşdırır.

Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətləri bir sıra obyektiv faktorlardan asılıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal edərək 1 mln. nəfərdən yuxarı Azərbaycan vətəndaşını öz ölkəsində qaçqına çevirən Ermənistan 20 ildən artıqdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasını da blokada şəraitində saxlayır. Buna görə də hər hansı sahədə Azərbaycan-Ermənistan əməkdaşlığından söhbət belə gedə bilməz.

Türkiyə ilə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşmasına başlıca maneə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmamasıdır. Türkiyənin Azərbaycan tərəfindən dəstəklənən mövqeyi be-

lədir ki, problem ATƏT-in Lissabon sammitinin qərarları əsasında, «muxtariyyət minus istiqlaliyyət» formuluna əsasən həll edilə bilər, yəni Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və suverenliyinin qorunması şərtilə Dağlıq Qarabağ geniş muxtariyyət hüquqları ala bilər.

Göründüyü kimi, Türkiyə Qafqazda qüvvələrin geostrateji yerləşməsində mühüm rol oynayır. Zaman keçdikcə bu rol daha da artmaqda və güclənməkdədir.

Ədəbiyyat:

Opportunities and Challenges in the Eurasian Area Panel by TUSIAD. November, 3, 1997, Istanbul.

Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX века. Институт Востоковедения РАН. 2001,

Strategic Assessment of Central Eurasia. The Atlantic Council of the United States, January. 2001. Turkish Daily News, May 27, 2001.

XII FƏSİL

AVROPA İNTEQRASIYASI ANLAYIŞI VƏ ZƏMİN YARADILMASI

İnteqrasiya anlayışı birmənalı amil deyil. İnteqrasiyanın yaranması və formalaşma prosesini nəzərdən keçirərkən qeyd etmək olar ki, inteqrasiya hər hansı inteqrasiya olunmuş sistemin müəyyən elementlərinin qarşılıqlı təsirinin daxili imkanlarına əsaslanan prosesdir və bu elementlər müəyyən tarixi şəraitdə tamamilə yeni keyfiyyətə malik olur. Bəzi Qərbi Avropa tədqiqatçıları inteqrasiya anlayışını, istər regional, istərsə də çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində parçalanmış, xüsusiləşdirilmiş beynəlxalq münasibətləri, yaxınlaşma prosesində müstəqil qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan yeni, geniş və hərtərəfli ittifaqlara, birliklərə dəyişməyə meyl edən proses kimi başa düşür.

Amma nəzəriyyəçilərin nə yazmasından və təcrübəçilərin nə deməsindən asılı olmayaraq, inteqrasiya prosesi Qərbi, bundan sonra isə həm də Şərqi Avropada baş verərək müasir beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlərin qarşısını almaz amilinə çevrildi.

Avropa inteqrasiyası ilk əvvəl iqtisadi, sonra isə hərbi-siyasi, ideoloji və sosial sahələrdə baş verdi.

Artıq hələ lap əvvəldə, rüşeym halında olan inteqrasiya prosesləri Qərbi Avropada iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi meylini əks etdirirdi. Qərbi Avropada inteqrasiya prosesi ikili şəkildə cərəyan edirdi: bir tərəfdən, milli təsərrüfat bazarlarının və daxili bazarların bir-birindən asılılığı artır və regionla, dövlətlərarası və təsərrüfat kompleksləri yaradılır, digər tərəfdən isə, bu prosesdə iştirak edən dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri həmin dövlətlər tərəfindən şüurlu surətdə tənzimlənir və inteqrasiya proseslərinin idarə olunması üzrə milli strukturların yaradılmasına səy göstərilirdi.

İnteqrasiya hadisələri müxtəlif vaxt dövrlərində, XX

əsrin əvvəlində və xüsusilə də II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə bu və ya digər formada nəzərdən keçirilir. Burada Qərbi Avropa, Şərqi Avropa, ərəb, Afrika, Amerika inteqrasiyalarını qeyd etmək olar. Bir qayda olaraq, inteqrasiya sərhədləri, xüsusilə də Avropada son dərəcə mütəhərrikdir. Bir-birinə zidd iki ictimai-siyasi sistemlərin mövcud olduğu dövrdə bu irəliləyişin qarşısı alınmışdı. SSRİ-nin və sosialist düşərgəsinin süqutundan, Berlin divarının ləğvindən sonra Qərbi Avropa inteqrasiyası Şərqə doğru «irəliləməyə» başladı. Bu dövrdə artıq Qərbi Avropa inteqrasiyası yaranış və inkişaf tarixinə malik dünyəvi amilə çevrildi. Bu prosesin dövrlər ərzində institusional formaları Avropa Şurası, Qərbi Avropa İttifaqı, Avropa Kömür və Polad Təşkilatı, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa İttifaqı idi.

Avropa qitəsində inteqrasiya tarixi bir proses olub, öz inkişaf yolunda bir neçə mərhələdən keçmişdir və bu zaman hər bir yeni mərhələdə o, müəyyən formaya malik olmuşdur. Ümumavropa inteqrasiyasının ilk və ən sadə formaları azad ticarət zonası, sonra gömrük ittifaqı, daha sonra isə iştirakçı ölkələrin vahid daxili bazarının yaradılması idi. Bu zaman həm əmtəə dövriyyəsi, həm də istehsal və borc formalarında kapital, bütün növ xidmətlər, işçi qüvvəsi və texniki yaradıcılıq yolundakı milli səddlər aradan qaldırılmağa başladı. Bundan sonra birgə valyuta siyasəti, daha sonra isə dövlətlərin siyasi ittifaqının yaradılması və prosesin iştirakçısı olan dövlətlərin hərbi inteqrasiyasının formalaşdırılması haqqında məsələlər gündəmə gətirilməyə başladı.

Yuxarıda göstərilənlərdən çıxış edərək, Avropa inteqrasiyası aşağıdakı mərhələləri keçmişdir:

1. 1951-1957-ci illər – Avropa Kömür və Polad Təşkilatı çərçivəsində sektoral inteqrasiya;
2. 50-ci illərin sonu–70-ci illərin əvvəli, ictimaiyyətin çiçəklənmə dövrü. 1957-ci il Roma sazişlərinin həyata keçirilməyə başlaması, eləcə də gömrük ittifaqının yara-

dılması, vahid kənd təsərrüfatı bazarının yaradılması, üç yeni ölkənin – İngiltərə, Danimarka və İrlandiyanın AEİ-yə daxil olması;

3. «Durğunluq dövrü»–70-ci illərin əvvəli – ictimaiyyətin sabitləşməsi, iqtisadi və valyuta ittifaqlarını və hərbi-siyasi məsləhətləşmə mexanizmi yaratmağa başlamaq cəhdləri.

4. İnteqrasiya proseslərinin artan inkişafı dövrü. Vahid Avropa Aktının (VAA) qəbul olunması; vahid daxili bazarın əsaslarının yaradılmasının başa çatdırılması, Avropa İttifaqının sonrakı genişləndirilməsi;

5. Sonuncu mərhələ 1993-cü ildə başlamışdır və vahid valyuta ittifaqının yaradılması və siyasi ittifaqın əsaslarının qurulması ilə başa çatdırılacaqdır.

Avropa inteqrasiyası bir neçə parametərə malikdir. İnteqrasiyanın əsas parametrlərindən biri könüllülük prinsipidir. Müharibədən sonrakı Qərbi Avropa inteqrasiyası könüllü proses olub, millətçiliyin hökm sürdüyü dövrlərdə Qərbi Avropanın bir çox ölkələrində, yaxud da Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində baş verən inteqrasiyadan fərqlənirdi.

İnteqrasiyanın çoxölçülülüyü. Avropa inteqrasiyası bir neçə ölçüyə malik, tarixi bir prosesdir. Onun ölçüləri iqtisadiyyat, siyasət, təhlükəsizlik, sosial sahə, mədəniyyət və s.-dir. Onların tədrici, bəzən yeknəsəq, yavaş hərəkəti sonradan inteqrasiyanın üzvi hissəsinə çevrilmişdir.

Subsidiarlıq prinsipinə müvafiq olaraq, Birliyə verilən səlahiyyətlər onun səviyyəsində, Avropa İttifaqına üzv olan digər dövlətlərin səviyyəsindən daha effektiv şəkildə həyata keçirilə bilər.

İnteqrasiyanın digər parametrləri arasında aşağıdakıları ayırmaq olar:

- Konvergensiya prinsipləri, yəni Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin iqtisadi və sosial bərabərliyi və ahəngləşməsi, yəni yaxınlaşması prinsipi;

- Avropa İttifaqının fəaliyyətinin sabitləşdirilməsi üçün zəruri olan və integrasiya mənfəətlərinə və çıxımlarına üzv olan dövlətlər arasında bərabər bölünməyə kömək edən həmrəylik prinsipi; Birliyin üzvü olan daha kasıb dövlətləri, onların tərəfdaşlarının daha yüksək iqtisadi inkişafı səviyyəsinə çatdırmaq məqsədi daşıyan birləşmə prinsipi.

Avropa integrasiyasının inkişaf səviyyəsi üç göstəricinin köməyi ilə müəyyən olunur:

A) integrasiya edilmiş «siyasi sahələrin» (ictimai həyat sferalarının) sayına və növünə görə;

B) ümumi ittifaq orqanlarına səlahiyyət verilməsinin həcminə görə;

C) integrasiya edilmiş vilayətlərin coğrafi əhatəsinə – iştirakçı ölkələrin sayına görə.

Avropa integrasiyasının əsas anlayışı transaksiyadır (qarşılıqlı fəaliyyətdir). Siyasi, iqtisadi və humanitar transaksiyaların daim artan həcmi integrasiya quruculuğunun kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərini mürəkkəbləşdirir, üstmilli idarəetmə orqanlarının imkanlarını genişləndirir. Avropa integrasiyası strukturunun əsaslandırıcı üsulu kommunitar, yəni ümumi və milli mənafeələr arasında daima davam edən dialoqa əsaslanan prosesdir. O, milli xüsusiyyətlərə hörməti əks etdirir və eyni zamanda, Avropa İttifaqına xas olan eyniyyəti qeyd edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, integrasiya prosesinin əsas fəaliyyət sürəti, əvvəlki kimi, milli dövlətdir.

Avropada, Amerikada, Asiyada və Afrikada baş verən integrasiya prosesləri, əsasən, XX əsrin ikinci yarısını əhatə edir. Bu, öz xarakterinə görə yeni, səciyyəvi və çoxölçülü hadisədir. İntegrasiya proseslərinə, bir tərəfdən, «quruculuq sindromu», digər tərəfdən isə «süqut sindromu» xasdır. Buraya, ilk olaraq, əks təmayüllər daxildir və bu da onun xarakterinin birmənalı olmamasından, sistemə müxtəlif planda, çox vaxt diametrik cəhətdən əks təsir göstərməsindən söhbət açmağa imkan yaradır. İntegrasiyanın dərinləşməsinə zidd olanlar dövlətin öz milli suverenliyini itirmə-

si, millətin isə, sadəcə olaraq, əriyib itməsi təhlükəsini qeyd edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, birləşmiş Avropanın quruculuğu yolunda bir sıra obyektiv çətinliklər dayanır. Bu, dil, mədəniyyət və entik səciyyələrdir; milli ənənələr, hüquqi dövlət və inzibati sistemlərin xüsusiyyətidir; Avropa İttifaqının ayrı-ayrı ölkələrinin və regionlarının iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsindəki fərqlərdir.

Aropa İttifaqı qarşısında coğrafi və ərazi genişlənməsi sahəsində də çoxsaylı çətinliklər dayanır.

Avropa inteqrasiyasının yaradılması və fəaliyyəti itctimai və tarixi kateqoriyalar kimi inteqrasiya proseslərinin bir sıra tədqiqatlarının yaradılmasına təkan vermişdir.

Bu problemlərin izah olunması inteqrasiya proseslərinin yaranması səbəbinin şərhini ilə bağlıdır və onlarda ümumi təmayüllərin aşkarlanmasına yönəlmişdir. Avropa ölkələri üçün inteqrasiyanın gündəliyə daxil edilməsi bir sıra hadisələrlə bağlıdır. Belə ki, XX əsrin 50-60-cı illərinin nəzəriyyəçiləri. Məsələn, J.Monne, Q.Mürdal, Y.Tibergen və başqaları Qərbi Avropanın hakim dairələrinin, yüzilliklər boyunca Avropa xalqları və ölkələri arasında davam edən və çoxsaylı qanlı müharibələrlə müşayiət olunan ədavət və düşmənçiliyi aradan qaldırmaq arzusunun ön planına çəkirdilər. Dəgr nəzəriyyəçilərin, məsələn, fransız iqtisadçı-alim M.Allenin şərhinə görə, inteqrasiya onunla əlaqədar idi ki, Qərbi Avropanın hakim dairələri birləşərək Şərqdən həmlələrin qarşısında duruş gətirmək, Qərb sərvətlərini kommunist, sovet təhlükəsindən qorumaq üçün ittifaq axtarmaq məcburiyyətində idilər. J.Servan-Şrayber və D.Ştolse kimi nəzəriyyəçilər isə israr edirdilər ki, inteqrasiya cəhdi ABŞ-n maliyyə-iqtisadi təzyiği ilə əlaqədar idi və bunu nəzərə alan Qərbi Avropa ölkələrinin hökumətləri həm Şərqi, həm də Qərbin nəhəng derjavalarının (ABŞ-SSRİ) həmlələrinə davam gətirmək üçün «üçüncü qüvvə» yaratmağa cəhd göstərirdilər.

Bununla belə, göstərilən bütün «əks təsirlərdən» başqa, elmi dairələrdə birləşmə formaları və üsulları, bu prosesin taktikası və strategiyası haqqında məsələlər müzakirə olunurdu.

Məlumdur ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra zəifləmiş və darmadağın edilmiş Avropa öz başını saxlamaq üçün birləşməyə can atırdı. Qərbi Avropa federasiyasının yaradılmasının çoxsaylı tərəfdarları vardı və bu ideyanın əsası vardı. Bir tərəfdən o, keçmiş zamanların çoxdankı ənənələrinə müvafiq idi; ikincisi və ən başlıcası isə, birləşmiş Avropanın «baniləri» üstmilli orqanlara malik federal strukturun yaradılmasına, yüzilliklər boyunca Avropa ölkələrində hökm sürən parçalanmadan və qarşılıqlı ədavətdən yaxa qurtarmağın yeganə üsulu kimi baxırdılar.

Bununla belə, 50-ci illərin Avropa pragmatikliyi 40-cı illərin idealizmini arxa plana saldı. Avropalılar da hesab etdilər ki, inteqrasiyaya doğru atılan ilk addım idealist, fəlsəfi layihələrdən yox, iqtisadi layihələrdən ibarət olmalıdır.

Avropa inteqrasiyasının yolları haqqında fikirlər müharibədən sonrakı illərdə müxtəlif nəzəri istiqamətlərin yaranmasına təkan verdi. Həmin istiqamətlərdən üçünü ayırd etmək olar:

1). Əsası K.Fridrix, A.Spinelli və C.Elezer tərəfindən qoyulmuş federalizm nəzəriyyəsi; 2). D.Mitraninin rəhbərliyi altında funksionalizm nəzəriyyəsi və E.Xaasın və L.Lindenberqin rəhbərliyi altında qeyri-funksionalizm nəzəriyyəsi; 3). K.Doyçun rəhbərlik etdiyi plüralizm məktəbi.

Federalist nəzəriyyənin əsasında Avropa birliyinin siyasi institutları dayanırdı. Onun müəllifləri federalizmi «mərkəzləşmədən razılaşdırılmış imtina, müxtəlif mərkəzlər arasındakı, qanuni prerogativləri konstitusiya ilə təmin olunan səlahiyyətlərin struktur şəkildə tərtib olunmuş dispersiyası» kimi səciyyələndirirdilər.¹ Federalizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri Aİİ-na bir növ «siyasi ittifaqın» əsası kimi baxır və hesab edirdilər ki, uzun sürən inteqrasiya prosesi

«federal Avropa dövlətinin» yaranmasına gətirib çıxarmalıdır. Amma vaxt keçdikcə, federalistlərin milli dövlətçiliyin yaranmasının və möhkəmlənməsinin tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparması çətinləşirdi.

Bu nəzəriyyədən fərqli olaraq, funksionalistlər siyasi ittifaqın «funksional» şəkildə, çoxsaylı beynəlxalq təşkilatların yaradılması, dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi və hakim üstmilli strukturların rolunun gücləndirilməsi vasitəsi ilə inkişafına diqqət yetirirdilər. Müharibədən sonrakı Avropada da funksionalistlərin nəzəriyyəsi uğur qazanırdı.² İlk əvvəl bu istiqamətin tərəfdarları hesab edirdilər ki, siyasi təhriklərə məruz qalmış ümumi bazardan iqtisadi bazara, daha sonra isə dövlətlərin siyasi ittifaqına keçid avtomatik şəkildə, heç bir maneə olmadan baş verəcəkdir. Sonradan qeyri-funksionalist istiqamət artıq üstmilli səlahiyyətlərin iqtisadiyyat sahələrindən xarici siyasət və müdafiə sahələrinə avtomatik şəkildə yox, tədricən keçilməsini nəzərdə tuturdu. Onlar bildirdilər ki, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə əməkdaşlığa tələbat digər sahələrdə zəncir reaksiyası effekti yarada bilər və bu da, öz növbəsində, siyasi inteqrasiyanın sürətlənməsinə gətirib çıxarar. Bu inteqrasiyanın tərəfdarları təklif edirdilər ki, inteqrasiyanı elə iqtisadiyyatdan başlamaq lazımdır ki, burada Milli dövlətin özünün bir sıra üstünlüklərindən imtina etməsi siyasi və hərbi məsələlərdə olduğundan daha ağrısız cərəyan etsin. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-funksionalistlər zamanın sınağından çıxmışdılar və onların ideyaları sonrakı illərdə Avropa ərazilərində öz təsdiqini tapmışdı.

Adı çəkilən nəzəriyyə məktəblərindən və istiqamətlərindən fərqli olaraq, K.Doyçun rəhbərlik etdiyi «plüralist» nəzəriyyə belə bir tezisdən irəli gəlir ki, inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi milli dəyərlərə bağlılığın sıxışdırılmasına gətirib çıxarmır. Bu istiqamətdə iki növ siyasi birlik ayrılır və həmin birliklərin hər biri üçün inteqrasiya prosesinin öz xüsusi yolu – «amalqam» və «plüralist» yollar səciyyəvidir.

«Amalqam» inteqrasiya bütöv bir siyasi və mədəni şərtlər kompleksi tələb edir və o, əhalinin yaranan siyasi institutlara loyallıq münasibəti, öz vəhdətini dərinləndirərək etməsi, siyasi səhnəyə yeni nəsillər rəhbərlərin çıxması ilə müşayiət olunmalıdır. İnteqrasiyanın «plüralist» variantının həyata keçirilməsi üçün çoxsaylı və bəzən sərt şərtlərin qoyulması vacib deyil. Sadəcə olaraq, inteqrasiya olunan vahidlərin əsas siyasi və mədəni dəyərləri bir-birinə zidd olmamalı, siyasi elita isə bunda marağı olan hökumətlərin və xalqların siqnallarına və hərəkətlərinə adekvat cavab verməlidir.

XX əsrin sonrakı illərində Qərbi Avropa inteqrasiyasının yeni məqsədləri və nəzəriyyələri meydana çıxdı. Bunların arasında Fransanın keçmiş prezidenti F.Mitteran tərəfindən irəli sürülən «konfederasiya» konsepsiyasını, daha sonra isə J.Delor və birləşmiş siyasi Avropanın yaradılması məsələsinə ehtiyatla yanaşan digər nəzəriyyəçilər tərəfindən irəli sürülən «konsentrik dairələr» nəzəriyyəsini göstərmək olar. «Konsentrik dairələr» nəzəriyyəsinə əsasən, mərkəzi nüvənin ətrafında (o vaxt Avropa İttifaqında 12 dövlət vardı) digər Qərbi Avropa ölkələri halqası yerləşir və həmin ölkələr birincilərlə birlikdə vahid iqtisadi sahə yaradır. Mərkəzdən müəyyən məsafədə Şərqi Avropa ölkələri halqası yerləşir və həmin ölkələr gec-tez Avropa İttifaqı ilə birləşəcəklər. Və nəhayət, xarici halqada mərkəzdən bərabər məsafədə Rusiya (o zaman SSRİ) və ABŞ yerləşir və bu dövlətlər də əməkdaşlıq haqqında müqavilələrlə Avropa İttifaqı ilə bağlı olacaqlar.

Fransanın o vaxtkı Baş Naziri E.Balladür tərəfindən 1994-cü ildə irəli sürülən «üç çevrə» nəzəriyyəsi həmin konsepsiya ilə səsleşirdi. Birinci çevrəyə ümumi xarici siyasətin prinsiplərinə və humanitar hüquqlara hörmət etməyə borclu olan Avropa İttifaqının üzv dövlətləri daxil olmalı idi. Növbəti, nisbətən kiçik çevrəyə «dərindən həmrəylik» siyasətinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş Avropa qitəsi regionları daxil olmalı idi. Sonuncu çevrə isə xarici dairəni – birləşmiş

dövlətləri və Rusiya Federasiyasını ehtiva edirdi.

Ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonu–90-cı illərin əvvəllərində Qərbi Avropada D.Palmera tərəfindən irəli sürülən «qlobal regionlar» nəzəriyyəsi geniş vüsət aldı. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dünya bazarlarındakı münaqişələrin kəskinləşməsinin, beynəlxalq maliyyə sistemi üzərində nəzarətin itirilməsinin, ABŞ və Avropanın geosiyasi maraqlarının haçalanmasının güclənməsinin və yeni qüvvələrin yaranmasının təsiri altında beynəlxalq münasibətlər tədricən proteksionist «qlobal regionların» konqlomeratına çevriləcək və onlardan biri də Qərbi Avropa İttifaqı olacaq. Amma siyasi ittifaqın təsisatı yönümündə onun sonrakı təkamülü «Avropa İttifaqı səviyyəsində milli dövlət hakimiyyətinə və dar milli maraqların üstünlüklərinə» mane olur.

SSRİ-nin və dünya sosialist sisteminin süqutu Qərbi Avropa İttifaqının qarşısına yeni problemlər çıxardı. Avropada millətçilik problemi, varlı və kasıb avropalılar arasında ziddiyyətlər yenidən kəskinləşdi, yerli vətəndaş müharibələri və terrorçuluq kimi dəhşətli bir hal baş qaldırdı.

Bütünlüklə beynəlxalq münasibətlər sisteminin transformasiyasının növbəti mərhələsinin başlanğıcında duran müasir dünya Milli özünütədiq və eyni zamanda, regiondaxili konsolidasiya intibahı dövrünü yaşayır və bunlar heç də hər yerdə sakit cərəyan etmir.

Son illərdə ingilis tədqiqatçı A.Milvordun fikirləri son dərəcə inandırıcı və əsaslanmış fikirlər kimi qəbul olunmağa başlandı. O, tarixə əsaslanan iqtisadiyyatın müəllifi olub və milli dövlətin müharibədən sonrakı illərdəki rolunu yeni qaydada qiymətləndirir. Onun fikrincə, Avropa inteqrasiyasının təzyiqi altında milli dövlətin ölüb getməsi haqqında söz-söhbətlər son dərəcə şişirdilib və əksinə, həmin dövlət öz siyasətinin avropalaşdırılmasını uğurla həyata keçirir. Alimin fikrincə, inteqrasiya dərinləşərək genişlənsə, bu o deməkdir ki, dövlətlər onun üstünlüklərinə əmin olmuş-

lar.

Hal-hazırda da, inteqrasiya edilmiş, vahid, birləşmiş Avropa ehtimallardan, ideyalardan və nəzəriyyələrdən reallığa çevrilmişdir. Birləşmiş Avropa XXI əsrin əvvəllərində Qərblə (ABŞ) Şərq (Çin) arasında mərkəzi suayırıcıya çevrilmişdir. Gündən-günə Birləşmiş Avropa inteqrasiyanı tam həcmdə dərk edir, burada vahid iqtisadiyyat, vahid siyasət və onun üstqurumları (Avropa komissiyalarının qismində parlament, hökumət, tez bir zamanda Birləşmiş Konstitusiya, məhkəmə sistemi), NATO-nun qismində vahid ordu, «Avro» vahid pul sistemi və s. göz qabağındadır. Nəzəriyyəçilərin yarım əsr müzakirə elədikləri mülahizələr XXI əsrin astanasında müasir beynəlxalq münasibətlərin reallığına çevrildi. Yeni, vahid Avropanın həyat qabiliyyətini isə zaman göstərəcək.

Avropa Birliyinin yaranması tarixi, Avropada baş verən inteqrasiya proseslərinin rüşeymləri öz başlanğıcını qədim dövrlərdən götürür. Artıq neçə əsrdir ki, Avropa ideyası inteqrasiyanın ideya mühərriki olaraq qalır.

İlk əvvəl vahid Avropa birliyinin yaranması Avropa qitəsində sülhün qorunub saxlanması cəhdində öz əksini tapırdı. Orta əsrlərin görkəmli mütəfəkkirləri, filosofları, alimləri, tarixçiləri və dövlət xadimləri, məsələn, P. Dübua, de Sülli, Rotterdamlı Erzam, Ş.de Sen-Pyer, U.Penn, Y.A.Komenski, İ.Kant, İ.K.Herder və başqaları avropa evi ideyasının təcrübədə həyata keçirilməsinin müxtəlif üsullarını, metodlarını və formalarını təklif edirdilər. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün Monarxlar və Xalqlar İttifaqından istifadə edilməsi, ümumavropa vahid koordinasiya orqanı və hətta avtoritar idarəetmə rejiminin yaradılması təklif olunurdu. Avropa mütəfəkkirləri və Avropa ideyasının ilk nəzəriyyəçiləri ictimai saziş nəzəriyyəsinin istifadə olunmasına əsaslanırdılar və əmin idilər ki, sülh məsələsi ilə dövlətlərin Avropa İttifaqı məşğul olmalıdır. Bu istiqamətdə mübtəlalıq hədsiz idi. Müxtəlif müəlliflər birləşmiş Avropa

ideyasının həyata keçirilməsi üçün öz variantlarını və üsullarını təklif edirdilər. Bəzi müəlliflər, məsələn, Sen-Pyer Birləşmiş Avropanın federativ quruluşunu təklif edirdi. Penn konfederativ quruluşun tərəfdarı idi, digər müəlliflər isə xristian humanizmini və pasifizmini pragmatik yanaşma ilə birləşdirməyi təklif edirdilər – Avropa evinin yaradılmasında bu, çoxsaylı dövlətlərdən ibarət olan real Avropa siyasi xəritəsini nəzərə almalı idi. Zaman dəyişir, ideyalar dəyişir, mahiyyət isə olduğu kimi qalırdı.

Yeni dövrdə vahid Avropa ideyası bəzi dəyişikliklərə məruz qaldı. Belə ki, əgər maarifçilik təfəkküründə daimi və ədalətli sülh şüarları Avropanın birləşməsi və ya federativ əsaslarla yenidən qurulması layihəsi ilə sıx bağlı idisə, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Avropa ideyaları Milli rənglərlə boyanmışdı. Bu layihənin müəllifləri həmin dövrün görkəmli filosofları, mütəfəkkirləri və siyasi xadimləri – J. de Mestr, İ. Herres, T. Joffrua, D. Lamartin, H. Hegel və başqaları idi. XIX əsrin 30-40-cı illərində, Milli-azadlıq mübarizəsinin yeni mərhələsi dövründə Avropa evi ideyasında demokratik təmayül inkişaf edir. Bu ideyanı C. Madzininin rəhbərliyi altında «Gənc İtaliya» təşkilatı tərənnüm edirdi. Daha sonra birləşmiş Avropanın yaradılması ideyası pasifistlərin əlinə keçdi. V. Hüqonun və L. Blanın rəhbərlik etdiyi pasifist hərəkatın inqilabi-demokratik pafosu tədricən öz yerini cüzi liberal tələblərinə verməyə başladı. Bununla belə, XIX-XX əsrlərin kəsişməsində Avropa derjavalarının qitədə hökmranlıq etmək uğrunda apardığı mübarizə Birinci Dünya müharibəsinə gətirib çıxardı və Avropa ideyasının həyata keçirilməsinə mane olaraq onu bir neçə il arxaya saldı.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Avropa ideyası yeni qüvvə ilə meydana çıxır. Bu ideyanın müəllifləri müharibənin Avropa xalqları üçün faciəli nəticələrinə əmin olduqdan sonra birləşməyə yeni fəlakətlərdən və dağıntılardan xilas yolu kimi baxırdılar.

1923-cü ildə yeni Birləşmiş Avropa planı meydana çıxdı. Onun müəllifi – Avstriya qrafı Kudenxove-Kalergi özünün nəşr etdirdiyi «Pan-Avropa» kitabında Avropanın gələcəkdə birləşdirilməsi üçün panavropa hərəkatını təsis etməyə çağırırdı. İki il sonra qraf «Avropa Manifesti» adlı yeni kitab nəşr etdirir və həmin kitabda Avropanın «demokratik dövlətlərini» birləşməyə, müharibə təhlükəsinin qarşısını almaq üçün məcburi arbitraj mexanizmi yaratmağa, gömrük sərhədlərini aradan qaldırmağa və Avropa birliyinə daxil olan ölkələrin ərazisində malların sərbəst hərəkatını təmin etməyə çağırırdı.

Kudenxove-Kalerginin Avropa ölkələrində geniş surətdə dəstəklənən ideyası 1927-ci ildə Vyanada Birinci Panavropa Konqresinin açılmasına zəmin yaratdı. Fransanın görkəmli siyasi xadimi A. Brian həmin Konqresin fəxri sədri seçildi.

Üç il sonra, 1930-cu ildə A.Brian Millətlər Liqasına xüsusi «Avropa Federativ İttifaqının təşkili haqqında Memorandum» təqdim etdi, amma Avropa hələ bütünlüklə birləşməyə hazır deyildi, o, yeni ümumdünya yangınının astanasında idi.

İkinci Dünya müharibəsi illərində və həmin müharibədən əvvəl birləşmiş Avropa ideyası ilə Almanyanın millətçi dairələri çıxış etdilər. A.Hitler Üçüncü Reyxi yaradaraq bütünlüklə Avropanı, o cümlədən Şərqi Avropanın işğal olunmuş ölkələrini həmin Reyxə cəlb etməyi və bununla da millətçi Almanyanın himayəsi altında Avrasiya məkanı yaratmağı təklif edirdi. Birləşmiş Avropa haqqında millətçi ideya ilə birlikdə, müharibə illərində Müqavimət sıralarında Avropanın faşizmdən və millətçilikdən, Avropa sivilizasiyasının isə məhv olmaqdan xilas edilməsi naminə vahid Avropa ideyası yarandı. «Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılması haqqında Manifest» (A.Spinelli və E.Rossi), «Avropa federalistlər hərəkatı»nın təsisat layihəsi (E.Kolombo) və «Avropa Müqavimət Manifesti» bəyan edildi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada baş verən parçalanma və bir-birinə zidd iki ictimai-siyasi sistemin yaranması məhz Qərbi Avropada birləşmiş Avropa ideyalarının inkişafına güclü stimullaşdırıcı təsir göstərdi.

Qərbi Avropa ölkələri, ilk növbədə, iqtisadi və müəyyən mənada siyasi birləşməyə Şərqdən edilən həmlələrin bir-birini xəbərdar etməklə qarşısını almaq vasitəsi kimi baxırdılar.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə sisteminin süquta uğraması zəruri birləşdirici amil rolunu oynadı – bu, keçmiş metropoliyaları itirilmiş ticarət və təsərrüfat əlaqələrini başqa, ilk növbədə qonşuluqdakı Qərbi Avropa dövlətlərinə yönəltməklə öz xarici iqtisadi strategiyasına yenidən baxmağa məcbur etdi. Avropa dövlətləri və xalqları birləşməyə, müharibədənsönürək böhrandan çıxış yolu, iqtisadi və siyasi sabitliyin əldə olunması və yaranmış şəraitdə milli intibah kimi baxırdılar.

Qərbi Avropa inteqrasiyasında dövlətlərə və onların xalqlarına ikili rol verilirdi: bu, bir tərəfdən, şərq kommünizmə qarşı bir növ birləşdirici zəncirin yaradılması, bir tərəfdən isə, ABŞ-n Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatına daxil olmasını gücləndirən müqabilin yaradılması idi. Məlumdur ki, müharibədən sonra Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatında hökm sürən durğunluq və böhran həmin ölkələri okeanın o tayından kömək gözləməyə məcbur edirdi. «Marşall planı», MVF, MBRR və s. kimi nəhənglər məhz bu illərdə yaranmışdı və bu, Qərbi Avropa ölkələrinin ABŞ-dən asılılığını təbii şəkildə gücləndirir və onları birləşərək Amerikanın siyasi-iqtisadi ekspansiyasına sinə gərməyə sövq edirdi.

Hərbi-siyasi amil – münaqişəli bloklu ziddiyyətdə təhlükəsizlik də Qərbi Avropa inteqrasiyasının stimullaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Burada, şübhəsiz ki, Qərbi Avropa ölkələrinin strateji maraqları üst-üstə düşürdü. XX əsrin birinci yarısında milyonlarla avropalının

həyatına son qoyan iki dağıdıcı dünya müharibəsinin tüğyan etdiyi Avropa iqtisadi, siyasi və hərbi inteqrasiya nəticəsində Qərbi Avropa dövlətləri arasında hərbi münaqişələrə və müharibələrə yol verməmək niyyətində idi və iki hakim derjavanın hərbi-siyasi və ideoloji təzyiqinə davam gətirmək üçün birgə səy göstərməyə çalışırdı. Avropalılar başa düşürdülər ki, Avropada təkbaşına heç kim bu nəhənglərlə hərbi-siyasi qarşıdurmaya və ya rəqabətə girmək iqtidarında deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, totalitar blokun aqressivliyi, Şərqi-Qərbi qarşıdurması, «soyuq müharibə» və onun «Berlin» böhranı və s. kimi qaynar nöqtələri, «Kommunist təhlükəsi» qarşısında qorxu Qərbi Avropa dövlətlərinin iqtisadi və hərbi-siyasi birləşmənin zəruriliyini anlamağa şərait yaratdı. Qərbin digər aparıcı alimlərinin fikrincə, məhz sonuncu amil Avropa ölkələrinin inteqrasiya prosesinin sürətlənməsində dominant rolunu oynadı.

İnteqrasiya prosesini asanlaşdıran, eyni dərəcədə əhəmiyyətli və stimullaşdırıcı amil Qərbi Avropa ölkələrinin, bərabər şəkildə qorunub-saxlanılması mənəvi dünyada ümumi irslərə, mədəni və əxlaqi ənənələrə, siyasi və ideya dəyərlərinə malik olması idi.

Birləşmiş Avropanın «baniləri» - Ş. de Qoll, K.Adenauer, U.Çerçill, R.Pleven, R.Şuman, J.Monne, A. de Qasperi, P.A.Spaak, L.Erxard «Qərbi» və ya «Birləşmiş Avropa» anlayışlarının özünü mənəvi dəyərlər anlayışı ilə izah edirdilər. Onlar «Qərbi Avropa dəyərlərini» – demokratiyanı, plüralizmi, insan hüquqlarını, iqtisadi liberalizmə sədaqəti və digər amilləri ümumavropa işi sayırdılar.

Bütün bu amillər Qərbi Avropada qüvvələrin konsolidasiyasının əsasını qoydu və öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçərək XXI əsrin astanasında real müasirlik jücünə çevrilmiş Avropada inteqrasiya yaratmağa imkan verdi.

Ədəbiyyat:

- Натан Р.П., Хофман Э.П. Современный федерализм. Международная жизнь. 1991,
Zorgub Ch. Les relations internationals. P., 1975
Palmer I. Europe without America. The crisis in Atlantic relations. Oxford. 1987
Milvard A.S. The Reconstruction of western Europe. 1945-1951. London, 1984. The Frostiest of National Sovereignities History and Theory 1945-1992. London, 1993.
Азбука права Европейского Сообщества // Евразийский Союз. М., 1994
Wallace W. From Twelve to Twenty Four. The Challenges to the Posed by the Revolutions in Eastern Europe. Oxford, 1993
Zorgub Ch. Les relations internationals. P., 1975

Nəticə

Müasir dünyanın siyasi mənzərəsi kifayət qədər münəkkəb və zəngin olub, özündən əvvəlki tarixi inkişafın bütün gedişi ilə şərtlənmişdir. Dünya tarixinin müxtəlif dövrlərinin ümumi səciyyəvi xüsusiyyəti onların bənzərsizliyidir. Bu baxımdan XX yüzillik bəşəriyyətin inkişafı və zənginləşməsi yolunda xüsusi mərhələ hesab edilə bilər. Dünyanın siyasi inkişafının yeni epoxası, elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişafı, imperializm, siosializm, faşizm, terrorizm, lokal və dünya müharibələri, atom-nüvə müharibəsi təhlükəsi, «soyuq müharibə», ideoloji və bloklararası qarşdurma, tərksilah və sürətlə silahlanma, dünya iqtisadı böhranları, integrasiya və dezintegrasiya, beynəlxalq əməkdaşlıq, ekoloji fəlakətlər, qloballaşma və fərdiləşmə, ikiqütblü, çoxqütblü və təkqütblü dünya-XX yüzilliyin siyasi mənzərəsinin qısa səciyyəsi belədir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra qurulmuş Yalta-

Potsdam sistemi «Soyuq müharibənin» yarım əsrlik epoxası ilə birlikdə yaddaşlara köçdü. «Xalqları və dövlətləri uzun müddət üz-üzə qoymuş soyuq müharibə erasının başa çatması ilə» dünyanın siyasi mənzərəsi daha rəngarəng və çoxqütblü oldu. Ötən yüzilliyin 80-90-cı illərində dünyada baş vermiş dəyişikliklər, Şərgi Avropada totalitar-sosialist rejimlərin dağılması, SSRİ-nin süqutu elə zəncirvari prosesə çevirildi ki, Şimal Buzlu okeanından Antarktidayadək hər şeyi dəyişdi, təkcə ekoloji fəlakətin dərinləşməsi ilə yox, həm də dünya siyasətinin məzmunca zənginləşməsini əks etdirən hadisə və proseslərlə xarakterizə edilə bilər.

«Soyuq müharibədən» sonra dünyanın siyasi xəritəsi ciddi dəyişikliklərə məruz qaldı, beynəlxalq münasibətlər meydanına iyirmidən yuxarı müstəqil dövlətin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının daxil olması, beynəlxalq aləmdə qüvvələr tarazlığın pozulması, ABŞ-ın «siyasəti-fürusəti», dünyanın bütövlükdə geosiyasi kataklizmlər dövrünə daxil olması beynəlxalq münasibətlərdə yeni konfigurasiyanı şərtləndirdi. Yaranmaqda olan yeni dünya nizamına təsir göstərən başlıca faktorlar içərisində inteqrasiya və qloballaşma prosesləri mühüm yer tutur, elə proseslər ki, üzvi şəkildə dünya tamlığının yaradılmasına istiqamətlənmişdir.

Müasir dünya inkişafı çoxmeyillidir və bu proses dünya dövlətlərini əməkdaşlığına və dinc birqə yaşayışa vadar edən başlıca faktordur. Dünyanın siyasi, hüquqi, hərbi, iqtisadi, ekoloji, mədəni və mənəvi, universal və lokal problemlərin qloballaşmanın təsiri ilə elə şəkildə ümumplanet xarakteri almışdır ki, bunları bir, bir neçə və hətta dövlətlər qrupu həll etmək gücündə deyildi. Gələcək dünyanın siyasi mənzərəsi xeyli dərəcədə beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyə-sindən, dünya proseslərinin necə gedəcəyindən asılıdır.